(7)

ISSN : 2278-9308

barti

BARTI Sponsored

Three Days' International Conference on

Dr. Babasaheb Ambedkar Thoughts on Various Issues

12, 13 & 14 April 2015

UPSC Coaching Centre Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
Gitanjali Musical & Cultural Institute Amravati &
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

ISSN - 2278-9308

BARTI Sponsered

Three Day International Conference

On

Dr.Babasaheb Ambedkar Thoughts on Various Issues

Proceedings

12, 13 & 14 April 2015

Jointly Organized By

UPSC Coaching Centre Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati .Geetanjali Musical & Cultural Institute

And

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Editor : Dr.Geetanjali Kamble

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal.
Behind V.M.V. College, Amravati-444604.
Email: aadharpublication@gmail.com M.: 9595560278

ISSN - 2278-9308

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. डॉ. विलास नायडे
(मराठी विभाग) श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रख्यात घटनातज्ज्ञ, अर्थशास्त्र राजकारणी विधीज्ञ आणि खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते. डॉ. बाबासाहेब हे पीएच.डी. डी.एससी एल.एल.डी. आणि डी. लिट. या चार पदव्यांनी चारवेळा डॉक्टरेट म्हणून सन्मानीत झालेले ते अदभूत असामान्य व अतुलनीय असे बुद्धिवंत होते. त्यांच्या विचारांचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचे विचार मुख्यत्वे मानव केंद्री होते. त्यांना फॅसिझम, साम्यवादी, किंवा हुकूमशाही शासनपद्धती मान्य नव्हती संपूर्ण समाजाचे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी लोकशाही शासनपद्धती सर्वोत्तम आहे असे त्यांचे लोकशाही संबंधी ठाम विचार होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ दलितांचेच नेते नव्हते तर संपुर्ण भारतीय समाजाला तारणारे युगंधर पुरूष होते. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विषमतेविरुद्ध प्राणपणास लावून झुंज देणारे - झुंजार विर होते, लढवैये होते. आंबेडकरवाद हा करूणेने फुललेला, स्फुल्लिगाने नटलेला आहे. तो तिरस्कार वाद नाही. विचारांची उर्जा आहे. क्रांतीची आग आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही केवळ शक्ती नव्हती ते विद्रोहाचे धगधगते रूप होते. मनुष्यत्वासाठी चाललेला तो एक अविरत लढा होता. 'ज्यांना माणूस' म्हणून नाकारले गेले आहे. त्यांना माणूसपन देणारी एक संजिवन शक्ती होती.

ते असामान्य बुद्धीचे थोर संशोधक आणि इतिहास तज्ञ होते. भारतीय इतिहासाच्या प्राचिन काळापासुन ते आधुनिक काळापर्यंत मुक्तवस्तुपद्धतीने अभ्यास करूण समाजाच्या गुणवत्ताची चिकित्सा करून भारतीय इतिहासाच्या आपल्या अभ्यासात आणि चिकित्सेत कोणत्याच वर्गाच्या हिता - अहिताची तमा न बाळगता एक निर्मळ मनाचा बुद्धीवादी विज्ञान म्हणूनच आपले कर्तव्य केले.

या देशाचे दुखने काय आहे हे समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, या देशाचे दुखने धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक आहे. त्यामुळे त्यांनी त्यांच्या मुळावरच घाव घालण्याचे ठरविले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्राभिमान जाज्वल्य होता. समतेच्या आड येणारी कोणतीही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय सांस्कृतिक, राजकीय जागृतीच्या सुदृढ सर्जनशील अभिव्यक्तीचे नाव आहे. त्यांचे सामाजिक चिंतन इतके सशक्त होते की, जागृतीची किरणे दाही दिशांनी विखरून सामान्य मनुष्याच्या मानसपटलावर अपवर्तित होतात. डॉ. बाबासाहेब जातीप्रथेच्या उगम व स्वरूपावर आयुष्यभर अनुसंधन करतात व जातीयता निर्मुलनासाठी तार्किक उपाय व तोडगा सुचवितात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर थोर देशभक्त होते. देशाबद्दल बोलतांना ते म्हणत 'रक्ताचा शेवटचा थेंब माझ्या शरिरात असेपर्यंत माझ्या देशाचे मी रक्षण प्राणपणाने करेन' सर्वसामान्य माणुस लक्षात घेऊन त्यांनी विचारांची जडणघडण केली. शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. असा त्यांनी संदेश दिला.

डॉ. बाबासाहेबांनी तिन उपास्य दैवत मानले आहे. पहिले दैवत - विद्या, दुसरे दैवत - स्वाभिमान, तिसरे दैवत - शील. शिक्षणाबद्दल बाबासाहेब म्हणतात - शिक्षण हे वाघीनीचे दुध आहे. जो ते प्रशान करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. विद्यार्थ्यांना अनेक सवलती आहेत - शिष्यवृत्या आहेत त्याचा लाभ त्यांनी घ्यावा. स्वऊन्नती व समाजऊन्नती करावी. विद्यार्थ्यांनी विविधक्षेत्रात गेले पाहिजे - व्यवसाय केला पाहिजे. उच्चशिक्षण घेऊन विद्यार्थ्यांनी शासनकर्ती जमात बनले पाहिजे.

तुम्ही जे शिक्षण घेता ते असे घ्या की, त्यामुळे सर्व विद्यार्थी सरस झाले पाहिजेत. अडाणी आईबापांच्या पोटी जन्म घेऊन जर बी.ए. झालात तर त्याबद्दल दुराभिमान बाळगू नका. आपल्या कर्तव्याची जाणीव ठेवून झटून अभ्यास करा. डॉ. बाबासाहेब म्हणत मी प्रथम बॅरिस्टर होऊन आल्यानंतर महारडा बॅरिष्टर म्हणून मला हिणविले. परंतु मी आपल्या

कर्तबगारीने त्या लोकांची तोंडे बंद केली आहेत. आपल्याला चांगले दिव्य केल्याशिवाय महत्व येत नाही. इतर समाजात असं नाही. ज्यावेळी आपण सोन्याच्या मोलाचे कार्य करू तेव्हा इतर लोक त्याला कथलाच्या मोलाचे कार्य समजतील.

विद्यार्थ्यांना उपदेश करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, मी मुंबईच्या डेव्हलपमेंट डिपार्टमेंटच्या चाळीत दहा फूट लांब व दहा फूट रुंद अशा खोलीत आईबाप, भावंडे यांच्यासह राहून एका पैशाच्या घासलेट तेलावर अभ्यास केला आहे. इतकेच नव्हे तर अनेक अडचणींना व संकटांना त्याकाळी तोंड देऊन मी जर एवढे करू शकलो; तर तुम्हास आजच्या साधन- सामुग्रीने सज्ज असलेल्या काळात अशक्य काय आहे ?

आत्मविश्वासासारखे दुसरी दैवी शक्ती नाही. आम्ही आमच्यातील आत्मविश्वास गमावता कामा नये. उदाहरणार्थ, कुस्ती खेळण्यासाठी आखाड्यात उतरलेल्या पहिलवानाने दुसऱ्याच्या ठणठणीत दंड थोपटण्याने घाबरून गर्भगळीत झाल्यास त्याच्या हातून काहीतरी होणे शक्य आहे काय? मुळीच नाही. प्रत्येकाने आपला आत्मविश्वास कायम ठेवावा तरच तो काही करु शकतो. अन्यथा नाही.

कोणताही मनुष्य सतत दीर्घोद्योगानेच पराक्रमी व बुद्धिमान होऊ शकतो. मनुष्य उपजत बुद्धीमान अगर पराक्रमी निपजु शकत नाही. मी विद्यार्थीदशेत इग्लंडमध्ये असतांना ज्या अभ्यासक्रमास ८ वर्ष लागतात तो अभ्यास मी २ वर्षं ३ महिण्यात यशस्वी तऱ्हेने पुरा केला. हे करण्यासाठी त्यांना २४ तासापैकी २१ तास अभ्यास करावा लागला आहे. ते म्हणत त्यासाठी २४ तासापैकी सारखा १८ तास खुर्चीवर बसून काम करीत होतो. अलिकडच्या तरूणाला तर अर्धातास तो सारखा बसला की त्याला सिगरेट्स ओढीत हातपाय ताणून काही पेंगल्याशिवाय उत्साह येत नाही. डॉ. बाबासाहेबांना यापैकी कशाचीही गरज भासली नव्हती.

डॉ. बाबासाहेब एकदा पुस्तक वाचायला बसले म्हणजे त्यांना कशाचेही भान राहत नसे. ते एकाग्र चित्ताने ग्रंथाचे वाचन - मंनन करीत. रात्रभर एकाच बैठकीत संपुर्ण पुस्तक ते वाचून काढत. आयुष्यभर पुस्तकांची संगत लाभलेल्या या ज्ञानपंडिताने स्वतःचे मुंबईतील घर बांधतांनाही माझ्या पुस्तकांसाठी अशी.... जागा मला अपेक्षित आहे. अशा सुचना दिल्या. त्या दृष्टीने घराची उभारणी करण्यात आली. परंतु आजकाल अनेकांच्या घरात फक्त शोभेसाठी पुस्तके असतात. डॉ. बाबासाहेबांनी पुस्तकांसाठीच घर बांधले होते. त्यांच्या ग्रंथप्रेमाची आणि ग्रंथवेडाची परिसिमा म्हणजे आपल्या ह्या समृद्ध आणि प्राणप्रीय ग्रंथसंग्रहासाठी त्यांनी मुद्दाम उभारलेले 'राजगृह' होय.

डॉ. बाबासाहेबांजवळ जागतिक साहित्यातील सर्वश्रेष्ठ दर्जाच्या कलाकृती इतिहास, कायदा, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र व तत्वज्ञान इत्यादी विषयावरील ४४ हजार ग्रंथ त्यांच्या घरातील ग्रंथालयात होते. जगाच्या पाठीवर एवढे मोठे व्यक्तीगत ग्रंथालय स्वतःसाठी उभारणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील एकमेव ग्रंथप्रेमी व्यक्ती आहेत.

महाविद्यालयीन विद्यार्थी दशेत अहोरात्र वाचन करणारा, मनन, चिंतन करणारा, असा अद्वितीय विद्यार्थी आम्ही आमच्या आयुष्यात पाहिला नाही असे गौरव उद्‌गार अभिमान पूर्वक बाबासाहेबांचे शिक्षक, प्राध्यापक, त्यांच्याबद्दल आठवणी सांगतांना काढतात.

विद्येबरोबरच आपल्यात शील पाहिजे शीलाशिवाय विद्या फुकाची आहे. कारण विद्या एक शस्त्र आहे. एखाद्या जवळ विद्येचे शस्त्र असेल तो शीलवान असेल तर त्यायोगे तो एकाचे संरक्षण करील, तर तोच इसम शील नसेल तर विद्येच्या शस्त्राने दुसऱ्याचा घात करील. विद्या ही तलवारीसारखी आहे. परंतु तिचे तिला धारण करणाऱ्यावर अवलंबुन राहील. कारण अडाणी मनुष्य कोणास फसवू शकत नाही. परंतु शिकलेले मनुष्य कोणासही फसवू शकतो. म्हणुन शिकलेला माणुस शीलवान पाहिजे.

लबाडी करण्यास चातुर्य व बुद्धी लागते परंतु चातुर्य व बुद्धी हिला सदाचाराची अर्थात शीलाची जोड मिळाली तर तो लबाडी अगर फसवाफसवी करू शकणार नाही आणि म्हणून शिकल्या - सवरलेल्या लोकांत शीलाची अत्यंत जरूरी आहे. शीलाशिवाय जर शिकले - सवरलेले लोक निपजु लागले तर त्याच्या शिक्षणातच समाजाचा व राष्ट्राचा नाश

ISSN - 2278-9308

आहे. तेव्हा शीलाची शिक्षणापेक्षा अधिक किंमत आहे. हे तुमच्या लक्षात आले पाहिजे म्हणून प्रत्येक माणसाने प्रथम शील जोपासले पाहिजे. आपल्यात संघटना, शील व शिस्त वाढवा व समाज उन्नतीस त्याचा फायदा घ्या.

मला खेद वाटतो की शिकलेल्या मनुष्यास पदवी मिळाली आणि त्याला नोकरी लागली की त्यांचा विद्यार्जनचा मार्ग साफ सुटतो. विद्येचे महत्व खुंटले जाते. डॉ. बाबासाहेब म्हणायचे की, मी प्रवास करीत असतांना मजजवळ नेहमी चार पुस्के व वर्तमानपत्रे असत. परंतु प्रवासात जी शिकलेली माणसे दिसतात त्याच्या हातात पुस्तके, वर्तमानपत्रे यांच्याऐवजी सिगारेटचे पाकिट दिसतात. मनुष्य बी.ए.,बी.कॉम. झाला म्हणजे त्याला अधिक शिक्षणाची गरज नाही काय ? बी.ए. बि.कॉम किंवा एम.ए., एम.कॉम झाला म्हणजे त्याने सर्व ज्ञान संपादन केले. ही भावना चुकीची आहे. अगस्ती मुनीने ज्या प्रमाणे समुद्रप्राशन केला त्याप्रमाणे शिकून एखादी पदवी मिळाली म्हणजे आपण सर्व विद्या हस्तगत केली असे शिकलेल्या लोकांना वाटते !

ज्या प्रमाणे माणूस एकदा दारू प्यावयास लागल्यानंतर तो जन्मभर पीत राहतो त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत झाले पाहिजे. विद्येची खरी गोडी कोणाला लागली बायकोपेक्षा, पोरापेक्षा ज्याचे विद्येवर जास्त प्रेम आहे त्यालाच विद्येची गोडी लागली असे म्हणता येईल.

काला हात लावला तर त्याला मी गोळी घालुन जागच्या जागी ठार करीन. ह्यावरून डॉ. बाबासाहेबांचे पुस्तकावर असलेले प्रेम आपणास दिसून येते.

मनुष्याने आपल्या आयुष्यात खाणे, पिणे व जगणे ही आयुष्यातील इतिकर्तव्यता मानता कामा नये. खाणे-पिणे हे जगण्याकरिता असावे व जगणे हे मानसन्मानाचे, समाजास भूषण होण्यासाठी व समाजसेवेचे असावे.

'खाण्याला काळ व भुईला भार' असे जगणे असले काय नि नसले काय सारखेच. या बाबतीत सुप्रसिद्ध नाटककार रामगणेश गडकरी यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, 'जो पर्यंत समाज आपली मानमान्यता ठेवतो तोपर्यंतच जगण्यात भूषण आहे. नाहीतर समाजास अप्रिय होऊन अगदी म्हातारा होऊन बिछाण्यास खिळून अंगर घरातील सुना-मुलांच्या तिरस्कारास पात्र होऊन झिजुन झिजुन जगण्यापेक्षा त्या अगोदर आलेले मरण केव्हाही भूषणावह आहे.'

'तरूणांनी नेहमी आपल्यापुढे उदात्त ध्येय ठेवले पाहिजे' तरूणांना एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की कोणतीही चांगली गोष्ट संपादन करण्यासाठी तप करावे लागते. म्हणून आपल्यात एक म्हण रूढ आहे. 'तपा अंती फळ' कार्य आत्मोन्नतीचे असो की राष्ट्रोन्नतीचे असो कशाचेही का असेना त्यासाठी सतत प्रयत्न करावयास हवे. माणसाने त्या कार्यास स्वत:स वाहून घेतले पाहिजे मी अनेक तरूण पाहिले आहेत की, ते समाजाच्या व राष्ट्रउन्नतीच्या कामाला वाहून घेत नाहीत हे योग्य नाही. कोणताही व्यक्ती आपल्या उपजत बुद्धी पराक्रम करून शकत नाही जगात खुळी माणसे फारच थोडी निपजतात तसेच बुद्धीचा विकास करणे ही हरेकाच्या हातची गोष्ट आहे. २४ तासापैकी २० तास सतत टेबलावर बसून काम करता आले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब म्हणत की, मी माझ्या विद्यार्थी दशेत येथे व परदेशातही सतत २० तास टेबलावर बसून काम केले आहे. ज्या कोणास आपल्या बुद्धीचा प्रभाव वाढवावयाचा आहे, त्यांनी तप केले पाहिजे. श्रम केले पाहिजेत. मनुष्य संकटात अगर दारिद्र्यात सापडला म्हणजे तो निराश होत असतो. आपणास यश मिळणार नाही अशी भावना त्याच्या मनात उत्पन्न होते. जर का या भावनेने मनुष्यास घेरले म्हणजे तो मनुष्य आयुष्यात कुचकामाचा ठरतो.

हरेक तरूणाने आशा कधीच सोडू नये. ज्या दिवशी तो आशा सोडील त्या दिवशीच तो जगात जगला काय आणि मेला काय सारखाच होईल. हरेक तरूणात महत्वाकांक्षा असली पाहिजे. महत्वाकांक्षेशिवाय मनुष्य धडपड व प्रयत्न करूच शकत नाही. तरूण बांधवानी आत एक, बाहेर एक असली सवय लागू देऊ नये. सत्य सोडू नका सत्याचा तात्कालिक जरी विजय होत नसला तरी शेवटी सत्याचाच विजय होतो.

आपल्यापैकी प्रत्येकाने सुविद्य व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. परंतु त्याच बरोबर आज विद्येची मला मोठी भिती वाटते. शिकलेल्या माणसाची मला जशी भीती वाटते तशी ती सर्वांनी बाळगली पाहिजे कारण शिक्षण ही तलवार आहे.

ISSN - 2278-9308

शिक्षा हे शस्त्र आहे. जर एखादा मनुष्य येथे तलवार घेऊन आला तर आपण सर्व जन त्यास घाबरून जाल. परंतु विद्येचे शस्त्र हे नेहमी वापरणाऱ्यावर अवलंबुन असते. हत्याराने अबलांचे संरक्षण मनुष्य करू शकेल. चांगल्या माणसाच्या हातात शस्त्र असणे उत्तम परंतु वाईट माणसाच्या हातात शस्त्र असणे बरे नाही. शिक्षण घेतलेल्या माणसाच्या अंगी शील व सौजन्य नसेल तर तो हिस्त्र पशुपेक्षाही क्रूर व भीतीप्रद समजण्यात यावा.

शिक्षणापेक्षा शीलाला अधिक महत्व द्या. तसेच आपल्या शिक्षणाचा उपयोग आपल्याच दीनदुबळ्या जनतेला उद्धारार्थ करा. जर आपण शिकून आपली नोकरी भली, आपली बायकामुले भली याभावनेने आजचे शिकलेले तरूण आणि सुशिक्षीत नोकरदार वर्ग जर असे वागणार असतील तर त्यांचा समाजाला काय उपयोग ? म्हणून आजच्या सुशिक्षीत व तरूण पिढींनी आपली जबाबदारी ओळखून सतकार्यास लागले पाहिजे. ही परिस्थिती फक्त तरूण वर्गच बदलू शकतात. त्यासाठी तरूणांनी कंबर कसली पाहिजे व शिक्षण घेऊन स्वतःची तसेच समाजाची प्रगती केली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सुची -

१. विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा ! - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे - संपादन, विजय सुरवाडे

३. महामानव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन चरित्र - सौ. संजीवनी शां. मुजुमदार

४. आंबेडकर आणि मार्क्स - रावसाहेब कसबे

५. दीक्षा - सकाळ विशेषांक - २०१०

६. दीक्षा - सकाळ विशेषांक - २०१२

ISBN -978-93-82588-46-7

भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन (घसरण) : कारणे, परिणाम व उपाय

प्रा.एम.के.नन्नावरे
सहाय्यक प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय ए आकोट

प्रस्तावणा :

२१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जगातील विकसित देश आर्थिक अरिष्टांनी ग्रासलेले आहे. १६६१ च्या स्व्ळ धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सर्व क्षेत्रात परिणाम झालेले आहेत. त्यामध्ये खनिज तेलाच्या किंमतीत वाढए महागाई रुपयाची घसरण, चालू खात्यातील तूट धीम्या गतीने वाढत जाणारा आर्थिक विकासाचा दर इ.. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर त्याचे वाईट परिणाम निश्चीतच झालेले आहेत. खनिज तेलावर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती व ग्रामीण भागाचे अर्थकारण अवलंबून आहे. खनिज तेलामध्ये सतत वाढ होणार असल्याने महागाई मोठया प्रमाणात वाढणार आहे. त्याचा फटका सर्वसामान्य ग्रामीण भागातील व निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असणा-या शेतकरी व शेतमजुरांना जास्त प्रमाणात बसणार आहे.

चालू खात्यातील तूट :-

बॅंक ऑफ अमेरिका, मेरिल लिन्चने असे स्पष्ट केले की, भारतीय अर्थव्यवस्थेची दुर्दशा अशीच सुरु राहिल्यास एका अमेरिकन डॉलरसाठी ७० रुपये मोजावे लागतील. देशाच्या चालु खात्यातील तूट सातत्याने वाढत आहे.

चालु खात्यातील तूट ; ळक्त्द्ध

वर्ष	CAD
२००७-०८	१.३
२००८-०६	२.३
२००६-१०	२.८
२०१०-११	२.७
२०११-१२	४.२
२०१२-१३	४.८
२०१३-१४	४.३ (अनुमानित)
२०१४-१५	३.७ (अनुमानित)

देशाच्या चालू खात्यातील तूट सातत्याने वाढत असून ही तूट कमी होत २०१५ पर्यन्त ४ः पर्यन्त येईल. भारतीय बक ही सहन करण्याच्या पातळी पलिकडे जात आहे. ही तूट ४.३ः होईल. तर २०१४-१५ मध्ये ती ३.७ः होईल. देशात येणा-या व देशाबाहेर जाणा-या परकीय चलनातील फरक म्हणजे बक ; बक्त्र.ड्छ्ल्छब्ङ्ग द्ध ही ळक्त्द्ध च्या २.४ः राहिल्यास ती अर्थव्यवस्थेसाठी सुसहय मानण्यात येते. अर्थव्यवस्थेचा धीम्यागतीने होत असलेला विकास ; २००५-०६ - ६.५ः, २००६-०७ -६.६ः, २००७-०८ - ६.३ः, २००८-०६ - ६.७ः, २००६-१० - ८.४ः, २०१०-११ - ८.४ः द्ध यामुळे निर्यातीवर होणारा विपरीत परिणाम वाढता खनिज तेलाचा खर्च, यामुळे बक वाढत आहे. रुपयाच्या घसरणीमुळे परकीय गंगाजळी राखण्यासाठी व त्यात वाढ करण्यासाठी रिझर्व्ह बॅंकेने तातडीची पावले उचलने गरजेचे आहे. रुपयाची घसरण आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये वाढलेले इंधनाचे दर यामुळे भारतात या जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळेच ही अर्थव्यवस्था महागाईच्या खाईत सापडली आहे.

रुपयाची घसरण :-

रुपयाची घसरण फार मोठया प्रमाणात वेगाने झाली आहे.

ISBN -978-93-82588-46-7

५) परकीय गुंतवणुकदार संस्थांनी (एफ.आय.आय) ७५ कोटी डॉलर मुल्याच्या शेअर्सची आणि या वर्ष भरात ४.२ अब्ज डॉलर मुल्याच्या रोख्यांची विक्री केली आहे. परकीय गुंतवणुकदारांना आकर्षित करण्यासाठी सरकारने तातडीने पावले उचलण्याची गरज आहे.

६) देशातून मोठया प्रमाणात भांडवल बाहेर गेल्यामुळे आणि निर्यातदारांनी मोठया प्रमाणावर डॉलरच्या विक्रीमुळे रूपयामध्ये घसरण झाली.

७) टप्प्याटप्प्याने अर्थव्यवस्थेने देऊ केलेली विशेष मदतीचे पॅकेज काढून अमेरिकेच्या फेडरल बॅंकेने शिक्कामोर्तब केल्यानंतर सशक्त होण्यास मदत होवून रूपया दुबळा झाला.

रूपयाच्या अवमुल्यनाचे परिणाम :

१) गुंतवणुकदार संभाव्य नुकसान टाळण्यासाठी मंदीसदृश क्षेत्रात नव्याने गुंतवणुक करत नाहीत.

२) ज्या कंपन्याच्या ताळेबंदात मोठया प्रमाणात कर्ज दिसुन येते, अशा कंपन्या भविष्यात अडचणीत येत असतात.

३) रूपयाच्या अवमूल्यामुळे आयात केल्या जाणा-या वस्तुंच्या किंमतीत वेळोवेळी वाढ होवू शकते. आयात होणा-या कच्च्या तेलाची किंमत वाढल्याने पेट्रोल व डिझेल दर वाढतच राहतील. परिणामी महागाई वाढ रोखणे अवघड होईल. यामुळे रूपयाची क्रयशक्ती कमी होत जाईल त्यामधूनच गुंतवणुकीचे मुल्य कमी होईल.

४) वाहन, गृहनिर्माण, पायाभुत सोयी-सुविधा या क्षेत्रात मंदिसदृश परिस्थिती आहे याचा परिणाम कंपन्यांच्या ताळेबंदावर झाल्याचे दिसते.

५) रिझर्व्ह बॅंकेचे सध्याचे धोरण विचारात घेता भविष्यात व्याजदर कमी होणार नाहीत. याशिवाय परदेशी गुंतवणुकदार विक्रीचा मारा करीत गुंतवणुक कमी करीत असल्याचे दिसते. त्यामुळे शेअर बाजाराप्रमाणे रोखेबाजारातही काही प्रमाणात अस्थिरता दिसुन येते.

६) भविष्य काळात व्याजदर वाढले तर गुंतवणुकीचे मूल्य आणखी कमी होईल.

७) अमेरीकेतील बेरोजगारी २००७ नंतर निचांक गाठल्याने जगभरातील चलनावर परिणम शेअर बाजार कोसळल्याने रूपया कोसळला.

८) पेट्रोल, डिझेल, इतर अनेक वस्तु महाग झाल्या तसेच रिझर्व बॅंकेकडून व्याजदरात वाढ.

९) अमेरिकी डॉलरची वाढलेली ताकद, परकीय गुंतवणुकदारांकडून सुरू असलेली शेअर आणि रोख्यांची-विक्री यामुळे आयात दाराकडून डॉलरला वाढलेली मागणी या सर्वांचा परिणाम रूपयाच्या मुल्यावर झाला.

१०) रूपयाच्या घसरणीचा परिणाम आयातीवर होणार आहे. तेल, सोने, वाहनांचे सुटे भाग, यंत्र सामुग्री, इलेक्ट्रॉनीक वस्तु यांचे भाव पुढील काळात वाढणार आहेत. तसेच ग्राहकोपयोगी इलेक्ट्रानिक उपकरणे तयार करणा-या कंपण्यांनी उपकरणाच्या किंमतीत वाढ करण्यास या आधीच सुरुवात केली आहे.

११) रुपयाची घसरण वाईट आहे असे नाही तर घसरणीमुळे लाभही होतात. त्यामुळे आपली निर्यात ही वजिंतम यंत्र व ऑटोमोबाईल्स यांच्यामध्ये वाढते. परदेशात स्थायिक झालेल्या भारतीयाकडुन देशाकडे डॉलरचा पुरवठा वाढेल. अनावश्यक गोष्टीची आयात कमी होईल या सर्वांचा परिणाम डॉलरचा पुरवठा नियमीत होईल व त्याची मागणी कमी होईल व रुपया आपोआप स्थिर होईल यालाच मसि ब्वततमबजपदह डमबींदपेउ असे म्हणतात. त्यामुळे चालू खात्यातील तूट कमी होऊन त्याचा चांगला परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येईल.

उपाय :

१) RBI ने नवीन आणलेल्या महागाई निगडीत रोखे (Inflation Index Bond) मध्ये गुंतवणूक करणे त्यामुळे महागाईच्या निर्देशांकानुसार मुद्दल व व्याज दोन्हीमध्ये वाढ होईल व वाढीव रिटर्न मिळतील त्यामुळे आर्थिक स्थिरता राखणे शक्य होईल.

२) RBI ने वेळोवेळी स्वतःच्या साठयातील विदेशी चलन बाजारात आणून त्याचा पुरवठा वाढववा.

३) Bank Rate व पैसे उसने देणा-या RBI च्या 'Marginal Standing Facility' चा दर वाढवावा.

४) त्ठप् ने देशाबाहेर गुंतवणुक करणा-या भारतीयांच्या अशा गुंतवणुकीवर निर्बंध घालावेत. त्यामुळे डॉलरचा तुटवडा कमी होण्यास मदत होईल व रूपयाची घसरण रोखता येईल.

ISBN 978-81-922652-4-7

UGC Sponsored

National Seminar on

Futuristic and Innovative Applications of Home-Science for Community Upliftment FIAHSCU-2014

गृहविज्ञानाच्या भविष्यवादी व नाविण्यपूर्ण उपक्रमांद्वारे सामाजिक उन्नती

20th September 2014

Organized by
Department of Home - Science
Smt. R.D.G College for Women
Murtizapur Road, Akola 444 001 (M.S.)
www.rdgeducation.org

महिला सक्षमीकरण आणि बचत गट

कु. स्वाती वैद्य
सहा. प्राध्यापिका,
गृह अर्थशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय, आकोट
Email- prashant_kothe@yahoo.in

सारांश :

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सर्वांगीण दृष्टीने सक्षम बनविणे. त्यांना स्वसामर्थ्याची जाणीव करून देवून सामाजिक, आर्थिक, राजकिय क्षेत्रात सहभागी करून घेणे. सर्वच क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने महिलांना समान संधी देणे, महिलांना आर्थिक सक्षम करण्याच्या दृष्टीने बचत गटाची महत्वाची भुमीका आहे. महिला बचत गटामूळे महिलांचे संघटन होत असून आर्थिक दृष्टया सक्षम होत आहे. बचत गटातील कार्यामुळे तिच्यात आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता, नेतृत्वगुण विकसीत होत आहे. नविन बाबी शिकण्याची संधी तीला बचत गटाच्या माध्यमातून मिळत आहे. कुटूंबाच्या विकासात तिचा हातभार लागत आहे.

प्रस्तावना:

समाजाच्या सर्वांगिण विकासात पुरूषांच्या बरोबरच स्त्रियांचे स्थानही तेवढेच महत्वाचे आहे. स्त्री पुरूष समाजरूपी रथाची दोन चाके आहेत. देशाची विकास प्रक्रिया गतीमान करण्यासाठी स्त्रियांची सर्वांगीण प्रगती होणे गरजेचे आहे. त्या करीता शासनाने ही विविध योजना आखून विकास प्रक्रियेत महिलांना सहभागी करून घेतले. महिलांची सर्वांगीण प्रगती, विकास व सक्षमीकरण व्हावे या हेतुने २००१ मध्ये महिल सक्षमीकरण धोरण आखण्यात आले. त्यामुळेच महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक, सामाजिक सक्षमीकरण होत आहे.

'महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सर्वांगिण दृष्टीने सक्षम बनविणे'. महिलांना स्वसामर्थ्याची जाणीव करून देवून त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकिय क्षेत्रात सहभागी करून घेणे, माणुस म्हणून विकसित होण्याच्या सर्व संधी उपलब्ध करून देणे. त्यासाठी तीला सर्व क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने समान संधी देणे.

बचत गटाचा इतिहास :

आशिया खंडातील अविकसीत राष्ट्र म्हणून बांग्लादेश ओळखला जातो. परंतु याच देशात स्वयंसहाय्यता गटाचे मुळ दिसून येते. बांग्लादेशातील चितगाव येथील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक, नोबेल पुरस्काराचे मानकरी डॉ. महम्मद युनुस यांनी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची प्रथम सुरूवात केली. त्यांनी 'जोबरा' या गावातील लोकांना सावकारी पाशातून सोडविण्यासाठी त्यांच्यातील गरीबी व आर्थिक प्रश्नांचे निर्मुलन करणे, त्यांना अर्थकारणाच्या मुख्य प्रवाहात आणुन रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी ग्रामीण बँकेची कल्पना प्रत्यक्षात आणली. १९८३ साली कायदेशीरपणे ग्रामीण बँक अस्तित्वात आली. त्याचीच आज बचतगट, स्वयंसहाय्यता बचत गट, लघुवित्त शेजार गट या नावाने जगभर ओळख झाली.

भारतात स्वयंसहाय्यता गटाची चळवळ म्हैसुर रिसेटलमेंट डेव्हलपमेंट एजन्सी (मायराडा) या संस्थेने सुरू केली. मायराडा च्या माध्यमातून स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मीती होत असतांना नाबार्डकडून स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून विकासाच्या योजना राबविल्या जात आहेत.

बचत गट म्हणजे उन्नती व विकासाचे निश्चित उद्दीष्ट घेवून स्वइच्छेने एकत्र आलेला १५-२० लोकांचा समुह".

गटातील प्रत्येक सभासद समान रक्कम ठराविक कालावधीत बचत म्हणून एकत्र करतात व त्याचा उपयोग सभासदांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी करतात. राज्यशासनाने ग्रामविकास विभाग, महिला व बालकल्याण विभाग, जिल्हा ग्रामीण यंत्रणा इ. च्या सहायाने बचत गटाची निर्मीती होत आहे.

बँकांचे सहकार्य -

मध्यवर्ती बँकामार्फत नाबार्ड, ग्रामीण विकास बँक, जिल्हा मध्यवर्ती बँका, महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांना कर्जपुरवठा करतात. स्टेट बँकांशी ते संलग्नीत असतात.

बचत गटाचे फायदे :

- संघटीत भावना विकसीत होते.
- बचत आणि काटकसरीची सवय लागते.
- महिलांमध्ये आत्मविश्वास व निर्णय क्षमता विकसीत होते.
- तिच्यातील क्षमतांना आकार देण्याचे काम बचत गटामुळे होत आहे.
- स्त्रिया आत्मनिर्भर व स्वावलंबी होत आहेत.
- सावकारी पाशातून सुटका होण्यास मदत.
- घराबाहेर पडल्यामुळे नविन बाबी शिकण्याची संधी मिळते.
- बँकेचे व्यवहार व इतर आर्थिक व्यवहाराची माहिती होते.
- शासनाच्या विविध योजनांची माहिती होते.
- कुटूंबात व समाजात स्थान निर्माण होण्यास मदत होते.

ग्रामीण भागात महिलांच्या सक्रिय सहभागामुळे गावोगावी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ प्रमाणाने वाढत आहे. बचत गटामुळे बचत संकलनास गती मिळते. त्यातुन रोजगार निर्मिती होवून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होत आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मुलनास बचत गटाची भुमीका महत्वाची ठरत आहे.

महिला बचत गटाची चळवळ महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणात वाढत आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आर्थिक सक्षम होत आहे. स्त्री सक्षम झाली तर ती स्वतःच्या विकासाबरोबरच संपूर्ण कुटूंबाचा विकास करू शकते. अनेक कुटूंब विकसीत झाले तर समाज विकसीत होतो आणि विकसीत समाजातून राष्ट्र विकसीत होत असते. देशातील कोटयावधी महिलांचे आर्थिकच नाही तर समग्र भवितव्याला आकार देण्याचे काम बचत गट करीत आहे. बचत गट म्हणजे महिला सक्षमीकरण हे समीकरण बनत आहे.

महाराष्ट्रात २.५ लाख बचत गटांनी राज्यात विकासाचे वारे निर्माण केले आहे. त्यांना ४% दराने बँकाकडून कर्जपुरवठा करण्यात येतो. त्यातुन ३६ लाख महिलांचे संघटन झालेले असून त्यांचा आर्थिक, सामाजिक, राजकिय निर्णयातील वाढता सहभाग ही महिला सक्षमीकरणाची नवी व्याख्या ठरत आहे.

निष्कर्ष :

महिला बचत गटामुळे महिलांचे संघटन होत असून आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहे. तिच्यामध्ये आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता व नेतृत्वगुण विकसीत होत आहेत. घराबाहेर पडल्यामुळे आर्थिक व्यवहाराची माहिती होत असून नविन बाबी शिकण्याची संधी मिळत आहे. तिच्यातील कलाकौशल्य विकसीत होत आहे. कुटूंबाच्या विकासास तीचा हातभार लागत आहे.

शिफारसी :

- शासनाने महिलामधील कलाकौशल्य, नेतृत्व, गुण व्यावहारीक ज्ञान येण्यासाठी मोठया प्रमाणात प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन करणे.
- बचत गटांनी मॉल संस्कृतीचा अभ्यास, निरिक्षण करून आपल्या गटाचे नियोजन करावे.
- शासनाने बचत गटाच्या उत्पादनास विविध मॉल्स मध्ये स्थान (जागा) मिळवून द्यावे.

संदर्भसुची :

- प्रा. मुलानी एम.यु, महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड प्रकाशन, पूणे
- बचत गाईड
- प्रतिबिंब, महिला समस्यांचा आत्मशोध, स्मराणिका २०१३
- bachatgat.weebly.com
- दै. लोकमत

संशोधन पत्रिका - २०१४

ISSN No. 2231 - 4342

Akhil Maharashtra Itihas Parishad

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

२३ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. २-३ नोव्हेंबर २०१४

इंदापूर तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे

कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय

इंदापूर, जि. पुणे

CS Scanned CamSc

६. वऱ्हाडच्या सुलतानखान पन्हीची कामगिरी

प्रा. डॉ. प्रशांत कोठे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, आकोट, जि. अकोला

वऱ्हाडात अचलपूर येथे इ. स. अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत एक नवाब घराणे शासन करीत होते. ते घराणे म्हणजे **मेहदवी पठाण** होय. या घराण्यातील पहिला शासक मोहमद इस्मायलखान पन्ही बहादूर हा होय. हे घराणे स्वत:ला निजामाच्या अधिपत्याखालील सांगत असले तरी त्यांचा कारभार जवळजवळ स्वतंत्र असाच होता. त्याच्या अधिकारात एलिचपूर, बाळापूर, आकोट, माहूरच्या सोबतच सातपुडा पर्वतातील प्रदेश होता. जवळजवळ वऱ्हाडातील अर्धा भाग त्याच्या अधिकारात होता. परंतु नवाबाच्या शेवटच्या काळात त्यांचा अंमल कमी कमी होत गेला आणि शेवटी तो एलिचपूर तालुक्याएवढाच राहीला. या नवाबाच्या काळात उत्तर वऱ्हाडवर त्याचा प्रभाव दिसून येतो. म्हणूनच वऱ्हाडच्या इतिहासात या घराण्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे.

एलिचपूरच्या नवाबाचा पूर्व इतिहास पाहताना असे दिसते की, अफगाणिस्तानातील अंदाधुंदी व दुष्काळामुळे पणजोबा शमसखाँ अफगाणिस्तानवरून दिल्लीला आला.[१] यावेळी भारतात मुस्लीम सत्ता होती. येथे आल्यानंतर काही काळ त्यांनी मोगल सम्राटाच्या हाताखाली काम केले. हमीदखाँला सुलतानखाँ व सरमस्तखान अशी दोन मुले होती. इस्मायलखान हा सुलतानखानचा मुलगा होय. इस्मायलखानचे पूर्वज दिल्लीवरून राजस्थानातील मारवाड येथे काही काळ राहिले.[२] त्यांचा मुख्य व्यवसाय हा व्यापाराचा होता.[३]

इ. स. च्या सोळाव्या शतकात गढा येथील गोंड घराण्याला उतरती कळा लागली व देवगडचे गोंड घराणे उदयास आले. या घराण्याने महत्त्वाची कामगिरी करीत नागपूरकडील प्रदेश ताब्यात घेतला. नागपूरला किल्ला बांधून लष्करी संरक्षण व्यवस्था निर्माण केली. हे गोंड घराणे मोगल बादशहाचे खंडणीदार होते. औरंगजेबाच्या काळात खंडणी थकल्यामुळे देवगडची सर्व मालमत्ता जप्त करून खंडणी वसूल केली. त्यावेळी कोकशहा हा गोंड राजा तेथील शासक होता. त्याच्यानंतर बखतबुलंद राजा आला. त्यांच्या भावाने त्याला हाकलून दिले असता तो औरंगजेबाकडे गेला. तेव्हा 'तू मुसलमान होशील तर मी तुला मदत करतो' असे औरंगजेबाने सांगितले. तेव्हा त्याने ती गोष्ट कबूल

CS Scanned with CamScanner

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
www. viirj.org
ISSN 2319-4979

PROCEEDINGS

UGC Sponsored National Conference on

Present Literary Scenario and Teaching English Language

(PLSTEL-2015)

27th January 2015

ORGANISED BY :

DEPARTMENT OF ENGLISH
S.S.S.K.R.INNANI MAHAVIDYALAYA
KARANJA (LAD) DIST. WASHIM, MAHARASHTRA, 444 105
REACCRIDATED BY NAAC AT LEVEL 'A'(CGPA3.24)
AWARDED CPE STATUS BY UGC NEW DELHI

IN COLLABORATION WITH :

VIDYABHARATI MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI
REACCRIDATED BY NAAC AT LEVEL 'A'(CGPA3.26)
AWARDED CPE STATUS BY UGC NEW DELHI

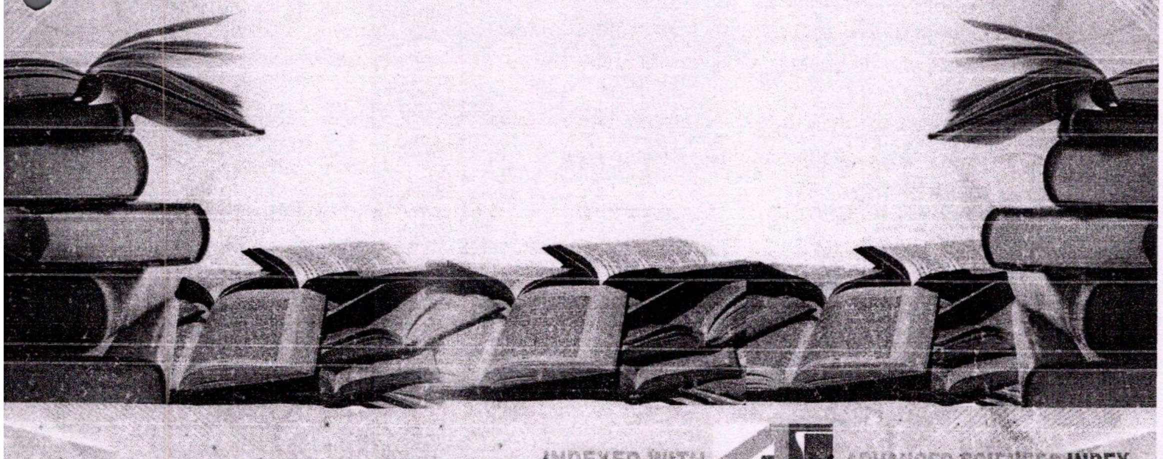

INDEXED WITH ADVANCED SCIENCES INDEX GERMANY

harati International Interdisciplinary Research Journal (Special Proceeding Issue) ISSN 2319-4979

PREDICAMENT OF BLACK WOMEN IN THE FICTION OF TONI MORRISON

K. Khandare[1] & S. M. Gedam[2]
[1]Dr.H.N. Shina College, Patur, Dist. Akola
[2]Shri Shivaji Arts, Commerce & Science College, Akot, Dist. Akola

Introduction

Toni Morrison is the 1993 Nobel Laureate for literature. Her novels are known to have very close affinity with the problem related to feminist and racial phenomena. Her writings are characterized by human values. Morrison keeps on her vision not only on the racial and sexual plights of her heroines but also their goals and aspirations more particularly in the context of the social situation they are placed into and have to struggle for their intellectual growth. Toni Morrison writes for black women. She tends to explore their many things. She writes normally and truthfully. She concentrates on ordinary people in an ordinary world. She stresses on love and freedom and her stories are African to the core. She portrays the problems of black women who have managed to cross boundaries in spite of hostility of white Americans.

Review of Research and Development in the Subject

Contemporary African American women writers are known for their diverse writing. From Toni Morrison's first novel, *The Bluest Eye* (1970) to Rita Dove's award-winning collection of poem, *Thomas and Beulah* (1986), to Suzan-Lori Park's experimental drama, *Topdog/Underdog* (2001), full circle, black to Morrison's eighth novel, *Love* (2003), contemporary African American literature by African American women writers offers full expressions of the complexity of contemporary African American life, particularly as this life relates to the black woman.

Building on the 1960s ideology that promoted cultural and racial self-discovery and self-awareness as well as the celebration of blackness, early 1970s literature by black women also stressed the necessity of loving oneself and one's culture. Mari Evan's oft-anthologized, quoted, and recited poem, *"I am a Black Woman"* (From the collection of poems of the same title), Nikki Giovanni's *poem "Nikk-Rosa,"* and Sonia Sanchez's revolutionary collection *We a BaddDDD People* (1970), for example, celebrated the black woman, her versatility, her strength, and her culture. By the mid 1970s, literature by black women makes a "visionary leap" and moves into its second phase where "the woman is not thrust outside her community. To one degree or another, she chooses to stand outside it, to define herself as in revolt against it."Christian cites Morrison's *Sula* (1973), Walker's *Meridian* (1976), and Paule Marshall's *The Chosen Place*, the *Timeless People* (1969) as texts which support this notion. In addition to Shange's *colored girls*, Gayl Jones's *Eva's Man* (1975), Gloria Naylor's *The Women of Brewster Place* (1982), and Walker's *The Color Purple* (1982), among others, can be added to this list of somewhat radical texts whose female protagonist rebels against patriarchy and racism.

Like Gayl Jones *Corregidora* Octavia Buller's Kindred (1979) Sherley Anne William's *Dessa Rose* (1986), & Morrison's *Beloved* (1987) are novels that invoke the slave past and interrogate its role in the construction of the female self. In each novel, the relationship between the past & the present is highlighted. African American women writers by 1970 extended their aggressive pursuit of their injuries into black womanhood. Among them for instance *M. Shange* M. Walkar, M. Angelou & Alike, Gwendolyn Books Nikki Giovanni, A.Kennedy, A.Lorde, P.Marshall, S. Sanchez, Walker who made their literary contribution in depicting contemporary African American lie. More impotently post-1970 African-American women writers explore the black feminine self, a self heretofore unexamined.

Predicament of Black Women

Toni Morrison's novels serve as a voice for both black men and women. Her novels give a voice to those who were denied one, in particular African-American women. She has been trying to represent hopes, aspirations and historical memories of black women in her new novels. The study of the novels of Toni Morrison will help to evoke the sensibilities of the masses towards the present pathetic state of women in society and their psyche. Morrison's *Sula* (1973) supports this notion. Contemporary black women writers write specifically about "the struggle by black female characters for subjectivity, though forged in radical resistance to the *status quo*...usually takes the form of black women breaking free from boundaries imposed by other only to practice their newfound freedom by setting limits and boundaries for themselves. Women characters in the fiction of Toni

ISBN-978-93-84021-19-1

PROCEEDING

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST, AMRAVATI'S

TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA,AMRAVTI

U. G. C. SPONSORED

DR. BABASAHEB AMBEDKAR THOUGHT CENTER

IN COLLABORATION WITH

RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR

ORGANISED

"TWO DAY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE ON HUMAN RIGHTS AND CONSTITUTIONAL REFORMS FROM DR. B. R. AMBEDKAR'S PERSPECTIVE : PAST, PRESENT AND FUTURE"

10 & 11 January 2015

Published By
Principal
Takshashila Mahavidyalaya, Amravati [M.S.] India

DR. B.R. AMBEDKAR AND WOMEN S RIGHTS

KU.MADHURI M. DESHMUKH
LIBRARIAN , SHRI SHIVAJI COLLEGE ,AKOT

The operation of caste both at systemic level and at the functioning of patriarchy,the growing caste,classdivide in feminist political makes ambedkar views on woman oppression social democracy,cast and hindu social orderand philosophy,significant to modern Indian feminist thinking. Although ambedkar proved.himswlf to be a genius and was known as a great thinker,philosopher,revolutionary,jurist-par excellence,prolific writer,socal activist and strode like a colossus in the Indian sociopolitical scene unto his death,his thoughts never received adequate attention in the genrality of Indian society just because he was born as an untouchable.

However,the contemporary social realies warrant close examination of the wode range of his topic ,the width of his vision, the depth of his analysis,and the rationality of his outlook and the essential humanity of his suggestions for practical action.hence ,for Indian womanmovments ambedkar provides a powerful source of inspiration to formulate a feminist political agenda which simultaneously addresses the issues of class ,caste oand gender on the contemporary socio-political set up,which still keeps conservastive and reactionary values in many respects,particularly on gender relations.

The voluminous nature of the his work but try to attempt only a profile of his perception on woman status and ther rights. The Government of Maharashtra and Government of Indian have brouth volumes of his published and unpublish work during the occasion of Ambedkar centenary celebration . His works have been published in various regional languages also.

The Ambedkar saw women as the victims of the oppressive,cast-based and rigid hierarchical social system he believed that socio-cultral foces artificially construct gender relation, especially by manusmrti and hindu religion. As simonne De Beauvori observed "women are made the ,they are not born " Ambedkar also raosed the question,"Why manu degrded her (women)?

In the women and counter revolution and The Riddle of women Ambedkar portrays the way in which manu treacted women . He pointed out that the laws of manu on the on the statues of the women are very important in moulding the Hindu attitude and perspective (Indian perspective) towerds women ,perpetuated and mainatainedthrought hindu personal laws based on shastras, caste ans endogamy,I,e the Indian patriuted . He attacked manusmriti as a major source, which legitimizes the denial to them. Of freedom,self respect.right education,Hproperrty,divorce etc,to woman by attributing of liquor He observes with killing of surdea. Manu that the advises a man not to sit like the drinking if liquor. A minor must offence. It was equated with killing of surdra. Manu even advisec a manuprescribed are in a lonely place with his own sister, daughter or even It was equated or even or month . Some of the other laws manu presceibed are;

Day and night women must be kept in dependence by the males (of their families) and if they attach, themselves to sexual enjoyment they must be kept under one control . Her father protects her in chikdhood, her husband protects her in youth and her sone protect her in old age. A women is never fit for independence. Nothing must be done independently by her girl, by a young women ,or even by an aged one, in her own house , It is genrally believed that Dr. Ambedkar hsad complets the book entitied, The Riddies of Hinduusim . The Buddha It is Kari Maex , and Revoiuation and counter Revouleted All cary chapters on women entitied Elevetion of women and Degradation of women which ezpose how Chaturvaena prioritized "birth "instead of "worth " degraded women and is undere toi explion the status and position of women and endogamy.

The National policy for the Empowerment of women ,also admits "The underying cause if gender inquality are realted to social and economic stricture and practucec. Consequently, the avccess of women partiulary are those belonging to weaker sections in cluding scheduled casts /Tribes other backward classas and minorities to education health and socially exckuded". (Govt. of india,;2001 ;2) moreover feminist scholars lergery margortance poor and socially cast in contemorative india, many feminist scholars , especially after ther women Reservation bill denate, agree that one cannot analyze Indian society without taking note a cast .

Though partrichy is pervasive in india it varies in degree deoending on the religion , region, cast community and social groupm maintained and perpetuated throught endogamy . the contemporary situation warrants feminists to work for the emancipation of women bedsed on the ground on the realities as experienced by all section of oppressed and discriminated women. within the framework of the india context. Since Ambedkar himself was a victim of oppression and discrimination in all its severity, his views about women oppression and equal rights are more useful than anybody eless theory baded on more obswervation for the feminist movement to strghtern its strategy for approach-

Scanned by CamScanner

ISBN : 978-93-82588-55-9

PROCEEDINGS
NATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES & COMMERCE

27th December 2014

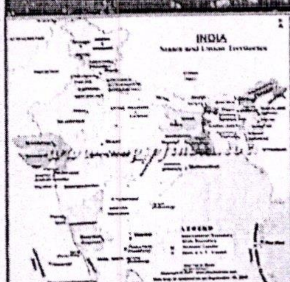

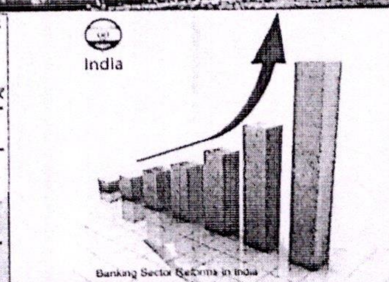

■ Chief Editor : Prof. Virag S. Gawande
■ Editor : Dr. Vijay K. Tompe
■ Editor : Dr. Sanjay J. Kothari

Jointly organised by

G. S. TOMPE ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, CHANDUR BAZAR
& AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMT.

INDEX

SECTION (A) - MARATHI

	Author	Title of Research Paper	Pg .No.
1	प्रा. अशोक बहादुरे	राज्य पूनर्रचना आणि राज्यांचे राजकारण	1
2	प्रा. अशोक धोंडिबा बिडगर	जागतिकीकरणानंतरच्या भारतातील सुधारणा	4
3	प्रा.डॉ.स्वप्ना एस. देशमुख	वृध्दावस्थेतील स्त्रियांची जीवनशैली	7
4	प्रा. डॉ. राजेंद्र यादोराव खंडाईत	मध्ययुगीन भारतीय इतिहासाची साधने	11
5	प्रा.वाय.एस.माहुरे	जर्मन जनतेची सहज प्रवृत्ती म्हणजे नाझी तत्वज्ञानाचा उदय होय	18
6	प्रा. कमलेश एस. मानकर	भारतातील विकासात्मक समस्या	22
7	प्रा. विशाखा के. मानकर	भारतीय कुटुंब संस्थेतील समस्या	25
8	प्रा. श्रीरंग बाबुराव पाटील	दहशतवाद	29
9	प्रा. जयंत मा. बनसोड	जागतीकीकरणातील भारतीय बँकींग अर्थव्यवस्था	33
10	प्रा. रोडे तुकाराम किसन	राजकोषिय आणि चलनविषयक धोरण	38
11	सचिन चापके	जागतिक सैनिकी व्यय, मानव विकास आणि सहस्त्राब्दि विकास लक्ष्य	41
12	प्रा. डॉ. सी.पी. साखरवाडे	ग्रामिण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील वत्ध्दी	46
13	प्रा.संध्या.ज.माने.	लोकशाही विर्केद्रीकरण आणि महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	48
14	महाजन संजय बाबुराव	ऊर्जा सुरक्षितता आणि बारावी पंचवार्षिक योजना	52
15	प्रा.डॉ. प्रदीप दामोदरराव दरवरे,	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती	59
16	प्रा.इन्दु ह. राठी (जाजू)	अन्न संरक्षण – आधुनिक काळाची गरज	63
17	प्रा. सौ. अल्का अ. दहीकर	अन्न संरक्षण	67
18	प्रा. देवकाते बी. एन.	मध्ययुगीन भारताचा इतिहास – साधने एक अभ्यास	73
19	प्रा. लुलेश्वर धरमसारे	मिनहाज उस सिराज इनकी : :तबकात-ए-नासिरीः पुस्तक एक मध्ययुगिन ऐतिहासिक स्त्रोत	77
20	माधुरी.म.देशमुख	शासनाचे माहीतीचे धोरण ई. गव्हर्नन्स	83
21	प्रा.एम.पी.चोपडे	भारताचे मौद्रिक धोरण आणि राजकोषीय धोरण	87
22	प्रा. डॉ. प्रमोद ना. घ्यार	19 व्या शतकातील सामाजिक चळवळी	91
23	प्रा. दिनेश निचित	अमरावती जिल्हयातील आत्महत्याग्रस्त शेतक–याची स्थिती व शासकिय उपाययोजना.	95
24	प्रा. डॉ. प्रशांत ज. काटोले	केंद्रीय अंदाजपत्रक वर्ष २०१४ - १५ : तरतूदी आणि वास्तव	99
25	प्रा.किशोर शेषराव चौरे	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत 19 व्या शतकातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चाळवळींचा प्रभाव	101
26	प्रा.एन.डब्ल्यु.हंबर्डे	जागतिकीकरण, उदारीकरण व भारतीय औद्योगिक क्षेत्र	108
27	प्रा.ओंकार एम.बोरेकर	बेरोजगारी हेच दारिद्रयाचे मुळ कारण एक अवलोकन	108
28	प्रा.पी.एस.फाळके	स्त्री भृणहत्या - एक सामाजिक समस्या	112
29	प्रा.डॉ.अनिल डी. पवार	नाशिक जिल्ह्यातील मानवी संसाधने व विकास	117

ISBN-978-93-82588-55-9

शासनाचे माहीतीचे धोरण ई. गव्हर्नन्स

माधुरी.म.देशमुख
श्री.शिवाजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्याल,अकोट

ई.गव्हर्नन्स हा परवलीचा शब्द झालाय .माहीती तंत्रज्ञानाधारीत उपक्रमांनी अनेक बाबी सहजसाध्य झाल्या आहेत.आज इ .गव्हर्नन्सच्या वापरामुळे शासन अनेक सेवा सुविधा नागरीकापर्यंत कमीत कमी वेळेत पोहचवु . शकत आहे. ज्याचा लाभ सामान्य नागरीकांना होत आहे.माहिती व जनसंपर्क महासंचालयाने देखील गेल्या काही वर्षात माहीती तत्रंज्ञानाच्या माध्यमातुन अनेक महत्वाचे उपक्रम सुरु केले आहेत.

साधारणपणे 12 वर्षापूर्वी राज्यातील वर्तमानपत्रांना दैनंदीन बातम्या ई.मेलव्दारे पाठवण्यात सुरुवात करण्यात आली मात्र त्यावेळी युनिकोडचा वापर होत नसल्यामुळे फॉण्टची अडचण यायची ,मग एक विशिष्ट सॉप्टवेअर वापरण्यास सुरूवात झाली.या सॉप्टवेअर मुळे राज्यातील वर्तमान पत्रांना त्यांच्या फॉण्टमध्ये बातम्या कन्व्हर्ट होऊन मिळू लागल्या त्या काळात ही फार मोठी गोष्ट होती.यामुळे मंत्रालय,मुंबई आणि त्याचबरोबर राज्यातील महत्वाच्या शासकीय बातम्या व छायाचित्रांना सर्वदूर प्रसिध्दी मिळु लागली. या उपक्रमाचे महासंचालनालयाचा आत्मविश्वास दुणावला. या क्षेत्रात आणखी काहीतरी करावे असे वाटू लागले सर्व अधिकारी , कर्मचारी यांच्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजीत करण्यात सुरूवात केली सर्व कार्यालये ई.मेल सेवेने जोडली गेली परिणामः माहीतीच्या आदानप्रदानाचा वेग वाढला .

महान्युज

मग महासंचालनालयाचे वेबपोर्टल असावे अशी संकल्पना पुढे आली व महान्युज{www.mahanews.gov.in} हे आमचे वेबर्पाटल सुरु झाले त्यावेळी सर्व वर्तमान पत्रांच्या ईटरनेट आवत्या नुकत्याच सूरू झाल्या होत्या पण शासकीय विकासात्मक बातम्या आणि मजकूराला वाहीलेले बहुधा हे त्यावेळी देशातील एकमेव शासकीय वेबपोर्टल होते.सगळयात महत्वाचे म्हणजे महान्युज हे राज्य शासनाच्या संकेतस्थळापैकी युनिकोडचा वापर करणारे पहीले वेबपोर्टल ठरले. दररोज अपडेट होणारे आणि या मधील बातम्या मजकूर वृत्तपत्रांना त्यांच्या फॉन्टमध्ये रूपांतरीत न करता वापरता येत असल्यामुळे हे पोर्टल अल्पावधीतच लोकप्रिय ठरले.केवळ वर्तमान पत्र नव्हेतर सामान्य नागरीक ही या पोर्टलला आर्वजून भेट देऊ लागले एका आकडेवारीनुसार सरासरी 5 ते 7 हजार नेटिझन्स या संकेत स्थळांला दररोज भेट देतात. त्यापैकी 32 टक्के हे विदेशातील आहेत.अनेक महत्वपुर्ण मजकुरांसोबतच तरूणांसाठी नोकरीच्या संबंधीत माहीती या पोर्टलमध्ये आहे

पोर्टलचे नुतनीकरणे नुकतेच या पोर्टलचे नुतनीकरण करण्यात आले असुन मजकुरासोबतच छायाचित्रे, व्हीडीओ आणि अनेक उपयुक्त संदर्भ उपलब्ध करूण देण्यात आले आहेत. गेल्या वर्षी मराठी भाषा विभागाने घेतलेल्या संकेतस्थळाच्या स्पर्धेत या पोर्टलला पहीले पारीतोषिक मिळाले. या वर्षी ही माहीती तंत्रज्ञान विभागाने घेतलेल्या स्पर्धेत त्याला उत्कृष्ठ संकेतस्थळाचे पारीतोषिकही मिळाले.मंथन या संस्थेने देशपातळीवर घेतलेल्या स्पर्धेत या वेबपोर्टलने अंतीमयादी पर्यत बाजी मारली आहे लवकरच महान्युजचे मोबाईल अप्लिकेशन ही कार्यरत होत आहे स्वतंत्र संकेतस्थळ या नंतर महासंचालनालयाचे स्वतंत्र संकेतस्थळ बनवण्यात आले {http;dgipr.maharashtra.gov.in} महासंचालनालयाची माहीती . महत्वाचे शासन निर्णय ,अधीनस्थ कार्यालयाचे माहीती ,निविदा सूचना,पदभरती ,माहीतीचा अधिकार ,जाहीरात फलकांवरचा मजकूर ,शासकीय दर्शनी जाहीराती अशा अनेक बाबींचा यामध्ये समावेश आहे.राज्यातील सर्व वर्तमानपत्रांना शासनामार्फत दिल्या जाणात्या दर्शनी जाहीराती याच संकेतस्थळामार्फत वितरीत केल्या जातात.

संकेतस्थळावर दिलखुलास व जय महाराष्ट्र

महासंचालनालया मार्फत गेल्या काही वर्षापासुन आकाशवाणीवर दिलखुलास व दूरदर्शन वर जय महाराष्ट्र हे मुलाखती वजा कार्यक्रम सुरू आहे या कार्यक्रमाचे सर्व भाग सकेतस्थळावर निशुल्क उपलब्ध आहेत.

एफ.टी.पी.चा वापर

मानसिक स्वास्थ के लिए संगीत

कु.प्रतिभा चंद्रहास्य पवित्रकार
सहा.प्राध्यापक संगीत विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महा.,आकोट

विश्व के साहित्य मे वेद सबसे प्राचीन ग्रंथ माना जाता है और विश्व का सबसे प्राचीन संगीत सामगान है। सामगान मे स्वरो का विशेष महत्व था । चारो वेदो में सामवेद मे तथा चारो उपवेदो में गंधर्व वेद मे संगीत का वर्णन है। इस प्रकार सर्वविदित है कि संगीत, धर्म व अध्यात्म से वैदिक काल से ही जुडा है। भारतीय मार्गी संगीत, जिसे आज हम शास्त्रीय संगीत कह सकते है। इतिहास में उसका वर्णन है की प्राचीन काल में वेद मंत्रो के सस्वर उच्चार का प्रयोग स्वर विदया के रुप मे होता था, जिससे शारीरिक एवं मानसिक व्याधियो को दूर करके मानव के उत्कर्ष का मार्ग प्रशस्त किया जाता था।

प्राचीन काल से ही आयुर्वेद में गंधर्व वेद की सहायत्ता से स्वरो द्वारा चिकित्सा की प्रणाली विकसित हुई है। शारीरिक मानसिक थकावट या तनाव के बाद किसी संगीत के श्रवण से प्राप्त शान्ती एवं आनंद भी इसी का दयोतक है। आचार्य शारंगदेव ने अपने ग्रंथ 'संगीत रत्नाकर' के स्वराध्याय में स्वरो की उत्पत्ती का वर्णन करते हुये विभीन्न स्वरो से संबंधित स्नायुओ चक्रो और शारीरिक अंगो का वर्णन विस्तार पूर्वक किया है। विशेषतः सामवेद की ऋचाओ का गायन हृदय रोगीयो के लिए बडा लाभकारी होता है। सामवेद की स्वर लहरी शरीर के रक्त संचालन पर अनुकूल प्रभाव डालती है जिससे रक्त मे हीमोग्लोबीन को अधिक ऑक्सीजन मिल जाती है।

प्रसिध्द संगीत चिकित्सक रिसवीस के अनुसार, संपुर्ण मानव शरीर ही संगीतमय है। हृदय की धडकन, नाडी का फडकना, मस्तिष्क की तरंगे, हारमोन्स प्रवाह और सांस की लय सभी कुछ तो एक वृहत संगीत है। मानसिक रागो मे विखंण्डित मानसिकता को प्रायः गंभीरतम रोग माना जाता है। यह एक ऐसा विनाशकारी मानसिक रोग है जो जीवन की सबसे महत्वपूर्ण उम्र १५ से ४५ के बीच प्रारंभ होता है और पुरुष, महिलाओ तथा अमीर गरीब सबमे समान रुप से पाया जाता है। इस गंभीर मानसिक रोग ''उन्माद'' या पागलपन को वैज्ञानिक शब्दावली 'स्किजोफ्रेनिया' कहते है। इस रोग मे बेतरतीब विचारो के बाहुल्य और बार बार आने वाले गंदे विचार से परेशान रहता है। उसकी स्थिती दयनिय हो जाती है और वह किंकर्तव्य विमूढ हो जाता है। अपने आप से उसका विश्वास उठ जाता है। ऐसी स्थिती मे यदि उसे प्यार के साथ और अपनत्वपूर्वक समझाते हुए उपयुक्त संगीत सुनाया जाय तो शीघ्र ही उसकी मनःस्थिती मे सकारात्मक परिवर्तन आता है और रोगी काफी हद तक सहज हो जाता है।

संगीत के प्रयोग द्वारा मानसिक रुप से तनाव ग्रसित व्यक्तियो के लिए चाहे वह जिस आयु के हो अत्यंत लाभकारी सिध्द हुआ है। अगर मन को तनाव मुक्त कर दिया जाये तो शरीर का प्रत्येक अंग भी तनाव रहित होकर स्फुर्ति को प्राप्त कर लेगा तथा अपना कार्य अधिक कुशल से करने मे सक्षम होगा। बाल्यावस्था मे ही संगीत की पृष्ठभुमी से संचित लोरी, गीत, पूजा यज्ञ, इबादत या अन्य कोई भी लयात्मक ध्वनी, उसके विकास के साथ उससे जुडती चली जाती है और इसी कारणवश, वह अनजाने मे ही संगीत व साधना से जुडता चला जाता है। संगीत द्वारा जब भी मनुष्य के भाव को उद्वेलित किया जाता है तो एक विकसित व अनुभवी व्यक्ति भी किसी नवजात की तरह , जीवन मे पीछे छूट चुके अपने सुखो दुखो व अनुभवो तथा स्मृतियो की प्रतिक्रिया मे रो देता है। यहाँ संगीत पीछे छुट चुकी भौतिक पीडाओ को मानवीय वेदना मे बदलकर, भाव को संतुष्टि का पथ प्रदान करता है। यहा हम कुछ रागो व स्वरो का संक्षिप्त विश्लेषण कर सकते है। जो मनुष्य मे मार्मीक संवेदनाओ को जन्म देकर उसे, उसके मनस मे उपस्थित निराशा व नीरसता के व्यर्थ भावो से मुक्त कर देते है जैसे : राग बागेश्री यह मध्यरात्री मे गाया जाने वाला राग है। यहा मध्यरात्री से एकान्त, एकाकीपन का बोध होता है। राग के कोमल गांधार व कोमल निषाद स्वर स्मृति व अन्य मार्मिक भावो को जन्म देने में सहायक होते है। इसी प्रकार का भैरवी राग प्रातःकालीन गेय होने पर भी यह राग सर्वकालिन माना जाता है। इसके प्रचलित स्वरुप में स्वरो का लगाव इस प्रकार निर्धारित किया गया है की यह किसी प्रहर में भी गाया जाने पर अपनी संवेदना व मर्म की भूमी को नही छोडता चाहे प्रातःकाल हो या साँझ की बेला हो। विभिन्न प्रहर के यह दोनो ही मनोभाव भिन्न भिन्न मानसिक परिस्थितियो व उनसे उत्पन्न इच्छाओ का प्रकटीकरण है। यहाँ संगीत के माध्यम से संगीतज्ञ व श्रोता द्वारा कोमल स्वरो व भावो को अभिव्यक्त व अनुभूत करने का मर्म विशेष है।

इस प्रकार के रागो मे जीव के अत्यंत संवेदनशील मन को उत्तेजित किया जाता है। रागों के स्वर श्रोता व प्रस्तुतकर्ता को शांत धरातल की ओर भी ले जाती है। जैसे की प्रभु को प्रेयसी की तरह मानकर राग के माध्यम से उसकी स्तुती या उससे संवाद करना। यहाँ विचार व व्यवहार को इस धरातल तक लाने से पहले मानव द्वारा मनस को श्रध्दा व विश्वास के चरम तक ले जाया जाता है जहाँ उसका मन

परलोक की शक्ती को अपने प्रेम कष्ट व सुखो का अंतिमं पडाव मानने लगता है। यह एक तरह का उत्तेजना पूर्वक व चरमोत्कर्ष पर प्रतिक्रिया करनेवाला व्यवहार होता है।

उपर्युक्त कथन से यह स्पष्ट होता है की कभी संगीत के कारण एक विशेष मानसिकता जन्म लेती है तो कभी एक विशेष मन के कारण किसी संगीत का उद्‌गम होता है। मानवं द्वारा अपनाई गई कोई भी जीवन शैली या धर्म, संगीत से अछुता नही है। संगीत केवल सा, रे, ग, म, प, ध, नि जैसे स्वर या अक्षर हो नही बल्कि यह प्रत्येक मनुष्य के मनस, उसके व्यक्तित्व व उसके विकास का प्रमाण भी है। प्लेटो ने संगीत को समस्त विज्ञानो का मूलाधार माना है। उनका यह भी मानना है की ईश्वर द्वारा उसका निर्माण विश्व की वर्तमान विसंवादी प्रवृत्तियो के निराकरण के लिए हुवा है। रविंद्रनाथ टैगोर ने संगीत से मस्ती के लिए अपने उद्‌गार इस प्रकार व्यक्त किए है। आनंदमय संगीत से मस्ती एवं आत्म विस्मृति को पाकर मै अपने प्रभु को भी मित्र कह डालता हू। ओर संगीत के बारे मे ऐसा भी कहा गया है की 'संगीत के इंद्रियजन्य, मानसिक बौद्धिक व आध्यात्मिक इन चारों स्तरो को आनंद प्राप्त होता है। जब आनंद होता है तो वह मिश्रित होता है। उसकी कोई सीमा नही होती। यहा आनंद शब्द बहूत ही व्यापक रुपमे है। आनंद से वंचित रहकर हम संगीत की कल्पना भी नही कर सकते।

संगीत मे वह शक्ति है जो मनुष्य में ऊर्जा प्रदान करती है। मानव के शारीरिक, मानसिक व भावनात्मक विकास के लिए संगीत बेहद उपयोगी सिध्द होता है। अच्छा संगीत सुनने मे हमारा तनाव, भय, घबराहट, थकान आदि दूर होते है। संगीत से हमारे सोचने के ढंग पर भी प्रभाव पडता है। और शरीर केअंग प्रत्यंगो को स्वस्थ और सुंदर बनाए रखने मे संगीत का बडा योगदान है। वैज्ञानिको एवं चिकित्सको ने यह प्रमाणित कर दिया है कि अस्सी प्रतिशत से अधिक बीमारियो का मूल मानसिक कारण ही है। इसके नियंत्रण की क्षमता संगीत मे है। केवल स्वर और राग ही इसमें सहायक नही अपितु ताल और उसमे निहित लय भी इसके सहायक उपकारण है परंतु इसमे स्वरो का विशष महत्व है। संगीत चित्त को स्थिरता प्रदान करता हैं जिससे व्यक्ति तनावरहित हो जाता है। मानसिक रुप से विक्षिप्त एवं अन्य असाध्य मानसिक रोगो के लिए संगीत अत्यंत उपयोगी सिध्द हुआ है।

भारतवर्ष के प्रसिध्द संगीततज्ञ बैजू बावरा ने राग पूरिया गाकर वनराज सिंह को अनिद्रा से मुक्त किया था। तानसेन ने राग दीपक गाकर एक अस्वस्थ शहजादी को स्वस्थ किया लेकिन इससे उसका शारिरीक ज्वर बढ गया तो हुसैनी ने राग मल्हार गाकर उसके शरीर को भीषण ताप से मुक्ती दिलायी। पं.ओंकारनाथ ठाकुरजी ने इटली के तत्कालीन शासक बेनिरो मुसोलिनी को अपने गायन द्वारा अनिद्रा की बीमारी से मुक्त किया था। इस तरह के कई उदाहरण दृष्टिगोचर होते है।

प्राचिन ग्रंथो मे रागो तथा संगीत के स्वरो के प्रभाव का वर्णन है। षड्ज पितज् रोगो का शमन करता है, ऋषभ कफ व पितज रोगो का शमन करता है। सोसायटी ऑफ इंडिया के एक महत्वपूर्ण केंद्र अडियार (तामिळनाडू) मे ऐसे प्रयोग किए गए है कि जहाँ बगीचे मे सितार वादन करने से पेड पौधो के बढने की गति मे तिव्रता आ जाती है। अस्पतालो में मन को प्रसन्न करने वाला संगीत बजता है, एकाग्रता बढने के लिए संगीत बजाते है। इसी प्रकार कई अलग अलग रोगों के लिए अलग अलग रागो का भी प्रयोग किया गया हमें दिखाई देता है।

आधुनिक अनुसंधानो से यह बात सामने आयी है कि हमारी बीमारियो का प्रमुख कारण वैंीपरश्र इरश्ररपलश है और इसका एकमेव कारण है मानसिक तनाव। मानव शरीर मे मस्तिष्क के भाग मे है झळींीरीू ऋश्ररपव है जो वैंीपशी को समान रुप मे शरीर मे यथास्थान पहूँचाने का काम करता है । मस्तिष्क के उत्तक (उशश्रश्री) ठीक रहे रक्त प्रवाह ठीक रहा तो शरीर स्वस्थ रहता है, मानसिक तनाव झळींीरीू ऋश्ररपव की कार्य प्रणाली को बिगाडता है ओर शरीर व्याधिग्रस्त हो जाता है। उसी प्रकार से वैंीपरश्र इरश्ररपलश मे बिगाड आता है और शरीर व्याधिग्रस्त हो जाता है। उसी प्रकार से अंत मे सामंजस्य के प्रस्थापना की बात है तो संगीत का प्रभाव चमत्कारीक है। दिलो की भावनाओ के तार यदि एक स्वर मे मिले गये तो आज की हर प्रकार की विसंगति समाप्त हो जाय और सामंजस्य प्रस्थापित हो, शांतिमय जीवन धरती पर आ जाये। संगीत दिलो को जोडता है सब प्रकार के सामाजिक बंधनो के पार ले जाता एक नई दुनिया का एहसास करा देता है। बस इसे ऐसा समझले की यदि तानपूरे के तार रुही सुर मे मिले हो तो एक तार छेडिये दूसरे खुदही बजने लगते है, एकरूपता आ जाती है। अजीब अहसास है, मनुष्य का हृदय भी इन सुरो से प्रभावित होता है। उसकी मानसिकता बदलती है, एकधुन रहती है पर सुर अनेक होते है। मनुष्य भिन्न भिन्न होते है पर एक संगीत की तरह एकता का अनुभव करने लगता है, क्या इसे सामंजस्य का मानव जीव मे हृदय नही कहेंगे ।

संदर्भ :

१. संगीत एवं मनोविज्ञान – डॉ. किरण तिवारी

२. संगीत कला विहार अंक

३. संगीत संजीवनी – लावण्य किर्ती सिंह 'काव्या'

•••

शास्त्रीय संगीत आणि गुरुशिष्य परंपरेचे महत्त्व

प्रा. सोपान सि. वतारे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, अकोट

ज्ञान देणाऱ्या आध्यत्मिक क्षेत्रातील व्यक्तीला गुरु किंवा सद्गुरु म्हणण्याचा प्रघात आहे. परंतु संगीत क्षेत्रात स्वरज्ञान ताल ज्ञान देणाऱ्या व्यक्तिला गुरु म्हणण्याची पद्धत फार प्राचीन काळापासुन रुढ आहे. संगीत ही सर्जनशिल कला असुन सुर हे अदृष्य निराकार आहेत. रागदारी संगीतातील अनेक स्वरसंवाद, स्वरसमुहातील सौदर्य, स्वरांच्या मांडणीतिल अणेक रचना, मानवी स्वभावावर होणारे स्वरांचे परिणाम इत्यादी गहण विषय हे वाचून किंवा पाठांतराने येत नाही, तर ते कोणीतरी दाखवून द्यावे लागते. स्वरांची नेमकी जागा कोणती हे गावूनच दाखवावे लागते. निरनिराळे गमकाचे प्रकार हे प्रत्यक्ष सादर करुनच दाखवावे लागतात. शिष्याला समजेल अशा प्रकारे रागस्वरुप उलगडुन दाखवावे लागते. संगीतात अव्यक्ताला व्यक्त, निर्गुणाला सगुण, निराकाराला साकार बनविण्याच्या सांगीतिक क्रियेसाठी गुरुशिवाय पर्याय नाही.

संगीत क्षेत्रात अनेक गुरु शिष्यांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला आहे. जसे उ. अल्लादिया खाँ साहेब व केसरबाई केरकर, जगन्नाथबुवा पुरोहित व मास्टर कृष्णराव व पं. मोगुबाई कुरडीकर व किशोरी अमोणकर, स्वामी हरिदास व तानसेन, वासुदेव बुवा जोशी व बालकृष्ण बुवा इचलकरंजिकर, पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर व पं. ओंकारनाथ ठाकुर, या संगीतातील काही अलौकिक गुरु शिष्यांच्या जोड्या होय.

पुर्वी संगीत हे लिखित स्वरुपात नसल्याने गुरुंकडून विद्या संपादन करावी लागत घराणेदार गायकित तर गुरुशिष्य परंपरेला फारच महत्वाचे स्थान आहे. बऱ्याच प्रमाणात वंशपरंपरेने गायकी प्रवाहीत झाली. आजच्या प्रमाणे १८ व्या शतकात संगीत विद्यालये नव्हती त्यामुळे गुरुशिष्य परंपरेशिवाय संगीत शिक्षणाला पर्यायच नव्हता. अनेक गुरु संगीत शिकतांना हातचे राखुन शिकवित, गुरुंच्या अशा स्वभावामुळे संगीत शिकण्याची अतीव ओढ असल्याशिवाय कोणीही गुरुकडे शिकण्यास जात नसे. गुरु हे लिखित स्वरुपात बंदिश अथवा रागांची माहिती देण्यास किंवा त्यांच्या गायकिचे ध्वनीमुद्रण करण्यास उत्सुक नव्हते, परंतु गंडाबंधित व मर्जीतील शिष्यालाच गुरु आपली सर्व विद्या मुक्त हस्ताने देत असत. थोडक्यात संगीतावर गुरुंची मक्तेदारी होती. या पद्धतीला छेद दिला तो विज्ञानाने व पं. विष्णु दिगंबर पलुस्करांनी. पं. पलुस्करांनी ङ्करामचरितमानसङ्क या ग्रंथातील काव्याला रागदारी संगीतात गुंफून शास्त्रीय संगीत लोकाभिमुख केले. लाहोर येथे अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडळाची १९०१ साली स्थापना केली. त्यांनी अनेक शिष्य तयार केले, ज्यामध्ये विनायकराव पटवर्धन, नारायणराव व्यास, ओंकारनाथ ठाकुर, प्रा.बी. आर. देवधर, शंकरराव व्यास इत्यादींचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

वर्तमानात मोठमोठ्या शहरांपासून ते लहान - लहान गावांपर्यंत संगीत विद्यालये स्थापन झाली आहेत. या विद्यालयातून परिक्षा पद्धतीनुसार शिकविले जाते. परिक्षेच्या अभ्यासक्रमानुसार अनेक पुस्तकांची निर्मिती झाली. संगीताचे आधुनिक शिक्षण देण्यासाठी खाली दिलेल्या पद्धती अनुसरण्यात येऊ लागल्या.

प्रात्यक्षिकासह शिक्षण : या पद्धतीमध्ये शिक्षक स्वत: गाऊन आपल्या शिष्याला स्वरज्ञान, रागज्ञान, मांडणीचे ज्ञान करुन देतो. वेगवेगळ्या रागातील बंदिशी शिकवितो. आलाप, ताना, स्पर्ष, कणस्वर इत्यादी गाऊन अथवा वादन करुन समजावून देतो. त्यातील बारकावे सांगतो. हे शिक्षण सामुहिक अथवा वैयक्तिक अशा दोन स्तरांवर चालते यात बरेच शिष्य ङ्कपरिक्षार्थीङ्क असतात तर काहीच विद्यार्थी असतात. अर्थात सर्वच विद्यार्थ्यांचा हेतु किंवा पिंड हा कलावंत बनायचा नसतो.

श्रवण शिक्षण: या संकल्पनेमध्ये विद्यालयात ध्वनिफितींची लायब्ररी स्थापन केलेली असते. विद्यार्थ्यांचा जो राग शिकणे चालु असते. त्या रागाच्या प्रतिथयश कलावंतांच्या ध्वनिफिती त्याचे विश्लेषण करीत ऐकविणे हा आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा एक भाग असतो. त्यामुळे एखाद्या रागाची आलापी कशी करावी? किती करावी? ताना केव्हा व किती घ्याव्यात हे समजतेण

चर्चासत्रे व शिबिरे: संगीत क्षेत्रातील एखाद्या यशस्वी विद्वान व्यक्तीस बोलावून त्यांच्यात एखाद्या अशा विषयावर चर्चा घडवून आणणे की ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना संबंधीत विषयाची माहिती होईल व दृष्टीकोण प्रगल्भ होईल. यामध्ये ङ्कघराणीङ्क, ङ्कबंदिशीचे महत्वङ्क,

घराना एवं बन्दिश प्रस्तुतिकरण के सिध्दांत

प्रा. संतोष वावगे
आकोट

संगीत के सुक्ष्म सौदर्य को विविध रुपो में व्यक्त करणे के लिये तथा उसे व्यापक रुपसे ग्राह्य बनाने हेतू हमारे संगीत में बंन्दिश का विधान किया गया है । बन्दिश राग की आकृती का दर्पन है, जिसमे राग के स्वरुप और चलन को स्पष्ट रुप से देखा जा सकता है। बंन्दिश के द्वारा राग के अंतःस्वरुप को एक सुनिश्चित रुप मिलता है, अर्थात उसकी आकृती स्पष्ट रुपसे सामने आती है। बंन्दिश रहीत राग के स्वरुप को हम निराकार ब्रह्म और बंन्दिश सहित राग के रुप को हम साकार ब्रह्म की उपमा दे सकते है दोनो मे गुणोकी समानता है। अंतर केवल सुक्ष्मता और स्थुलता का है। पं. शारंगदेव ने 'संगीतरत्नाकर' मे प्रबंधको पुरुष रुप माना है और इसके चार धातू तथा छह अंग बताऐ है। प्रबंध के छह अंग इस प्रकार बताए है - स्वर, बिरुद, पद, तेन, पाट और तान। स्वर के अंतर्गत राग - विशेष के स्वर, बिरुद मे गुण सुचक शब्द तेन मे मंगल सुचक शब्द और पद मे इनके अतिरिक्त शब्द आते है। अतः यह तिन अंग मुख्यतः पद के रुप मे ग्राह्य हो सकते है। पाट मे मृदंग के बोल और ताल मे वह ताल जिससे प्रबंध को सुबध्द किया गया है। इन दोनो मे ताल अंश की ही प्रधानता है।

इस प्रकार प्रबंध मे स्वर, ताल और पद की दृष्टी से अन्य अंगोकाभी महत्वपुर्ण स्थान ही। बंन्दिश को सचमुच सुंदर व आकर्षक बनानेके लिये जो सामान्य सिद्धांत निहीत होते है अथवा होने चाहिए जैसे गीत का व्यापक सौदर्य, गुण, रंजकस्वर संदर्भ से युक्त होता बंन्दिश का प्रथम सिद्धांत है। स्वर, ताल और पद का सुंदर एवं औचित्यपुर्ण प्रयोग होना चाहिए. राग के शास्त्रीय नियम बन्दिश मे निहीत होने चाहिए बन्दिश के लिये बोली का चयन राग के गायन समय के अनुसार करना चाहिए बंदिश के स्वरो का अन्तः चलन व स्वर श्रृंगार भी राग की प्रकृती के अनुसार होना चाहिए. बन्दिश के लिए विशिष्ट गान शैली तथा शैली की गती अनुरुप ही शब्दोका चुनाव अथवा रचना करनी चाहिए, बन्दिश के राग और काव्य में भावात्मक एकरुपता होनी चाहिए. राग की प्रकृती, बन्दिश की गती, काव्य का भाग और गायन शैली मे तादात्म्य होना चाहिए, बंन्दिश के लिये ताल का चयन भी विशिष्ट गीत विधा के अनुरुप करना चाहिए.

पं. भातखण्डे जी ने भी गीत रचना के लिए कुछ नियमों का उल्लेख किया है। तथा राग का स्थुल स्वरुप कौन- कौन से अंग कहाँ- कहाँ रखे जाएँ, अमुक स्वर से गीत शुरु होना, पर एक कल्पना पुरी होने के लिये कितने स्वर वाक्य आवश्यकं होंगे, कौन-सा विश्रांतीस्थान किस वाक्य में कौनसे स्वर आने चाहिए, कौनसा वाक्य कितना दिर्घ रखना होगा। चिज के शब्दों का इस वाक्य से कैसा सम्बन्ध रखा जाए, ताल के किस ठेके पर कौन सा भाग लाया जाए इत्यादी।

उपर्युक्त सामान्य सिद्धान्त अधिकाँशतः सभी प्रकार की बन्दिशो के सामान्य सौन्दर्य सिद्धान्त है।

संदर्भ ग्रंथः

- शास्त्रीय संगीत शिक्षा:- डॉ. अलकनंदा पलनीटकर, अर्जुन पब्लीकेशन, नयी दिल्ली. २००९
- भारतीय संगीत की परम्परा डॉ. हरिकिशन गोस्वामी, कनिष्का पब्लीकेशन, नयी दिल्ली, २००४
- संगीत नियंधायली: किरण कारफ, संस्कार प्रकाशन, मुंबई.
- संगीत विशारद: बसंत

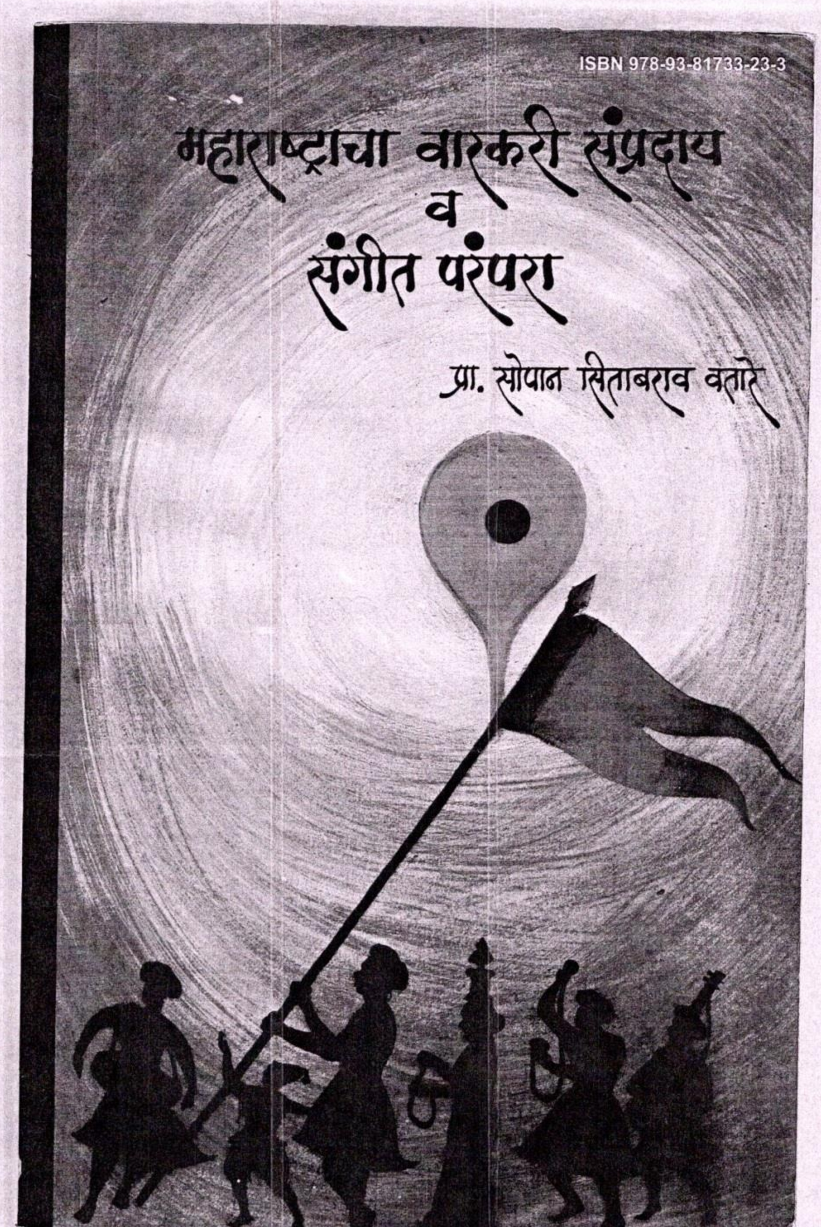
ISBN 978-93-81733-23-3
महाराष्ट्राचा वारकरी संप्रदाय
व
संगीत परंपरा
प्रा. सोपान सिताबराव वतारे

❑ ISBN 978-93-81733-23-3

❑ पुस्तक प्रकाशन क्र. १३८

❑ **महाराष्ट्राचा वारकरी संप्रदाय व संगीत परंपरा**
Maharashtracha Varkari Sampraday va Sangit Parampara

❑ **प्रा.सोपान सिताबराव वतारे**
Prof.Sopan S. Watare

❑ **प्रथमावृत्ती**
२७ डिसेंबर २०१४

❑ **मुखपृष्ठ**
प्रा.गजानन बोबडे, अकोला

© **सर्व हक्क**
प्रा.सोपान सि.वतारे
श्री कॉलनी, नवीन तापडीया नगर, अकोला
भ्रमणध्वनी : ०९८२३९३२८९८
e-mail : sopanwatare@rediffmail.com

❑ **प्रकाशक**
वेद मुद्रा प्रकाशन
टोपे नगर, अमरावती ४४४ ६०२, मो.: ९३७१६४८५३५

❑ **मुद्रक**
ऐक्सेल कम्प्युटर, अमरावती ४४४ ६०५.

❑ **मूल्य**
रु. २५०/-

ISBN 93-81733-23-6
9 789381 733233

या पुस्तकातील सर्वच विचारांशी मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. ते मत स्वतंत्रपणे लेखकाची अभिव्यक्ती आहे. पुस्तकासंबंधी काही वाद उद्‌भवल्यास अमरावती जिल्हा न्यायालय हे परिक्षेत्र राहील.

च्या कुशल
धप्रबंधातील
ात प्रकाशित
ाक – संगीत
ापू इच्छितो!
ोध...र्याच्या
ाची मदत मी

क्षण संस्था,
सौ.जिजाबाई
ृलट आपण

.एन.देशमुख,
: तसेच पत्नी
जात आहे.

ही
राव वतारे

अनुक्रमणिका

अ.क्र. शिर्षक	पृष्ठक्रमांक
प्रकरण – १ ले : वारकरी संप्रदाय	०१-६२
❑ वारकरी संप्रदाय-अन्वयार्थ	
❑ वारकरी संप्रदाय : स्वरूप, परंपरा, व्याख्या-विश्लेषण	
❑ वारकरी संप्रदायाचा इतिहास	
❑ विभिन्न संतांच्या कारकिर्दीतील वारकरी पंथाचा इतिहास	
❑ वारकरी संप्रदायाची प्रस्थानत्रयी	
❑ वारकरी संप्रदायाचे तत्वज्ञान	
❑ वारकरी संप्रदायाची विचारप्रणाली	
❑ वारकरी संप्रदायाचे नियम व आचारप्रणाली	
❑ वारकऱ्यास मान्य देव, संत व ग्रंथ	
❑ वारकरी संप्रदायाचे बाहय स्वरूप	
प्रकरण – २ ले : संत आणि संगीत	६३-७२
❑ भक्ती आणि संगीत	
प्रकरण – ३ रे : वारकरी संगीत : परंपरा - विशेष	७३-९०
❑ वारकरी संगीताची वैशिष्टये	
❑ वारकरी परंपरेतील गीत प्रकार	
प्रकरण – ४ थे : वारकरी संगीत परंपरा व शास्त्रीय संगीत	९१-९५
❑ वारकरी संगीत आणि धृपद गायकी	
❑ वारकरी संगीतातील ताल विचार	
❑ वारकरी परंपरेतील अभंगांचा क्रम	
प्रकरण – ५ वे : उपसंहार	९६-१०८
❑ वारकरी संगीताला संतसहवासाची पूर्वापार अशी परंपरा लाभली आहे.	
❑ वारकरी संप्रदायामध्ये नाथपंथीय भक्तिसाधना व संगीत साधना याचा समन्वय साधला आहे.	

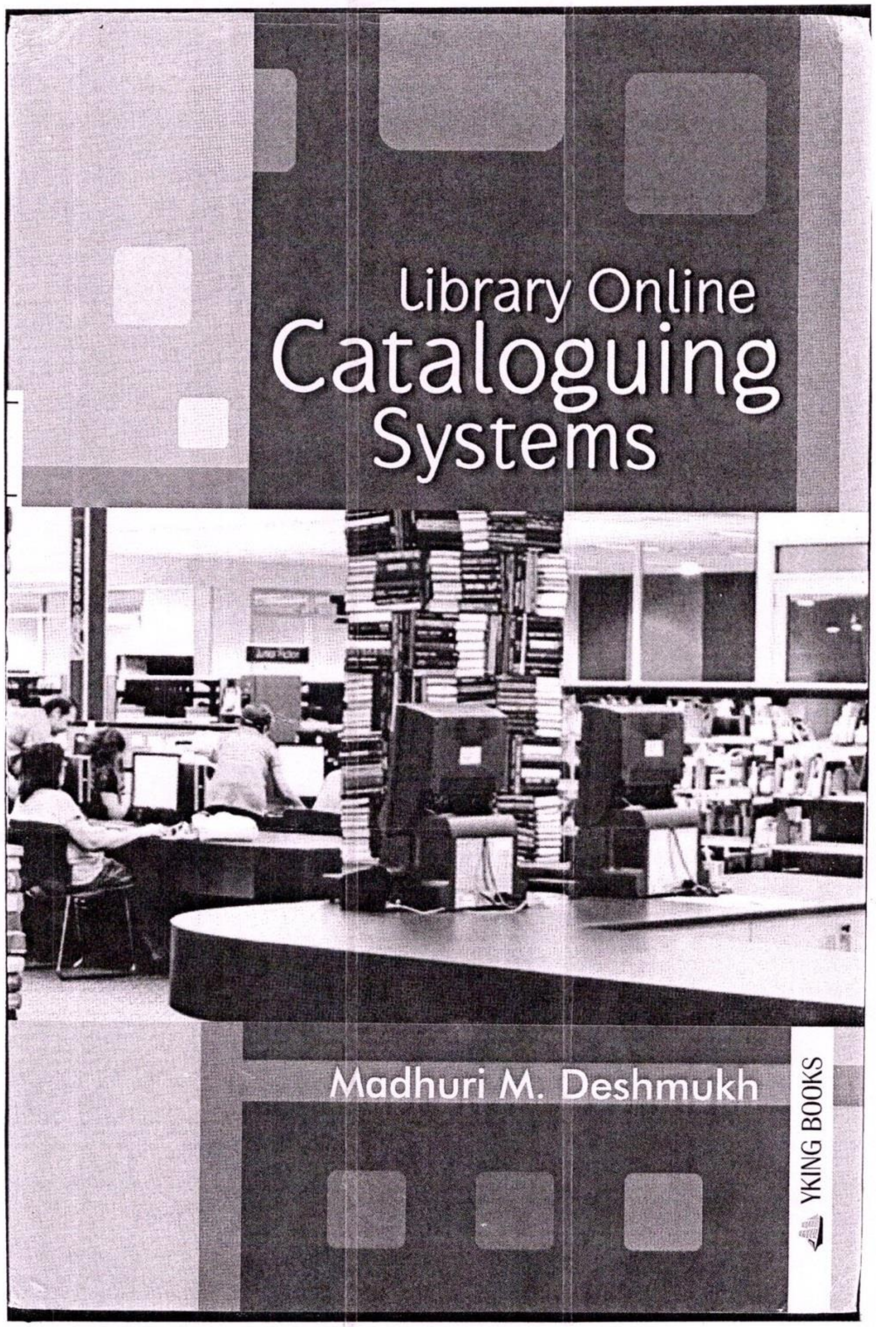
Library Online
Cataloguing
Systems
Madhuri M. Deshmukh
YKING BOOKS

Onli
the Dyni
widely t
enhance
rise of
MAchine
Online
'generat
Hildreth
the sopl
user ir
catalogı
as a ca
interact
'seconc
additior
the mɛ
Boolea
ıltiplı
recove
familiaı
it has
public
to the
Some
catalo
secon
This b
on-lin
practi
systeı
inforr
lendir
refere

First Published : 2016
ISBN : 978-93-85528-25-5
Price : Rs. 1395
© Author
Published by
Yking Books
H.O.: 18, Jain Bhawan, Opp. N.B.C., Shanti Nagar, Jaipur - 302006
Tel. 0141-2221456, 09414056846 (M)
Showroom: G-13, S.S. Tower, Dhamani Street, Chaura Rasta, Jaipur - 302003
Tel. 0141-4020251
E-mail: ykingbooks@gmail.com
Laser Typesetting by
Vikram Kumar Sharma, Jaipur
Printed at
iCan Technosolutions, Jaipur

Contents

	Preface	v
1.	Library Catalogue	1
2.	Types of Cataloguing	34
3.	Online Cataloguing Systems	61
4.	Abstracting, Indexing Services and Library Online Cataloguing	91
5.	Library and Online Catalogues	145
6.	Searching in Online Library Catalogues	163
7.	Library Automation and Cataloguing	192
8.	Cataloguing Electronic Resources	245
9.	Online Catalogue and Digital Library Education	267
	Index	302

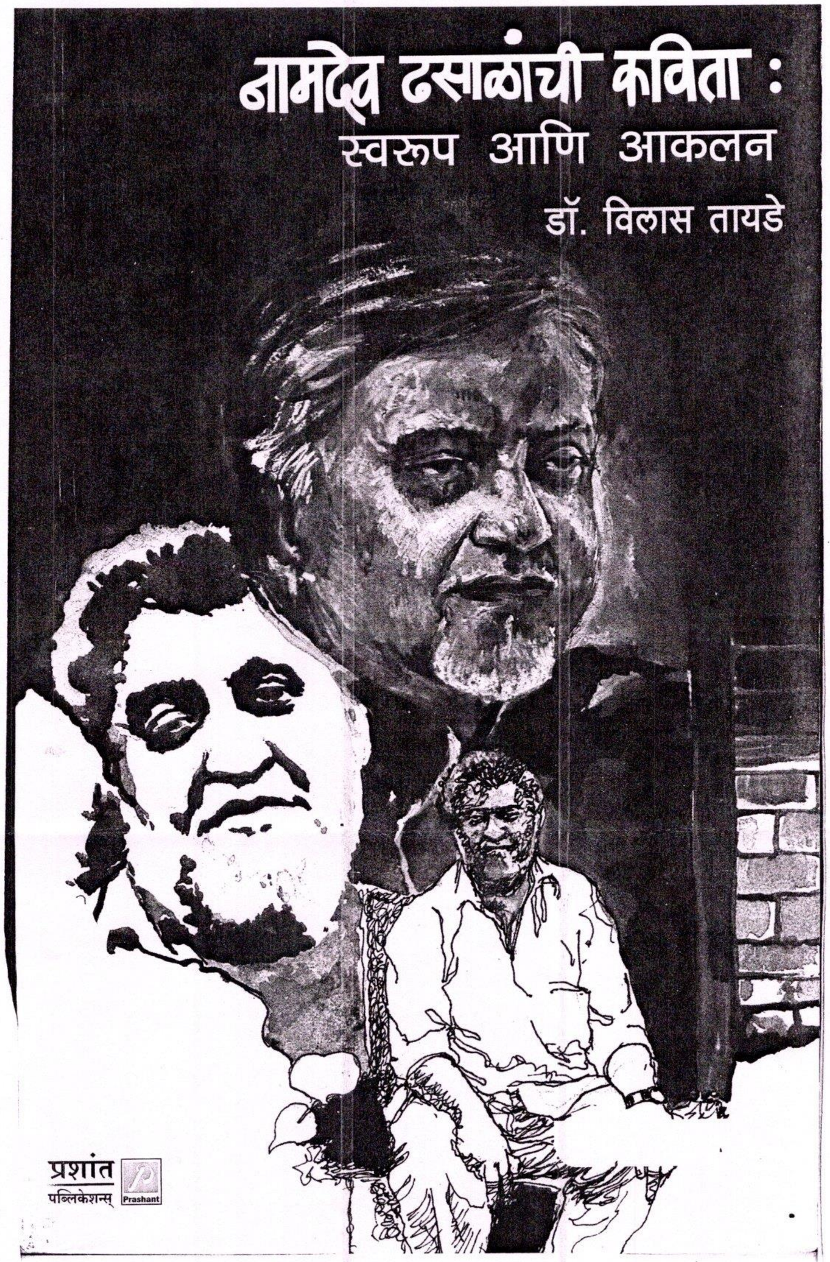
नामदेव ढसाळांची कविता :
स्वरूप आणि आकलन
डॉ. विलास तायडे
प्रशांत
पब्लिकेशन्स्
Prashant

नामदेव ढसाळांची कविता : स्वरूप आणि आकलन
लेखक : विलास तायडे
Namdev Dhasalanchi Kavita : Swarup Ani Aaklan
By. Dr. Vilas Tayade

- **प्रकाशक व मुद्रक**
श्री. रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रतापनगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,जळगाव-४२५००१.
☎ (०२५७) २२३५५२०,२२३२८००
Website : www.prashantpublications.com
E-mail : sales@prashantpublications.com

- **प्रथमावृत्ती : १४ ऑक्टोबर २०१५**
धम्मचक्रप्रवर्तन दिन

- ISBN : ९७८-९३-८५०१९-५४-८

- © सौ. सुरेखा विलास तायडे
'विश्वजित' श्री कॉलनी, एम.आय.डी.सी. रोड, आकोट

- **मुखपृष्ठ**
बळी खैरे, यवतमाळ

- **अक्षरजुळवणी**
प्रशांत पब्लिकेशन्स

- **मूल्य : ₹ २६०/-**

ह्यां पुस्तकाला संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती यांचेमार्फत प्रकाशनाकरीता विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे.

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार लेखकाधीन असून, या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, तक्ता किंवा तत्सम संकल्पना यांची कोणत्याही प्रकारे नक्कल करणे किंवा यांत्रिकी साधनांनी फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग करणे कायद्याने गुन्हा असून, असे आढळून आल्यास तत्काळ कारवाई करण्यात येईल. तसेच या पुस्तकातील सर्व मते ही लेखकाची वैयक्तिक असून प्रकाशक प्रत्येक मताशी सहमत असेलच असे नाही.

UGC Sponsored

National level Seminar on

Development of Libraries and Library Profession in India

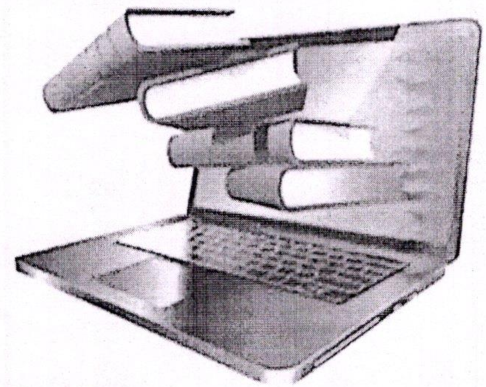

Organized By

Shriram Education Society's

Arts & Science College, Kurha

Tq. Tiwasa Dist. Amravati 444709

in Collaboration with

Library& Information Science Study Circle, Amravati

Sr. No.	Topic	Author	Page No.
24)	Digital Library : Its Emergence and Challenges	Dr. Amit S. Tankar	70
25)	Development of Internet based Services in Higher Educational Libraries in India	Dr.Vijay G. Wardikar	72
26)	E-Resources Management with Specific Reference to E-Reference Sources: Initiatives and Issues	Mr. Vijay P. Satao	75
27)	Role of National Knowledge Commission in Libraries	Mr.Suresh K.Fulkar	78
28)	Role of Libraries in Academic Activities	G. W. Nishane	80
29)	Knowledge Management in Digital Information System	Gajanan Baliram Ghayal	82
30)	Changing Roles of Libraries In This Digital Age	Mr. Ganesh Krushnarao Khande	84
31)	Changing Role of Academic Libraries in Higher Education	Sudhakar T.Ghorpade	89
32)	Digitization of Library Resources And The Planning Of Digital Libraries	Mr. Harshal R.Nimbhorkar	92
33)	Library And Information Professionals In The 21st Century	Ms.Chhaya B. Jatkar Mrs. Meena S. Deshmukh	96
34)	Development of Libraries and Library Profession in Present Era	Mr. Kamalakar Madhukar Sawant	98
35)	Web 2.0 In Library Services	Kamlesh Patil	102
36)	Challenges and Opportunities of Academic Libraries	-Santosh R. Kirtankar	105
37)	Dr. S. R. Ranganathan's Contribution In Lis Profession In India	Prof. Dr. Kishor M. Dhumne	108
38)	Collection Development of Electronic Resources	Dr. Rahul R. Dhuldhule Prof. Dipak K. Bhalekar	110
39)	Dynamisms In Librarianship	R. R. Kuralkar	112
40)	Why Digital Libraries?	Madhuri M. Deshmukh	117
41)	Reasonability of Librarian Effective Use of Social Networking Sites in Libraries	Mr. Ravikant N. Mahindkar	120
42)	Development of Traditional to Digital Libraries	Mangesh R. Ubale	124
43)	Changing Concept of Academic Libraries And Role of Librarian	M. P. Waghmare Avinash G. Yette	127
44)	Changing Views for Traditional Libraries in Digital Era	Meena S. Deshmukh Chhaya B. Jatkar	130
45)	The Multi Model Roles of Librarians in Digital Era	Minal v. Gadawe (kale)	132
46)	Changing Role of Library in Digital Era	Dr. Nitesh V. Chore	135
47)	Changing Role of Academic Libraries in Higher Education	Prof. Narendra A.Thakre	137
48)	Changing Roles of the Future Academic Library Professional: Challenges and Issues	Mr. Sudhir P. Narkhede	139
49)	Smart Library: Need of the Hour	Nitin S. Satpute Miss. Pranali Pete	143

Why Digital Libraries?

Madhuri M. Deshmukh
Librarian
Shri Shivaji Arts, Commerce &
Science College, Akot

Abstract:

There are many reasons why one might want digital libraries. They might make research easier for scholars. They might ease the budget pressures on libraries. They might solve our increasingly urgent preservation problems, or they might help libraries extend collections into new media. But perhaps their most important advantage would be their ability to help society, to make information more available, raise its quality, and increase its diversity.

1. Introduction

Digital libraries are needed both to let libraries offer new and improved services, and to deal with a cost crisis now affecting their current services. Dreams of computer-based libraries, which have been around for decades, [Bush 1945] are now practical. There are libraries (e.g. in some pharmaceutical companies) which already spend more than half their acquisitions budget on electronic resources, rather than paper. Meanwhile, many university libraries are finding it impossible to maintain their traditional collecting practices within the constraints of their institutional budgets. They look eagerly to the new technology as a solution.

The current scholarly publishing system is breaking down. Libraries can afford an ever decreasing fraction of the world's publications. The Mellon Foundation has prepared studies showing that between 1970 and 2000 the typical US academic research library will lose nearly all its purchasing power [Cummings 1992]. Increases in journal and monograph prices, currency shifts, and increases in the number of publications are all making it harder for libraries to afford their previous level of purchases. Nearly every university is reviewing its subscriptions and canceling journals. The whole system is near collapse.

Since much of the cost of printing many scholarly journals is pre-press (editorial, composition, make-ready, and so on) a loss of subscriptions means that the cost to the remaining subscribers must be increased. This will cause still more price increases and then cause additional libraries to stop purchasing those journals. The result has been a globally strange optimization: despite the large economy of scale in printing journals, libraries work out sharing arrangements because they cannot afford to buy more copies. This is counter-productive, since it leads to still fewer subscriptions and still higher prices, but there is nothing one library can do about the situation. It is a problem independent of technology; exactly the same situation is observed with CD-ROMs, with libraries working out ways to provide network access, when CD-ROMs again are a technology with huge economies of scale and low incremental costs (designed to stamp out millions of pop records, the incremental cost of producing another CD-ROM is in the range of $2) but produced for libraries in small runs.

In addition to problems buying material, libraries are beset with increasing costs for buildings and storage, and with a steadily growing problem of acid paper books which are deteriorating and need treatment. Something over 100 million books in the United States are brittle, and there is as yet no suitable solution (photocopying and deacidification are both too expensive, and microfilm is disliked by many users). Building costs also increase steadily, and on many campuses there is simply no room to put another large library even if the funds are available to build it. Since most universities do not monetize space, this rarely appears in a library budget, but the cost of space is probably comparable to the cost of materials in some realistic accounting.

Thus, libraries are faced with two simultaneous problems: their inability to buy enough new materials, and their inability to keep enough old materials. Electronics can, in principle, be an answer to both.

2. Definitions of Digital Library (Digital Libraries by William Arms) :

"An informal definition of a digital library is a managed collection of information, with associated services, where the information is stored in digital formats and accessible over a network. A crucial part of this definition is that the information is managed. A stream of data sent to earth from a satellite is not a library. The same data, when organized systematically, becomes a digital library collection. Most people would not consider a database containing financial records of one company to be a digital library, but would accept a collection of such information from many com-

Proceeding

ISBN-81-904279-6-2

UGC Sponsored One Day Interdisciplinary National Seminar

On

THE CONTRIBUTION & IMPACT OF INDI
PHILOSOPHERS & SOCIAL REFORM

Department Of History

LOKNAYAK BAPUJI ANEY

MAHILA MAHAVIDYALAYA, YAVATMAL

Friday 25 Sept. 2015

[illegible] ऑक्टोबर १९५३ ला त्यांच्या निधनानंतर हे मासिक बंद पडले [illegible] पुन्हा प्रकाशीत करायला सुरवात केली. र. धों. कर्वे यांनी आर्थिक [illegible] संततीनियमन आवश्यकता [illegible] रचना केली [illegible] असतांना [illegible] रघुनाथरावांनी [illegible] त्यांना आपल्या संतती नियमनाच्या [illegible] यश मिळाले नाही परंतु आज २१ व्या शतकात समाजाच्या प्रत्येक स्तरात , प्रत्येक जातीधर्माच्या व्यक्तींनी कुटुंबनियोजनाचा स्विकार केला [illegible] यशस्वी झालेले दिसते. एका थोर समाजसेवकाच्या पोटी जन्म घेऊनही त्यांचे [illegible] आहे. आज खरोखर र. धों. कर्वे आपल्या कार्यात पुर्णपणे यशस्वी [illegible] समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला एकट्याने परकीयांशी लढणे सोपे असते [illegible] खुंटली नाही. त्यांनी वडीलांच्या पुढे अनेक पावले जाऊन [illegible] आगरकरांप्रमाणे वैचारीक मार्ग पत्करला. रघुनाथराव कर्वे हे [illegible] स्वकीयांबरोबर झुंज देणे अवघड असते. रघुनाथरावांनी [illegible] सुधारककार आगरकरांचे एकटेच वारसदार होते.

संदर्भसूची

१ फडके य. दि. र. धों. कर्वे ह. वि. भट प्रकाशन , पुणे १९८१

२ दैनिक लोकसत्ता दि. १५ जुलै २००३

*****

राष्ट्रसंत एक थोर शैक्षणिक विचारवंत

डॉ. प्रशांत कोठे. इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, आकोट, जि. अकोला

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी देशात सुराज्य निर्मान व्हावे यादृष्टीने लोकशिक्षणाचे जे अमुल्य कार्य केले. ते देश हिताच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. त्यांनी अज्ञानी, अशिक्षित समाजाला शिक्षित करून त्यांना अंधश्रध्येपासून दूर केले पाहीजे यावर भर दीला. ग्रामगीतेतून आदर्श ग्रामाची संकल्पना मांडली. जो पर्यंत गावाचा विकास होणार नाही, तो पर्यंत देशाचा विकास होणार नाही. हा विकास साधायचा असेल तर शिक्षणासारखे दुसरे कोनतेही प्रभावी साधन नाही. हे सांगतांना आपले उदात्त विचार सांगीतले. त्यांनी सांगीतलेले शैक्षणीक विचार आजच्या शिक्षणतज्ञालाही मान खाली घालावयास लावेल अशा स्वरूपाचे दिसून येतात. आज शिक्षण व्यवस्थेत जी शिक्षणव्यवस्था दिसून येते, ती बदलने आपल्यापला गरजेचे वाटू लागलेले आहे. याचे कारण आजचे शिक्षण केवळ सुशिक्षित बेरोजगार निर्मान करनारा कारखाना असल्याचे दिसून येत आहे. हे जर नाहीसे करायचे असेल तर परीस्थीनुसार शिक्षणपध्दती त परीवर्तन करने काळाची गरज झाली आहे. किंबहूना ती समाजाची निकड ठरत आहे. शिक्षन प्रनाली कुचकामी असल्याचे ५० - ६० वर्षा आधीच राष्ट्रसंतांच्या विचारातून दिसून येते. त्या विषयी आपल्या साहीत्यात, भजनात आपले विचार मांडले दिसून येतात. त्यांनी शिक्षण नसल्याने समाजात मागासले पना आला आहे, तो दूर करायचा असेल तर त्यांना शिक्षण देने गरजेचे आहे. पन हे शिक्षण देतांना खबरदारी घेने गरजेचे आहे. त्या विषयी ते म्हणतात,

"" करावे काढ शिक्षण । जे कधी कामास येईना ,पुस्तक पाठ करूनिही । लाभ अंती नसे कोणा ॥""१

राष्ट्रसंतांच्या मते हे शिक्षण देतांना असे शिक्षण देवू नये की ते घेऊन तो तरूण सुशिक्षित कुठलाही व्यावसाय करण्यास असमर्थ ठरेल, तो केवळ सुशिक्षित पणाचा खोटा आव ठरेल. आणि अशी पीढी जर आपण शिक्षणाने निर्माण करत असू तर ते धोक्याचे आहे. जर अशी शिक्षणपध्दती असेल तर ती बदलवीली पाहीजे. त्यांच्या मते शिक्षणाने मानसाचा सर्वांगीन विकास साधला गेला पाहीजे. शिक्षणाने मानसाला माणूसकी बरोबर जिवनमूले शिकविली पाहीजे. जर ते शिकवत नसेल तर त्या शिक्षणाला काही अर्थ उरत नाही. त्या शिक्षणपध्दतीत दोष आहे. असे राष्ट्रसंतानचे विचार दिसून येतात. त्यांनी समाजात चालत आलेल्या चूकीच्या परंपरा नाहीशा काव्या या साठी प्रयत्न केले म्हणूनच ते म्हणतात,

"दिखाऊ कपडे, कोरडी ऐट । नोकर पेशी थाटमाट ।
हे शिक्षणाचे नव्हे उद्दीष्ट । ध्यानी घ्यावे नीट हे आधी ॥"२

ब्रिटीशांनी भरतात राज्य करीत असतांना त्यांच्या साठी, त्यांच्या देशासाठी उपयोगी ठरनारी धोरणे भारतात राबवीली. ते साध्य करण्यासाठी उपाय योजना केली. त्याचाच परीणाम म्हणजे भारतातील कुटीर उद्योग , लघूउद्योग नाहीसे झाले. हे राष्ट्रसंतांनी जानले होते. त्याचा समाजावर कीती वाईट परीणाम झाला याची त्यांना जानीव होती. असंख्य बेकार निर्माण होत होते. म्हणूनच त्यांनी व्यावसायीक शिक्षण दिले गेले पाहीजेयावर भर दीला. पूर्वी भारतात बलुतेदारी पध्दती होती. समाजाच्या, गावाच्या गरजा गावातच सोडवील्या जात होत्या. त्यांना दुसऱ्यावर अवलंबून राहावे लागत नव्हते. पण नंतर त्यात बदल होत गेला. पुस्तकीज्ञान वाढत गेले. व्यावसायीक ज्ञान मागे पडत गेले. परीणामी प्रत्येकास आपले ज्ञान श्रेष्ट वाटू लागले. त्याचा परीणाम असा झाला की, आपला परंपरागत चालणारा व्यावसाय तो विसरू लागला. जो त्याच्या अंगी असलेल्या त्या व्यवसायाच्या गूनांनी तो आपले पोट भरत होता, ती पोटापाण्याची सोय होती तो ती विसरला. ते होऊ नये म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात,

CS CamScanner

ISBN-978-93-82588-77-1

ग्रामीण महिलांमधील उद्योजकता - संधी आणि आव्हाने

कु. स्वाती एस. वैद्य
सहा. प्राध्यापक गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाचा परिणाम महिलांवरही झालेला दिसतो. कारण देशाच्या एकूण लोकसंख्यापैकी अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे. ग्रामीण महिला परिस्थीती नुसार आपआपल्या क्षेत्रात काही प्रमाणात सक्रिय आहे. शेतमजुर, शेतीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग, कुटीरउद्योग, महिला बचत गट इ. क्षेत्रात स्त्रीया कार्य करतांना दिसतात. हे कार्य करित असतांना त्यांच्या समोरील संधी आणि आव्हाने यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्ट्ये :

- ग्रामीण महिलांच्या उद्योजगतेची कारणे जाणून घेणे.
- ग्रामीण महिलांना स्वयंरोजगारातील विविध संधी जाणून घेणे.
- ग्रामीण महिलांना उद्योजगतेतील आव्हाने किंवा समस्या जाणून घेणे.

गृहीतके :

- आर्थिक परिस्थीती, पारंपारीक उद्योग व शासनाच्या विविध योजना यामुळे ग्रामीण महिला स्वयंरोजगाराकडे वळलेली दिसतात.
- ग्रामीण भागात स्वयंरोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत.
- ग्रामीण महिलांना उद्योग करतांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

उद्योजकता किंवा स्वयंरोजगार म्हणजे काय ?

नव्याने काही निर्माण करण्याची क्षमता म्हणजे उद्योजकता होय. आपल्या क्षमतांचा, कौशल्याचा, इ ज्ञानाचा उपयोग करून आर्थिक विकास साधने म्हणजे उद्योजकता होय.

त्रिवेणी फरकाडे यांच्या मते, "एखादी व्यक्ती आपले ज्ञान, कौशल्य, वेळ, शक्ती, आर्थिक मानसिक भावनिक गुंतवणूक विशिष्ट उद्देश गाठण्यासाठी करते, ज्याचा उद्देश केवळ 'टाईमपास जॉब' नसून खर्ची घातलेल्या संसाधनांचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात प्राप्त करणे होय."

ग्रामीण महिला उद्योजगतेकडे वळण्याची कारणे :

विभक्त कुटूंबपद्धती, वाढती महागाई, वाढत्या जबाबदाऱ्या, जीवनमान उंचावण्याची तिव्र इच्छा, स्वतःची ओळख निर्माण करण्याच्या दृष्टीने शहरी स्त्रीयांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक कौशल्ये व आत्मविश्वास निर्माण केला. अनेक महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या. उद्योग क्षेत्रात पाऊल ठेवून उद्योजिका झाल्या. परंतु ग्रामीण महिलांची उद्योग क्षेत्रात येण्याची कारणे वेगळी दिसतात.

- प्रतिकुल आर्थिक परिस्थीतीमूळे नविन उद्योग उपक्रम सुरू करावा लागतो.
- कुटूंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी ग्रामीण भागात राहून सतत कष्ट करणाऱ्या शोषीत पिडीत महिलांना उपजिवीकेचे साधन म्हणून स्वयंरोजगार सुरू करावा लागतो.
- पारंपारीक उद्योग काही कुटूंबामध्ये असतात. त्यामुळे व्यावसायीक कौशल्याचा वारसा मिळतो. त्याच व्यवसायाची सुत्रे पूढे त्यांच्याकडे येतात. उदा. हातमाग उद्योग, झाडू फळे टोपल्या उद्योग, लोहारकाम इ.
- ग्रामीण भागात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेती निसर्गावरच अवलंबून असल्यामुळे शेतीपूरक उद्योग व्यवसाय सुरू करण्याचा पर्याय त्यांना असतो.

ISBN-978-93-82588-77-1

- ग्रामीण विकासाकरीता शासन अनेक योजना राबवते. अनेक सोईसुविधा दिल्या जातात. बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने उद्योजगतेच्या प्रक्रियेत भाग घेत आहेत.

ग्रामीण महिलांना उद्योजगतेच्या संधी :

- ग्रामीण महिला विकास प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. हे प्रमाण वाढविण्यासाठी स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण करणे काळाची गरज ठरते आहे. त्यासाठी शासन प्रयत्नशिल असून विविध सोई सुविधा दिल्या जातात. याच शासकिय योजना व सोईसुविधांचा लाभ घेऊन जास्तीत जास्त आर्थिक सक्षमीकरण होवू शकते.
- ग्रामीण भागातही अनेक सोई होतांना दिसतात. दळणवळणाच्या सोईमूळे शहरी किंवा निमशहरी भागातही आपला उद्योग सुरू करता येतो.
- ग्रामीण भागातील लोकांना विविध जीवनावश्यक वस्तुंचा पूरवठा करणारे दुकान, पिठगिरणी इ. स्वतः चालवू शकते.
- जैवीक खत निर्मितीचे प्रशिक्षण घेतल्यास एक चांगला उद्योग सुरू होवू शकतो.
- शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय, दुग्धजन्य पदार्थ तयार करून विकणे सहकारी तत्वावर हा व्यवसाय फायदेशिर ठरू शकतो. मशरूम लागवड करून विक्री करता येते.
- ग्रामीण भागात फळे, भाज्या उत्पादित होतात. आवळा, लिंबु, चिंच, बोर इ. पासून मुरब्बा, आवळा सुपारी, लोणचे, बोरकुट, चिंचेची जेली टॉफी, सरबते तयार करू शकतात. तसेच आमचूर, जांभूळ पावडर, सुके अंजिर, गाजर पावडर, लसून पावडर, लसूण पेस्ट, कांदा पेस्ट, कसुरी मेथी, मिरची ठेचा, विविध चटण्या, मसाले असे प्रक्रिया उद्योग सुरू करता येतात. मोठी मागणी असल्यामूळे मोठी बाजारपेठ मिळू शकते.
- वनौषधी संकलन, साठवण करून त्यांचे तेल, अर्क, पावडरी चुर्णे बनविता येते.
- कुक्कुट पालन, शेळीपालन करता येते. तसेच जनावरांसाठी सकस मिश्र खाद्य बनविता येते.

ग्रामीण महिला उद्योजकतेसमोरील आव्हाने किंवा समस्या :

- जुन्या परंपरा, चालीरिती, प्रथा, रूढींचा पगडा ग्रामीण व्यवस्थेवर असल्याने 'चुल आणि मुल' या मानसिकतेतून बाहेर पडून स्वयंरोजगार सुरू करणे सहज सोपे होत नाही.
- स्त्री असणे हे एक मोठे आव्हान तिच्यापुढे असते. याशिवाय घर-संसार, बालसंगोपण यात तिचा बराचसा वेळ खर्च होतो.
- घराबाहेर पडल्यावर असुरक्षीततेची भावना तिच्यापुढे मोठी समस्या असते.
- गरीबी, आर्थिक विवशता असल्यामुळे बचत होत नाही. त्यामुळे पुरेसे भांडवल तिच्याकडे नसते.
- शिक्षणाचा अभाव व प्रशिक्षणाची संधी हे ही एक आव्हान ठरते. निरक्षरतेमूळे आत्मविश्वासाची कमी असते. योग्य निर्णय बरेचदा घेवू शकत नाही. फसवणूक होण्याची शक्यता असते.

उपाययोजना :

ग्रामीण महिलांना प्रथम शिक्षण व प्रशिक्षण घेण्याची गरज आहे. जुन्या चालीरितीची मानसिकता शिक्षणामूळे बदलू शकते. शासनांच्या विविध योजनांची माहिती विविध माध्यमातून तिच्यापर्यंत पोहचविली पाहिजे. तरच ती गरीबीवर मात करून स्त्रीत्वाचे आव्हान स्विकारू शकेल व एक चांगली उद्योजिका होवू शकेल.

बचत गटाच्या

स्वयंरोजगाराच्या
ासन प्रयत्नशिल
भ घेऊन जास्तीत

नेमशहरी भागातही

पिठगिरणी इ. स्वतः

सहकारी तत्वावर हा

,रब्बा, आवळा सुपारी,
, जांभूळ पावडर, सुके
ा ठेचा, विविध चटण्या,
ारपेठ मिळू शकते.

विता येते.

ा 'चुल आणि मुल' या

गोपण यात तिचा बराचसा

तिच्याकडे नसते.
मूळे आत्मविश्वासाची कमी
सते.

या चालीरितीची मानसिकता
र्यंत पोहचविली पाहिजे. तरच
शकेल.

ISBN-978-93-82588-77-1

सारांश :

ग्रामीण भागात महिलांना विकासाच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. ग्रामीण महिलांना सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने शासनही अनेक योजना, सोई सुविधा देत असते. याचा उपयोग करून ग्रामीण भागातील महिलांना स्वयंरोजगार सुरू करता येतात. उदा. अन्नप्रक्रिया उद्योग, जैवीक खत निर्मिती, पशुखाद्य निर्मिती, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, पिठ गिरणी, जीवनावश्यक वस्तुंचे दुकान इ. त्यासाठी बचत गट एक चांगले माध्यम आहे. शिक्षण आणि प्रशिक्षण घेवून आत्मविश्वासाने ती सर्व आव्हानांना तोंड देवू शकते व एक चांगली उद्योजिका बनु शकते.

संदर्भ सूची :

१. कौटूंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट - त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे
२. गृहविज्ञानाच्या भविष्यवादी व नाविन्यपूर्ण उपक्रमाद्वारे सामाजिक उन्नती - स्मरणिका, २० सप्टेंबर २०१४
३. पोषण आणि आहारशास्त्र - त्रिवेणी फरकाडे, २००७
४. उद्योजक - ऑक्टोबर २०१०
५. लोकमत सखी

5

89

NCBP- 2016

BUDDHIST PHILOSOPHY

-A Present Day Need

Proceedings of National Conference on Buddhist Philosophy - A Present Day Need
March 12, 2016

ISBN 978-93-5258-743-8

Editors

Dr. A. P. Deshmukh
Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University

Dr. G. G. Muley
Coordinator, Buddhist Studies Center
Assistant Professor, Department of Physics
Sant Gadge Baba Amravati University

Mr. V. K. Nagale
Co-coordinator, Buddhist Studies Center
Assistant Professor, Department of Zoology
Sant Gadge Baba Amravati University

Published by

Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University
Amravati-444602, MS, INDIA

Publishers assume no responsibility for the statements, opinions and subject matter advanced by contributors.

No part of this electronic publication may be reproduced or utilized in any form or by any means without permission in writing from the publisher.

About the Book

This book is a proceedings of "National Conference on Buddhist Philosophy - A Present Day Need, NCBP-2016" organized by Buddhist Studied Center, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati on 12th March 2016. It consists of 142 edited full-text articles.

28. **Relevance of Buddhism in Welfare State** 133-135
Sagar S. Barshettiwar

29. **Essential Elements of Human Rights in Buddhism** 136-138
Anand Chokhaji Wele

30. **BUDDHISM AND BEAUTIFICATION OF BIOSPHERE: GARY SNYDER AS PIONEER OF BEAT GENERATION** 139-143
D. B. Wankhade

31. **Legalizing Euthanasia in India - The Need to Follow Lord Buddha's Perspective** 144-152
Y. S. Kiran Kumar

32. **Lord Buddha's Philosophy, Thoughts and Science-in Brief** 153-155
Pandhari V. Ambhore

33. **FUNDAMENTAL TEACHINGS OF THE BUDDHA- "THE FOUR NOBLE TRUTHS"** 156-161
G. B. Harde, V. G. Pahurkar, S. Dagdale, Y. S. Tamgadge, G. G. Muley

34. **Buddhism: Science, Wisdom and Verification** 162-166
Ashok Baladhan Ukey

BUDDHISM AND BEAUTIFICATION OF BIOSPHERE: GARY SNYDER AS PIONEER OF BEAT GENERATION

D. B. Wankhade
Shri Shivaji Arts, Commerce & Science College Akot, Dist. Akola (M.S.) India

The Beat Generation is a group of authors and scholars whose literature discovered and influenced American culture in the post-World War II era, emerged on the American literary horizon in 1950s. It is the crucial point for the literary output which was in in print and admired all over the globe. The fundamental essentials of Beat culture are denunciation of standard narrative values, the spiritual quest, and exploration of American and Eastern religions, rejection of materialism, unambiguous portrayals of the human condition, experimentation with psychedelic drugs, and sexual liberation and exploration. The numbers of literary celebrity are included in the beat generation movement. Among which the best known examples may be mentioned as Allen Ginsberg's Howl (1956), William S. Burroughs's Naked Lunch (1959) And Jack Kerouac's On The Road (1957). The reputation of the beat generation was as challenging to the traditional setting of belief and faith. In 1944 all the literary men met in New York's Colombia university and the sobriquet as 'San Francisco Renaissance' was a meeting point for the impending literary storms in the world of American literature. Jack Kerouac coined the phrase 'Beat Generation' in 1948 to illustrate a professed underground, anti-conformist youth movement initiated in New York. Gary Snyder was a significant soul of the beat movement.

Gary Snyder as prolific poet, naturalist and beat member is a full time literary preacher of Buddhist philosophy. As a follower of Buddhist practice, he is inclined towards Zen Buddhism, a sect of Buddhism. His anxiety about preservation primitive 'Nature' for beautification of biosphere in secure position, American coastal natives appealed him to wise the world about environment. His contribution to beat literary movement is tremendous and sublime. Gary Snyder and Michael McClure exhibited the greatest impact on the spread of Zen Buddhism throughout the beat generation. There is great diversity in beat religion, but Buddhism is the central religion of beat culture. All Buddhist practiced a life of pacifism and tolerance, celebrating the simple aspects in life. Although the beats emphasized individualism and non-conformity with society, there was unity amongst its followers. Jack Kerouac was one of the many beats who were heavily influenced by Gary Snyder's commitment to Buddhism. Jack even wrote a book about Snyder, *The Dharma Bums*, and his Buddhist

experience. The impact of Buddhism on the beat lifestyle was phenomenal, as it affected their personal lives as well as influencing a new style of writing. Jack Kerouac created "Spontaneous bop prose", which was an instinctual writing technique derived from the Zen Buddhist philosophy "First thought, best thought". All that is required of the author is to ignore literary techniques and standards; and just to write about the impact of the experience. Allen Ginsberg also began to compose poetry in a similar style to that of Kerouacs "Spontaneous bop prose", Allen referred to this new style as "Composing on the tongue". His legendary poem, *Howl,* which is often compared to Jack Kerouac's book *On the Road,* was said to have been written in one sitting using this improvisational technique. Beat literature was so positivly impacted by Zen Buddhism that its principles carried over into their daily lives.

Snyder was one of the pioneers of the Beat movement and guiding lights whereas Burroughs and Kerouac were the wild men of it. The other boys made names for themselves by writing about the underbelly of society. Snyder wrote about berries, trees, and the ordinary activities of daily life. His poem 'A Berry Feast' was read at the famous Six Gallery Reading. And we've gotta say, it was a welcome relief after "Howl," which slapped everyone in the room up-side the head. Snyder was also real deal Buddhist. He wasn't just some urban malcontent who used religious principles to sell books, or some guy who hopped on the bandwagon when this stuff started getting really popular in the states. He lived for extended periods in Japan from 1956 to 1969. Then he'd travel back to California, where he and Ginsberg bought land in the wilds of the Sierra Mountains. The San Francisco Renaissance of the Beat Movement was his bread and butter. But his long and illustrious career logs a lot of personal growth. After starting out as a Beat poet, he became a Buddhist monk. Next, he survived the 1960s without overdosing or succumbing to capitalist rebranding. Snyder's writing has caught the pulse of modern generation of 20th century.

Snyder's epic poem *Mountains and Rivers Without End* took forty years in the making that he began while he hung out with Ginsberg in India and lived in a wilderness cabin with Kerouac. It's not prototypical of Beat writing. But its anti-capitalistic ethos has stood the test of time. The Beat movement exploded, burned brightly, and then quickly burned out. Snyder's Pulitzer Prize-winning novel *Turtle Island*, written in 1974, develops some of the saner, quieter ideas of the Beats. Snyder was also a remarkable essayist. He wrote about many issues that are now part of the environmental movement. *The Practice of the Wild* reads like the literature that is included in the Ecocriticism movement.

The beat generation has shown the light to the aberrant for the moral and natural life. The fifties was a time of conservative family values and morals as well as a clean cut appearance. It is evident that the beat quest for deviation from the norm went beyond clothes, as apparent in their refusal to join the work force. Instead of becoming a doctor or lawyer and earning a traditional living to support a family, the Beats chose to live humble, but enjoyable lives, expressing themselves through their writing. Because of their limited income, many beats shared apartments and constructed closely unite units surrounded by the Beat Culture.

Buddhism is a set of belief which encompasses a variety of traditions, faith and spiritual practices largely based on teachings attributed to Lord Buddha. According to Buddhist tradition, the Buddha lived and taught in the northern part of the Indian subcontinent. He is recognized by Buddhists as an awakened, divine, or enlightened teacher who shared his insights to help sentient beings end their suffering through the elimination of ignorance and craving. Buddhists believe that this is accomplished through the direct understanding and perception of dependent origination and the Four Noble Truths.

After the 'Mahaparinarvan' of Lord Buddha, two major extant branches of Buddhism are generally recognized by scholars: *Theravada Buddhism* and *Mahayana Buddhism*. In Theravada Buddhism, the ultimate goal is the attainment of the sublime state of Nirvana, achieved by practicing the Noble Eightfold Path, thus escaping what is seen as a cycle of suffering and rebirth. Vajrayana, a body of teachings attributed to Indian subcontinents, may be viewed as a third branch or merely a part of Mahayana.

The term biosphere was coined by geologist Eduard Suess in 1875, which he defined as the place on Earth's surface where life dwells. The biosphere is the global sum of all ecosystems. It can also be termed as the zone of life on Earth, a closed system, and largely self-regulating. The biosphere is the global ecological system integrating all living beings and their relationships, including their interaction with the elements of the atmosphere. According to one of the researchers, "If life arose relatively quickly on Earth ... then it could be common in the universe. In a general sense, biospheres are any closed, self-regulating systems containing ecosystems.

Today we live in a time of great crisis, confronted by the gravest challenge that humanity has ever faced: the ecological consequences of our own collective karma. The scientific consensus is overwhelming: human activity is triggering environmental breakdown on a planetary scale. Global warming, in particular, is happening much faster than previously predicted, most obviously at the North Pole.

ISBN: 978-93-5258-743-8

Several scientists have predicted about the transitory survival of human civilization for it's over harm to natural biosphere. We have reached a critical stage in our biological and social evolution. There has never been a more important time in history to bring the resources of Buddhism to bear on behalf of all living beings. The four noble truths provide a framework for diagnosing our current situation and formulating appropriate guidelines-because the threats and disasters we face ultimately stem from the human mind, and therefore require profound changes within our minds. Our ecological emergency is a larger version of the perennial human predicament. Both as individuals and as a species, we suffer from a sense of self that feels disconnected not only from other people but from the Earth itself. We need to wake up and realize that the Earth is our mother as well as our home-and in this case the umbilical cord binding us to her cannot be severed. When the Earth becomes sick, we become sick, because we are part of her. Individually, we must adopt behaviors that increase everyday ecological awareness where most species of plants and animals live.

The Global warming is closely associated to the bulky quantities of energy that our industries demolish to provide the levels of consumption that many of us have learned to expect. From a Buddhist perspective, a sane and sustainable economy would be governed by the principle of sufficiency. The key to happiness is contentment rather than an ever-increasing abundance of goods. The compulsion to consume more and more is an expression of craving, the very thing the Buddha pinpointed as the root cause of suffering. We have a brief window of opportunity to take action, to preserve humanity from imminent disaster and to assist the survival of the many diverse and beautiful forms of life on Earth. Future generations, and the other species that share the biosphere with us, have no voice to ask for our compassion, wisdom, and leadership. We must listen to their silence. We must be their voice, too, and act on their behalf.

Works Cited-

Primary sources

1. Snyder, Gary. *Mountains and Rivers Without End*. Washington, D.C.: Counterpoint, 1996.
2. Snyder, Gary. *No Nature: New and Selected Poems*, Pantheon (New York, NY), 1992.
3. Snyder, Gary. *Smokey the Bear Sutra* (chapbook), 1976.
4. Snyder, Gary. *Songs for Gaia*, illustrated by Corr, Copper Canyon (Port Townsend, WA), 1979.
5. Snyder, Gary. *The Practice of the Wild*. San Francisco: North Point Press, 1990.

Secondary sources-.

1. Almon, B. "Buddhism and Energy in the Recent Poetry of Gary Snyder," *Critical Essays on Gary Snyder*. General Editor James Nagel. Northwestern University, 1991.
2. Cook, Bruce. *The Beat Generation, Scribner* (New York, NY), 1971.
3. Environment, December, 1996, Kenneth A. Ollif, review of A Place in Space: Ethics, Aesthetics, and Watersheds, p. 25.
4. www.google.com

Types of Various Microphones and Their uses

Prof. Pratibha C. Pavitrakar
H.O.D, Shri Shivaji Art, Commerce, & Science College, Akot.
Tal : Akot, Dist : Akola

Dr. Shilpa Patil
BAMS, MA (Music)
Tiosa, Tq. Tiosa, Dist: Amravati

ABSTRACT :

Modern microphone (mic) used by various singers is the invention of great scientists. Performing in front of mic is also an Art. When a singer select a proper type of mic according to his voice tones then any one can feels the heart touching experience of music. Really that's the victory of a performer. For that most of the credit goes to sound technology i.e. microphone. From ancient time it goes modified into many type and purposes. The most important thing is to getting the right atmosphere for the vocalist as he couldn't get disturbed from his ideas.

OBJECTIVES :

In any singers performance microphone plays a very important role. Due to mic one cannot need to use his voice with full potential in order to sing most naturally thus his energy can preserved and he can give a stress less performance. You should aim your voice at the end audience. Modern music uses the mic as a feature. The mic we use gives aesthetics to the sound which is produced thus an artist or singer can enjoy while singing.

Every performer or student must have a sense of using mic. If you know about mic, it's using techniques, proper position for singing in various styles. Then you can take a more active role in the creation of your singing and in live performance.

RESEARCH METHODS:-

1) Literature search through books magazines, newspapers C.D, some web sites as explained in ref.
2) Personal Observations and experiences of stage programs and recordings.
3) Telephone Survey.
   Experts well known singer, sound engineers and recordist's Opinion about mics.

INTRODUCTION:-

There are many qualities regarding microphones in our mind. What's about its history? How does it works? And etc. Various Sound Engineers, Recordist provides several types of mics to the singer. Some singers possess their own mic for the best performance. All microphones convert sound energy into electrical energy, but there are different ways.

Microphones are used in many applications such as telephones, learning aids, Public address systems for concert halls and public events, radio and T.V. Broadcasting and in computers for recording voice.

A microphone (mic for short), pronounced "mike" is a device for converting audible sound into a signal. To accomplish this task with the optimum efficiency and quality of result requires a

"DARJ" Vol. No. 08/2015/Issue No. 3/Special issue
ISSN 0975-590X

Importance & Techniques of Microphone Using in Music

Dr. Sopan S. Watare
(Asst.Prof.in Music)
Shri Shivaji college,Akot.

ABSTRACT :

Right from the ancient time there is a unique relationship between man and music, and its proof is found in various books. According to the changing time new generation have been occurred in the field of music. New trends and experiments have been done by the every new generation. Technological innovations in science between helpful for the development and creatively in the art music. It was a gradual development. Innovation of microphone is one of the aspects of this development. In today's Scenario microphone plays a very crucial role in the presentation of musical art. No other musical concert could be present without the use of microphone. Considering the importance and scope of microphone the detailed information relating to the origin, various phases of its development and other technical aspects of microphone have been provided in the following paragraph

OBJECTIVES :

- To collect data information about Microphone
- To provide various forms of Microphone
- To give the utilization about Microphone
- To search about the technical aspects of Microphone
- To project the role of singer and instrument players in using Microphone

RESEARCH METHOD :

The following Research Method are considered about the study of this research paper

- Experimental Research Method
- Descriptive Research Method
- Library - literature Research Method

INTRODUCTION :

Microphones can be used effectively to hide as well as enhance singer's faults. One of the most common techniques used to hide a lack of sustained breath control is to hold the microphone away from you when starting a sustained note and bringing it closer to the mouth as the note diminishes. To the audience the note appears to maintain its volume, although it is important to keep on pitch and not attempt to hold the note for longer than is comfortable! The distance and placement of the microphone also affects the sound and tone of the voice as heard by the listener. Some microphones are designed to pick up sound from any direction, (known as Omni-directional) others are designed to pick up sound from a limited area.

<u>Distance for clarity is between the shortest and furthest points.</u>

There are times when you will be using more volume, hitting higher or lower notes or almost whispering. Practice using different distances and positions to see how using the mic creates different effects. Avoid moving the microphone closer to your mouth when aiming for high or more

UGC Sponsored One Day National Level Music Conference on "Microphone Techniques for Singers'
"DARJ" Vol. No. 08/2015/Issue No. 3/Special issue
ISSN 0975-590X

Development of Microphone for Various Types of Music

Prof. Santosh N. Wawge
Asst.Prof.in Music,
Shri Shivaji College, Akot

A microphone is a device for converting acoustic power into electric power that has essentially similar wave characteristics. Microphones convert sound waves into electrical voltages that are eventually converted back into sound waves thru speakers. They were first used with early telephones and then radio transmitters. In 1827, Sir Charles Wheatstone was the first person to coin the phrase microphone.

In 1876, Emile Berliner invented the first microphone used as a telephone voice transmitter. At the U.S. Centennial Exposition, Emile Berliner had seen a Bell Company telephone demonstrated and was inspired to find ways to improve the newly invented telephone. The Bell Telephone Company was impressed with what the inventor came up with and bought Berliner's microphone patent for $50,000.

In 1878, the carbon microphone was invented by David Edward Hughes, and later developed during the 1920s. Hughes's microphone was the early model for the various carbon microphones now in use.

With the invention of the radio, new broadcasting microphones were created. The ribbon microphone was invented in 1942 for radio broadcasting.

Recording and broadcasting Developments

The electrical recording system developed in 1925 for the Orthorhombic record player and for the Vita phone talking motion picture system used the Western Electric 1B carbon granule microphone connected to a vacuum tube amplifier, as illustrated in Fig. 1b and in the Vita phone demonstration by E. B. Craft. The condenser microphone was developed in 1916 by E. C. Went at Bell Labs. It was improved over the next 10 years and became in 1926 the Western Electric 394-W microphone used to produce the first generation of sound motion pictures.

The advent of electrical disc recording and radio broadcasting in the early 1920s stimulated the development of better quality carbon microphones. Perhaps the best known is an octagonal design often seen in photographs of the early broadcasting stations -- the Marconi- Resize 'transverse-current' The condenser microphone required an amplifier enclosure, containing a vacuum tube amplifier very close to the microphone element in order to amplify the faint signal to a more distant phonograph pickup or radio transmitter. Georg Neumann manufactured condenser microphones that became famous world-wide for quality. The CMV3 was the first model sold by his company that started in Berlin in 1928. The "bottle" microphone was used by the German radio and recording industry in the 1930's, and was used to broadcast the speeches of Nazi leaders and the Olympic games from Berlin in 1936.

The moving-coil or "dynamic" microphone was developed by W. C. Went and A. C. Thuras at Bell Labs in the late 1920's, and was patented in 1931. Unlike the earlier condenser design with a fixed plate behind the vibrating diaphragm, this microphone used a wire coil behind the diaphragm that moved with a "velocity" independent of the sound frequency. The sensitivity of the voltage output depended on the resistance, or "impedance" of the moving coil system. A low impedance of

/ 2016

'TUDIES ON WATER HYACINTH OF CHANDRABHAGA RIVER AND ITS ECOLOGICAL & SOCIOLOGICAL IMPACT

S.N. Patole, R. Dhande and V.B. Bhagat*
Shri Shivaji Arts, Commerce & Science College, Akot
sanpatole@yahoo.co.in

Abstract

'ater hyacinth (Eichhornia crassipes) is one of the world's most invasive aquatic plant. Water hyacinth can alter ater clarity and decrease phytoplankton production, dissolved oxygen, nitrogen, phosphorous, heavy metals and oncentrations of other contaminants. The effects of water hyacinth on biodiversity appear to be largely nonlinear. bundance and diversity of aquatic invertebrates generally increase in response to increased habitat heterogeneity id structural complexity provided by water hyacinth but decrease due to decreased phytoplankton food availability. ffects of water hyacinth on fish are largely dependent on original community composition and food-web structure. more diverse and abundant epiphytic invertebrate community may increase fish abundance and diversity, but a ecrease in phytoplankton may decrease dissolved oxygen concentrations and planktivorous fish abundance, ubsequently affecting higher trophic levels. The growth of this invasive species in the river bed is very dense. It ı[illegible]onotonous population in the river bed. It develops a thicket layer on the surface of the water. It is very roblematic weed in the river bed. The impact of growth of the water hyacinth on biodiversity of Chandrabhaga iver of Daryapur city is studied in the present paper.

'eywords: aquatic plant, Chandrabhaga River, invasive species, water hyacinth

Introduction

.t present Water hyacinth (*Eichhornia crassipses*) have een ranked as one of the world's worst invasive weeds ausing problems to millions of users of water esources. It is known as "Blue Devil" or "Bengal error" in India, "Florida devil" in South Africa, German weed" in Bangladesh and "Water terror" by outh Western Nigeria with its disruptive impacts on quatic ecosystem, agriculture, fisheries, production rom electricity from hydral power plants, ransportation, living conditions and social structures. In [illegible] decades, a special interest has been drawn on ıis weed for utilizing it as an effective water hyacinth iomass (WHB) for production of biofuel, fertilizers, aper etc. It is also utilized in bioremediation and waste 'ater treatment. The Water resources are exclusively nportant for the environment, industry, domestic and gricultural purposes. In last few decades, due to fast echnological and industrial development with rapid rbanization several problems arise related to water 'hich is an important resource for food and energy. Vater hyacinth (*Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms) is prolific free floating aquatic macrophyte which has roven to be a significant economic and ecological urden to many sub tropical and tropical regions of the 'orld. Water hyacinth has been listed as one of the most productive plant on earth which has invaded freshwater system in

over 50 countries on five continents, especially throughout southeast Asia, the southeastern United States, Central and western Africa and Central America. It is efficient in utilizing aquatic nutrients and solar energy for profuse biomass production, causing extensive environmental, social and economic problems. It is found in lakes and estuaries, wetlands, marshes, ponds, dams, slow flowing rivers, streams and waterways in lower latitudes where growth is stimulated by the inflow of nutrient rich water from urban and agricultural runoff, deforestation, products of industrial waste and insufficient wastewater treatment. According to recent climate change models its distribution may expand into higher latitudes as temperature rise posing problems to formerly water hyacinth free areas. *Eichhornia crassipes* (Mart.) commonly known as water hyacinth is a free floating perennial aquatic monocotyledonous plant belonging to family Pontederiaceae. During the past century, it has spread from its native tropical & sub tropical South America to worlds most serious aquatic weed. It has become naturalized in many warm areas of the world: Central America, North America (California & Southern States), Africa, Asia, Australia, New Zealand and India. This plant is a native of Amazon basin, Brazil which

made its appearance at 1884-85, Worlds Industrial and cotton Centennial Exposition. Within 130 yrs, water hyacinth made its way into the waterways of all the Gulf coast states. It grew at a rate of 2 x 105 hectares per year, spreading at an alarming rate. It was brought to Europe by 1879, where the plant was killed by post and does not survive due to prolonged winter. Then it was introduced to Europe around 1880, when it became a serious pest. The Nile River is currently infested with large population of this weed, rapidly spreading throughout the African continent. Then it made its way to Australia and southern Asia by 1990. Water hyacinth being the World's worst weed is also listed as one of the most productive plant on earth on the other hand. Along with its negative economic impacts worldwide which include clogging of irrigation channels, choking off navigational routes, loss of fishing area, depletion of oxygen, nutrients from water bodies is take place. The objective of this paper is to study the *Eichornia crassipses*, its impact on biodiversity of Chandrabhaga River.

Invasive species are widely accepted as one of the leading causes of biodiversity loss and can have significant effects on resource availability and can suppress or enhance the relative abundance of native species, without necessarily being the driving force behind community change. A dense cover drastically reduces and may prevent light penetration of water. Without light, phytoplankton and submerged plants cannot photosynthesize. Oxygen levels decrease and carbon dioxide increases, with catastrophic effects on the aquatic fauna. Populations of fish can be reduced or eliminated, as well as other animals. Few invaded ecosystems are free from habitat loss and disturbance, leading to uncertainty as to whether dominant invasive species are driving community change or are passengers along for the environmental ride. Water hyacinth has a direct impact on aquatic systems water flow by slowing it by 40 to 95% in rivers, which may cause severe flooding. This could have a detrimental effect on the ecology of the system. In addition it is suggested that mats of water hyacinth lower temperatures, pH, bicarbonate alkalinity and dissolved oxygen content and increase the free carbon dioxide content, and nutrient levels. Water hyacinth occurs in both highly acidic and alkaline waters but more luxuriant growth is observed in near neutral water bodies. The water may be clean and poor in major nutrients as in most rivers and reservoirs, or may be highly polluted with large amounts of nutrients and organic matter as in sewerage lagoons and many aquatic systems in India. One hectare of water hyacinth plants under optimum conditions could absorb the average daily nitrogen and phosphorus waste production of over 800 people. Exotic species (water hyacinth) that invade systems represent a threat to that ecosystem and could directly modify an ecosystem, causing a cascading effect for resident biota. Water hyacinth can be located worldwide in a variety of different habitats. These include habitats varying from shallow ponds, possibly temporary, to large lakes and even fairly fast flowing rivers. Where the plant is situated in shallow water bodies it does not have to contend with excessive wave action and varying depths of water. The velocity of water also plays a significant role in the plant's habitat. Climatic conditions vary within a system and will have an effect on the ecology of the plant itself. Water hyacinth can be located in both natural water and artificially made aquatic systems. However, it does not occur in aquatic systems with an average salinity greater than 15% of sea water. The plant grows prolifically in nutrient enriched waters and new plant populations form rooted parent plants. Wind and current assists to distribute them. Excessively large mats can be formed. The root system, as well as the above water structures of the plant, forms a habitat for organisms. However, large mats of water hyacinth are capable of negatively affecting the original habitat. Water hyacinth infestations increase most rapidly by the production of new daughter plants. During high water flows & flooding, infestations can break up and be moved to new locations. Most spread can be attributed to human activity such as the deliberate planting of water hyacinth in ornamental ponds or dams. Unwanted aquarium plants that are discarded into waterways are a major form of spread. Water hyacinth can also be spread by contaminated boating equipment. Seeds are the main source of new infestation which are carried in water, mud and birds. The success of this invasive alien species is largely due to its reproductive output. Water hyacinth can flower throughout the year and releases more than 3000 seeds per year. The seeds are long lived, up to 20 years. While seeds may not be viable at all sites, water hyacinth commonly colonizes new areas through vegetative reproduction and propagation of horizontally growing stolons. In the early stages of infestation, the weed takes foothold on the shoreline in the areas where native aquatic plants thrive. However it is not restricted to shallow water, unlike many submerged and emergent macrophytes, because its roots are free floating near the surface. At present water hyacinth is widely distributed to over 80 countries

...nd the world over 100 yrs. Water hyacinth is ...ble of sexual and asexual reproduction and both ...es are important to the species' success as a ...icious aquatic invader. In mild climates, plants can ...er year-round, and from early spring to late fall ...where. They can produce an abundance of seeds. ...l germination tends to occur when water levels are ...n and the seedlings can grow in saturated soils. ...etative reproduction occurs via the breaking off of ...ttes of clonal individuals. The stolons (horizontal ...ots capable of forming new shoots and adventitious ...s from nodes) are easily broken by wind or wave ...on and floating clonal plants and mats are readily ...sported via wind or water movement.

Materials and Methods

...ular surveys were carried out in the different ... during 2014-15. The observations were ...ded from different localities of the River. The ...tion of study sample was made and observed it in ...boratory. Different parameters of the collected ...sample were carried out.

Results & Discussion

...tion of biodiversity

...yacinth is challenging the ecological stability of ... water bodies, out-competing all other species ... in the vicinity, posing a threat to aquatic ...sity. Besides suppressing the growth of native ...and negatively affecting microbes, water ... prevents the growth and abundance of ...nkton under large mats, ultimately affecting ...

...depletion and reduced water quality

...ater hyacinth mats prevent the transfer of ...from the air to the water surface, or decrease ...roduction by other plants and algae. When the ...s and sinks to the bottom the decomposing ...depletes oxygen content in the water body ...012). Dissolved oxygen levels can reach ...sly low concentrations for fish that are ... to such changes. Furthermore, low dissolved ...conditions catalyse the release of phosphorus from the sediment which in turn accelerates eutrophication and can lead to a subsequent increase in water hyacinth or algal blooms. Death and decay of water hyacinth vegetation in large masses deteriorates water quality and the quantity of potable water, and increases treatment costs for drinking water.

Breeding ground for pests and vectors

Floating mats of water hyacinth support organisms that are detrimental to human health. The ability of its mass of fibrous, free-floating roots and semi-submerged leaves and stems to decrease water currents increases breeding habitat for the malaria causing anopheles mosquito as evidenced in the river Chandrabhaga. Snails serving as vector for the parasite of Schistosomiasis reside in the tangled weed mat. Water hyacinth has also been implicated in harboring the causative agent for cholera. The heavy infestation of the weed is provides cover to the reptiles and poisonous snakes.

Blockage of waterways

Water hyacinth often clogs waterways due to its rapid growth and propagation rate. The dense mats disrupt socioeconomic and subsistence activities if waterways are blocked or water pipes clogged. The floating mats may limit access to breeding, nursery and feeding grounds for some economically important fish species.

Conclusions

These plants are very problematic exotic weed imported from Amazon basin, Brazil The fast-growing Water Hyacinth soon becomes a noxious weed outside its native habitat. Plants interlock in such a dense mass that a person could walk on a floating mat of them from one bank of a river to the other. The presence of Water Hyacinth disrupts all life on the water. They clog waterways preventing river travel, block irrigation canals, destroy rice fields, and ruin fishing grounds. By shading the water, these plants deprived native aquatic plants of sunlight and animals of oxygenated water. As the mats decay, there is a sharp increase in nutrient levels in the water, which spark off algal growths that further reduces oxygen levels.

References

... Soltan, ME (1999). Heavy metals in aquatic ...ytes, water and hydro soils from the river Nile. ...nion Arab Biol 9: 99-15.

... A.S., Goncalves A.M., Pereira J.L. & ... F. (2006). The impact of Eichhornia crassipes on green algae and cladocerans. Fresenius Environmental Bulletin, 15, 1531–1538.

Andrews S.P. & Spencer D.F. (2007) Mechanical shredding of water hyacinth (Eichhornia crassipes): effects on water quality in the Sacramento-San Joaquin

River Delta, California. Estuaries and Coasts, 30, 627–640.

Arora J. & Mehra N.K. (2003) Species diversity of planktonic and epiphytic rotifers in the backwaters of the Delhi segment of the Yamuna River, with remarks on new records from India. Zoological Studies, 42, 239–247.

Cook, CDK (1990). Origin, autecology, and spread of troublesome aquatic weeds: In Pieterse, A.H., and Murphy, K., eds., Aquatic Weeds: The Ecology and Management of Nuisance Aquatic Vegetation: Oxford, England, Oxford University Press, p. 31-38.

Jafari, N. (2010) Ecological and socio-economic utilization of water hyacinth (*Eichhornia crassipes* Mart Solms) J. Appl. Sci. Environ. Manage. Vol. 14 (2) 43 – 49.

Villamagna A. (2009) The Ecological Effects of Water Hyacinth (Eichhornia crassipes) on Lake Chapala, Mexico. PhD Thesis. Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, VA. Wetzel R. (1983) Limnology. Sauders College Publishing, Orlando, FL.

*****

Volume - I

ISSN 2395-0315

AOJ

(Arts Oriented Journal)

(Multi - Lingual Bi- Annual)

Special Issue for

UGC Sponsored

National Conference

On

HUMAN RIGHTS

8th October 2015

Organized by

Department of Political Science

MAHATMA JYOTIBA FULE MAHAVIDYALAYA,

Amravati, Maharashtra, INDIA

मानवाधिकार व समाज व्यवस्था

डॉ. व्ही.एच.भटकर,
श्री. शिवाजी महाविद्यालय, अकोट

प्रस्तावना:

१० डिसेंबर १९४८ रोजी ने मानवी हक्कांची सनद प्रसिद्ध केली. विनाशकारी अस्त्रांचा युद्धात वापर झाल्यामुळे निष्पाप लोकांचा केवळ बळीच जातो एवढे नसुन येणाऱ्या पिढ्या सुद्धा बाधित होतात. भुतलावर जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक जिवाला आपले जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. आपले जीवन संपविण्याचा, ते बाधित करण्याचा अधिकार कुणालाही नाही. समाजाचा घटक म्हणून प्रत्येकाला चांगले जीवन जगण्याचे वातावरण व परिस्थीती मिळावी, नरसंहार, शोषण इत्यादींना पुर्ण आळा घालता यावा या हेतूने, जागतीक शांतता, सहाकार्य विश्वास निर्माण करण्यासाठी केलेला प्रयत्न व त्यातून पुढे आलेली संकल्पना म्हणजेच मानवाधिकारांची संकल्पना होय. विकसीत, विकसनशिल व अविकसीत अशा सर्वच देशातील नागरिकांना आपल्या चांगल्या जीवनाची हमी मिळावी हा उदात्त हेतू ठेवून मानवाधिकारांची जपणुक करण्याचा उपक्रम सुरु झाला.

लोकशाही राज्यांच्या युगामध्ये प्रत्येक देशातील नागरिकांना तेथील संविधानानुसार काही मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. असे अधिकार देतांना स्त्री-पुरुष किंवा जातिय, धार्मिक आधारे भेदभाव न करता असे अधिकार देण्यात आले. परंतु प्रत्येक देशातील समाजव्यवस्थेनुसार त्याची अंमलबजावणी किंवा वापर होतो आहे. मानवाधिकारांचे स्वरुप जागतीक आहे. जगातील सर्व लोकांना ते सारखे लागू पडणारे आहे. परंतु मानवाधिकारांचे हनन होणे थांबलेले नाही.

सामाजिक संदर्भ:-

स्त्री व मानवाधिकार :- प्रत्येक देशातील समाज जीवन हे सारख्याच स्वरुपाचे दिसत नाही. विकसीत, विकसनशील व अविकसीत देशातील मानवी जीवनमान, राहनीमान, समाजव्यवस्था या त फरक दिसतो आहे. त्या देशाची आर्थिक स्थिती असे स्तर ठरविण्यात प्रथम स्थानी दिसते. त्यानतंर तेथील धर्म, जाती व इतिहास अशा समाज जीवनाला कारणीभूत ठरतो. परंतू शोषन, भ्रष्टाचार, हिंसाचार, दहशतवाद, नक्षलवाद, आतंकवाद, लैंगीक शोषन, गुन्हेगारी, कुपोषण, गर्भपात, महिला वरिल अत्याचार, निरक्षरता, बालमजुरी अशा अमानविय घटना सार्वत्रीकपणे दिसून येतात. धार्मिकतेच्या आधारे स्त्रीयांना शिक्षणापासून वंचित करणे, त्यांना चुल व मुल एवढेच मर्यादित ठेवने, त्यांचा फक्त उपभोग्य वस्तू म्हणुन वापर करणे, बुरख्याच्या आड राहण्यास भाग पाडणे अशी स्थिती सर्वत्र आढळून येते, हे असे होणे म्हणजे स्त्रियांच्या मानवाधिकारांचे हनन आहेच आणि अधिकाधिक संख्य असणाऱ्या स्त्रियांना सामाजिक विकासापासून दुर ठेवणे म्हणजे कुणाच्याही हिताचे नाहीच.

बालहक्क व मानवाधिकार :

आजचा बालक हा उद्याचा नागरिक आहे. परंतु बालवयातच त्याला सुजाण, सुदृढ नागरिक बनण्यापासून वंचित रहावे लागले तर देशाचे भवितव्य काय असेल याची कल्पनाच न केलेली बरी. मुले बालमजूरीमुळे शिक्षणापासून वंचित राहतात. बालकांचे लैंगीक शोषण, खाणीच्या ठिकाणी काम करणे, स्फोटक साहित्य बनविण्यास लावणे, कर्मठ धर्मांधतेचे धडे देणे, जाती-पातीचा पगडा त्यांच्या मनावर घट्ट करणे हे अतिशय घातक असून ते मानवाधिकारांचे हनन आहे.

आतंकवाद व मानवाधिकार: संपुर्ण जगाला आंतकवादाची झळ आज पोहोचत आहे. आतंकवादी कृत्य करण्यास, मानवी बॉम्ब बनण्यास युवकांना प्रेरित करणारे, आतंकवाद्यासोबतच अकारण मारले जाणारे नागरिक यांच्याही मानवाधिकारांचे हनन होत असते. इसीस, हमास ह्या क्रुर संघटना युवक व स्त्रियांना आपल्या अधिकारापासून वंचित करित आहेत.

शिक्षण हक्क व मानवाधिकार: शिक्षण केवळ साक्षरता वाढविणे एवढ्यापूरतेच मर्यादित आहे असे समजने चुक आहे. गरिबीमुळे शिक्षण न घेऊ शकणारे अनेक लोक आहेत. त्याशिवाय शिक्षणाचे बाजारीकरण झाल्यामुळे काही क्षेत्रात श्रीमंताची मक्तेदारी झाली. बुद्धीमत्ता व शिक्षण याचा जणू संबंधच राहीला नाही. हे एक मानवाधिकारांचे हनन आहे.

राजकारण व मानवाधिकार :

आधुनिक यूग हे लोकशाहीचे युग समजले जाते. प्रत्येक देशात लोकमताचे आधारे शासक निवडले जात आहेत. परंतु मतदान करण्यापूरताच लोकशहीचा संबंध राहिलेला दिसतो. निवडणुका व पैसा हे समिकरण बनल्यामुळे मते विकत घेणे, पैशाचे आमिष देऊन मते मिळविणे नंतर भ्रष्टाचार व त्यामुळेच सत्ता ही श्रीमंताची मक्तेदारी बनलेली दिसते. हे सर्वसामान्य जनतेच्या मानवाधिकाराचे हनन आहे.

निष्कर्ष:

संपूर्ण जगात लोकशाहीचे युग आहे. णछज च्या माध्यमातून मानवाधिकारांचे हनन रोखणारी जागतीक संघटना निर्माण केलेली आहे. समाजसेवी संघटना मानवाधिकाराचे हनन विरोधात आवाज उठवत आहेत. शिक्षणाचा प्रसार होतांना दिसतो, जाती भेद-धर्मभेद याविरुद्ध कार्य होताना दिसते आहे. स्त्रीयांना राजकीय क्षेत्रात आरक्षण दिले जात आहे. बालकांचे हक्क सुरक्षीत राखण्यास कायदे होतांना दिसतात. शासन कल्याणकारी योजनांचा स्विकार करतांना दिसतात. परंतू मानवाधिकारांचे हनन थांबलेले नाही. उलट त्यात दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसते आहे. मानविय समुहामध्ये सुरक्षिततेविषयी चींता वाढताना दिसते आहे.

उपाय: - मानवाधिकार विषयक कायद्यांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे झाली पाहीजे. धर्मभेद, जातीभेद पाळणारे, धर्मांधत्ता वाढविणारे यांचेवर आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार कार्यवाही झाली. पाहीजे. मानवी प्रतिष्ठा, सुरक्षितता वाढविली पाहीजे, मानविमुल्य रुजविणे आवश्यक आहे. मनुष्य हाच केन्द्रबिंदु समजून त्याच्या विकासाची कार्ये व्हावी, बुद्धीनुसार शिक्षण प्रत्येकाला मिळालेच पाहीजे, राजकारणात पैशाचा वापर होणारच नाही अशी निवडणुक व्यवस्था निर्माण करावी, बालहक्क सुरक्षित राखण्यास कठोर कायदे व्हावे, संपूर्ण जगात न्यायपुर्ण वातावरण निर्माण करावे. प्रत्येकाने मानवाधिकारांचे पालन मनापासून करावे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) मानवाधिकार व महिला-राजबाला सिंह
२) मानवीहक्क व समाज- प्रा. भारंबे, निराली प्रकाशन
३) यशोमंथन- महिला व बालविकास विभाग, मुंबई

•••

All men are born free
but every where they are in chains.

J.J. Roussau

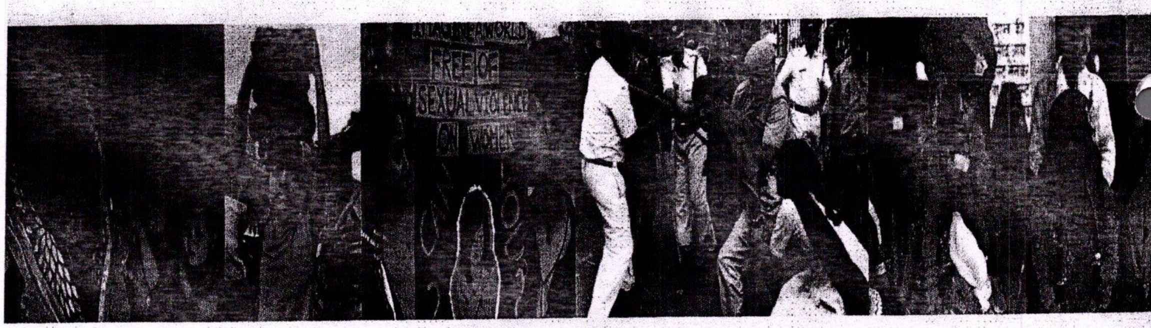

ISBN 978-81-931025-3-4

Published by :
Dr. Santoshrao Thakare,Principal,for Research Centre for Humanities , Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya, AMRAVATI. 444 607 (M.S.) INDIA Printed at : Rico resography Machine College Amravati. Cover Page : Vaishnavi Printers,Amravati.

ISSN : 2278-9308

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण साहित्य व वास्तव

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

१८ सप्टेंबर २०१५

'स्मरणिका'

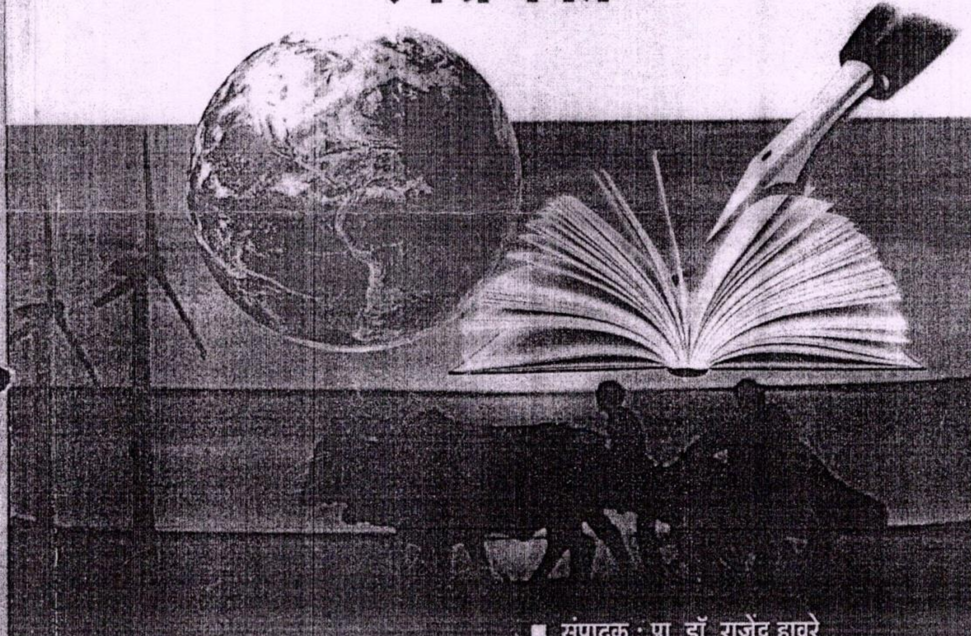

■ संपादक : प्रा. डॉ. राजेंद्र हावरे

- आयोजक -

प्रा. राजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय, नांदगाव खंडेश्वर, जि.अमरावती

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी आणि वास्तव

डॉ. शंकर राऊत,
(सहयोगी प्राध्यापक) श्री शिवाजी महाविद्यालय, आकोट जि. अकोला, (पीन - ४४४१०१)

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी कल्पनेपेक्षा अधिक वास्तवभिमुख व स्वानुभवाशी, प्रकृतीशी प्रामाणिक राहून लिहिली गेली आहे. काळाच्या ओघात जी संक्रमणे येत आहेत. त्यांना कवेत घेऊन लेखन होत असल्याचे दिसते. एकूणच नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीकार समकालीन वास्तवाला भिडू पाहतात हे महत्त्वाचे आहे. वर्तमानाचा परिघ साहित्य निर्मितीवर परिणाम करीत असतो. वर्तमान समाज वास्तवाचा आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक संदर्भ चौकट त्याला लाभलेली असते. समकालीन समाज वास्तवामागे त्या त्या समजाचे सांस्कृतिक संचित असते. त्याचे प्रतिबिंबही साहित्यात साद - प्रतिसाद रूपात अवतीर्ण होत असतात. साहित्य कृतीचा सारा डोलारा उभा असतो तो समाज वास्तवावरच आणि हे समाजवास्तव सामाजिक जाणीवेशिवाय घडत नाही. निर्माण होत नाही. सामाजिक जाणिवेत समाजाच्या अंतःप्रवाहाचा, स्थितीगतीचा जडणघडणीचा त्याच्या अभ्युदयाचा विचार अभिप्रेत असतो म्हणूनच डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, ``समाज जीवनात घडणाऱ्या अनेकविध घडामोडीसंबंधीची उत्सुकता आणि ओढ जेथे कलावंत मनाला वाटत असते आणि त्या घडामोडी तो आपल्या साहित्यातून मांडत असतो. अशा ठिकाणी `सामाजिक जाणिव' ही संज्ञा वापरली जाऊ शकते.''[१] तर डॉ. प्रल्हाद लुलेकर - `नव्वदोत्तर काळातील बदलते ग्रामीण वास्तव व ग्रामीण साहित्य' या आपल्या लेखात म्हणतात - ``उद्योगाच्या आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हाती एकवटलेली सत्ता, बिग बाजाराला आलेले महत्त्व, शिक्षणाचे झालेले बाजारीकरण, संस्कृतीच्या नावाने वाढलेली स्वार्थी प्रवृत्ती या सर्वांच्या आधारे समाजात आलेले स्थित्यंतर आणि शेतीसंबंधी अनास्था या साऱ्या स्थितीगतीशी ग्रामीण माणूस सामना करतो आहे. तोही पराभूत मनोवृत्तीनेच त्याचा अन्वयार्थ त्याच्या भोवतीचे अवकाश समजून घेत लावावा लागेल.''[२]

वस्तुतः सामाजिक घटितांचा जसा साहित्य - निर्मितीवर परिणाम होतो तसा साहित्याचाही समाजावर होत असतो. समाजवास्तवातील आशयसूत्र हाताळणाऱ्या आणि वाङ्मयीन जाण असणाऱ्या कादंबरीकारांपैकी राजन गवस यांची `तणकट' आणि सदानंद देशमुख यांची `बारोमास' या दोन साहित्यकृतींचा येथे वेध घेण्यात आलेला आहे.

१९९० नंतरचे ग्रामीण साहित्य सर्वार्थाने बदललेले दिसून येते. ग्रामीण समाजाचे दर्शन प्रामुख्याने गतिशील ग्रामीण समाजवास्तव या काळातील कादंबरीने कवेत घेतले आहे. नव्वदोत्तर ग्रामीण समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था वेगाने बदलू लागली. करमणुकीची कला - साधनेही बदलू लागली. संपूर्ण जग एकत्र येऊ लागले. `अन्न - वस्त्र - निवारा' या मूलभूत गरजांच्या सीमा विस्तारू लागल्या, सुखाच्या संकल्पना पालटू लागल्या. पैशाला अतोनात महत्त्व येऊ लागले. या काळात जीवनमूल्यांची वेगाने पडझड होत असताना दिसते. भ्रष्टाचार, लोकशाही मूल्यांची घसरण याची उघडचर्चा आणि व्यवहार होऊ लागला. वैयक्तिक स्वार्थासाठी सायीनुसार तडजोडीही होऊ लागल्या.

संपर्क साधनांमुळे खेडे शहराशी घट्ट जोडल्या जाऊ लागले. शिक्षण, पाणी, मनोरंजन, रोजगार, आरोग्य या सर्व बाबतीत शहर गावाच्या तुलनेत झपाट्याने पुढे गेले. त्यामुळे शक्य होईल तो शहराकडे जाऊ लागला. या काळाने भांबावलेला, अर्धशिक्षित आणि समस्याग्रस्त तरूणाला कॅश करण्याचे काम खेड्यात पोहचलेल्या राजकीय पक्षांनी परोपरीने केले.

शेती व्यवसायात सिंचनाचा अभाव, तंत्रज्ञाना बरोबर वाढलेला उत्पादन खर्च आणि शेतीचे जुगारी स्वरूप यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या. जागतिकीकरणाच्या काळात शेतीमालाचे भाव वाढतांना वरवर दिसत असले तरी त्याचा अधिकाच्या उत्पादन खर्चामुळे नफा मात्र मिळू शकला नाही. परिवर्तन झालेच असेल तर रस्ते बदलले, उद्योगवाले, व्यापारी, सावकार यांचे ग्रामीणभगाकडे डोळे लागले.

सारे लुटल्या गेले. कामासाठी शेतीवरची माणसे विस्थापित झाली. नव्या व्यवस्थेने निर्मिलेले दलाल, पुढारी, व्यापारी, सावकार, कर्मचारी यांची स्वार्थीवृत्ती वाढत गेली आणि त्यातूनच शेतकरी नाडवल्या गेला.

समकालीन जीवनातील दिशाहीनता, ताण - तणाव यांचा अन्वयार्थ लागणारी `तणकट` (१९९८) ही एका जीवनमूल्यांचा निर्देश करते. `तणकट` ही कादंबरी अनेक प्रश्न उपस्थित करीत जाते. दलित चळवळ, धर्म म्हणजे काय? समाज सुधारणा म्हणजे नेमके काय? वर्ग संघर्षाचे मूळ कशात आहे ? या प्रश्नांच्या आधारे या कादंबरीत सखोल विचारमंथन होते. शिक्षणक्षेत्र, समाजकार्य, राजकारण या क्षेत्रातील विसंगत दृश्य राजन गवस नेमकेपणाने टिपतात.

नेत्यांचा वांझ भंपकपणा, सवर्ण - दलित राजकारणाचे विविध पैलू, शोषणाचे नवे संदर्भ, समाजापासूनच तुटलेपण `तणकट` मध्ये प्रकर्षाने येते. विशेषतः दलित राजकारणाचे चित्रण प्राधान्याने येते. त्यांचे क्षुद्र राजकारण, आपल्याच बांधवांना फसवणे, बाबासाहेब आंबेडकरांना मूळापासून समजून घेण्याचा अभाव, समकालीन दलित चळवळीचा दिशाहीन प्रवास अशा बाबी बारकाईने आणि सखोल चिंतनातून `तणकट` मध्ये आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न झाला आहे. समकालीन राजकारणाचे वास्तवचित्रण येथे दृगोचर झाले आहे.

तणकट मध्ये अनेक वेगवेगळी पात्र आलेली आहेत. त्यांच्या वागण्या बोलण्यातून कादंबरीमध्ये संघर्ष उभा राहतो. सवर्ण वर्गातील व दलित- वर्गातील लोक अशी प्रमुख विभागणी कादंबरीमध्ये झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर समाजाच्या न्यायासाठी झटणाऱ्या दोन पिढ्यांची शोकांतिका येथे उभी राहते. ``गेल्या दोन - तीन दशकात समाजकारणातील आणि राजकारणातील नवशिक्षित तरूणांना हतबल करून टाकणारे समकालीन वास्तव, ज्वलंत समस्या, आदर्शांचे विडंबन, मूल्यांचा ऱ्हास आणि चळवळींच्या विपरित फोफावण्यातून जाणवणारी उपक्रमशीलतेची निरर्थकता यांचे शोकात्म प्रत्यंतर म्हणजे तणकट.``[३]

बदलते ग्रामीण वास्तव आणि कृषी संस्कृतीशी निगडीत ताण-तणावाचा अन्वयार्थ लावणारी `बारामास` (२००२) ग्रामीण वास्तवाच्या अर्गतिक झालेल्या तरूण पिढीची दिशाहीनता, शहरीकरणाच्या संपर्कामुळे निर्माण झालेला वाढता चंगळवाद, जागतिकीकरणचे शेतीवर झलेले दुष्परिणाम, बेभरवशाच्या शेतीमुळे सतत भेडसावणारा उद्याची चिंता आणि कर्जबाजारीपणा यामुळे गांजलेल्या शेतकऱ्यांना कराव्या लागत असलेल्या आत्महत्या, सरकारी उदासीनता, त्यातही शिकलेले संधीसाधू राकारण आणि भ्रष्टाचार असे कितीतरी विषय आपल्या आशयकक्षेत सामावून घेणारी ही कादंबरी म्हणजे आजच्या विषमता पोसणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा आणि समाजव्यवस्थेचा जाहीर पंचनामाच आहे.``[४]

खेड्यातील शेतकरी, त्याच्या आत्महत्या, ग्रामीण भागातील तरूण पिढीचे प्रश्न, भ्रष्ट राजकारण, ग्रामीण आणि नगरी व्यवस्थेत पडत असलेले अंतर, ग्रामीण समाजाची होणारी फरफट अशा समकालीन शेतीचे झालेले अवूल्यन आणि एकूण स्थिती यशस्वीरीत्या चित्रित केली. तोट्याचा व्यवसाय, चुकीचे यास्वी धोरण हा कादंबरीचा विषय म्हणून येतो. समाजातील दाहक वास्तव या काळातील कांदबरीने मांडले आहे.

कष्टमय कृषिजीवन संस्कृतांशी एकवटलेले समाजजीवन वास्तवाच्या पातळीवर चित्रित झालेले आहे. येथील कुटुंब ताण-तणावावर आहे. अंधश्रद्धा, भ्रष्टाचार, राजकारण, नापिकी येथील जीवनाला दुःखदायक शोकमग्नाचे भेसूर चित्र उभे राहते. एकनाथ सारखा बेरोजगार तरूण येथे संघर्ष करतांना भेटतो. मधूच्या रूपात भरकटलेली तरूणपिढी दिसते. आत्महत्या करणारा शेतकरी काळीज फाडून टाकतो. असे बारामास मधील सामाजिक जीवन संघर्ष अवस्थेत अस्वस्थ करणारेच आहे.

``आधीच पेरले तर पिकत नाही आणि पिकले तर विकत नाही. अशा अस्मानी - सुलतानी गर्तेत शेतकरीवर्ग सरभेर झाला आहे. त्याला सावरायचे असेल तर शेतमालाच्या निर्यातीवर भर देणे जसे आवश्यक आहे तसेच अर्थव्यवस्थेचे विकेंद्रीकरणही आवश्यक आहे. त्यासाठी भविष्यात कारखाने व उद्योगधंदे निर्माण झालेच तर ते निग्रहाचे ग्रामीण भागात निर्माण व्हावेत. तेथील प्रक्रीया केंद्रातून शेतकरी कुटुंबातील निदान एकाला तरी अर्थार्जनाची शाश्वत

मासिक सोय उपलब्ध होईल. अशी व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विफल मानसिकतेच्या शिथील बेकार पिढीला नवीदिशा गवसू शकेल, अन्यथा शेतकऱ्यांच्या मुलांचा हा बेकारीचा आणि वैफण्याचा लोंढा कोणत्या दिशेने भरकटत जाईल ते सांगता येणार नाही. आधीच दूरचित्रवाणीच्या विविध वाहीण्यांवरून शहरी भागाचे, तेथील धनिक वर्गाचे भौतिक सुखसोयींनी युक्त असे भपकेबाज व वैभवशाली जीवन हा तरूण हपापल्या मनाने पाहतो आहे. त्यातून त्याच्या मनात स्वतःच्या जगण्याबद्दल आणि परिसराबद्दल न्यूनगंड निर्माण व्हावा असे वातावरण सामाजिक पर्यावरणात निर्माण झाले आहे. शेतकरी कुटूंबातील स्त्रीची वेदनाही काळजाच्या चिंध्या करणारी आहे.''[५]

नगरधार्जिणी समाजव्यवस्था उभारतांना उद्ध्वस्त होणारी शेती आणि ग्रामजीवन हे समकालीन वास्तव या काळातील कादंबरीकारानी कवेत घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. लेखकांचा ज्वलंत अनुभव आणि सामाजिक बांधिलकी यामुळे नव्वदोत्तर ग्रामीण साहित्य वास्तववादी होऊ लागले. यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) साहित्याचा अन्वयार्थ, नागनाथ कोत्तापल्ले, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्र.आ. १९९६, पृ.क्र.२

२) समकालीन ग्रामीण साहित्य : डॉ. विठ्ठल वाघ गौरव ग्रंथ, संपा - डॉ. श्रीकृष्ण काकडे, प्रा. रावसाहेब काळे, डॉ. विठ्ठल वाघ गौरव ग्रंथ संपादक समिती, मार्च २०१० , पृ.क्र. ७०

३) तणकट, राजन गवस, `मलपृष्ठ`, संपा - डॉ. श्रीकृष्ण काकडे, प्रा. रावसाहेब काळे, डॉ. विठ्ठल वाघ गौरव ग्रंथ संपादक समिती, मार्च २०१० , पृ.क्र. ७०

४) मराठी कादंबरी साजशास्त्रीय समीक्षा, डॉ. रवींद्र ठाकूर दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.१५ मे २००७, पृ.क्र. ३२५

५) बारामास, सदानंद देशमुख, कटू सत्य, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. प्र.आ. २००२

मराठी
वाङ्मयातील नियतकालिकांचे
साहित्य प्रवाहांना योगदान

संपादक
प्रा. डॉ. तुषार चांदवडकर
मराठी विभागप्रमुख,
कर्मवीर के.ह.आबड कला, श्रीमान मो.गि. लोढा वाणिज्य व
श्री. पी.एच. जैन विज्ञान महाविद्यालय,
चांदवड, जि. नासिक.

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

मराठी वाङ्मयातील नियतकालिकांचे साहित्य प्रवाहातील योगदान

प्रकाशक व मुद्रक
श्री. रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रतापनगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,जळगाव-४२५००१.
☎ (०२५७) २२३५५२०,२२३२८००
Website : www.prashantpublications.com
E-mail : sales@prashantpublications.com

प्रथमावृत्ती : १६ ऑक्टोबर, २०१५

ISBN : 978-93-85019-57-9

© लेखकाधीन

अक्षरजुळणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ ४९५/-

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार लेखकाधीन असून, या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, [illegible] कोणत्याही प्रकारे नक्कल करणे किंवा यांत्रिकी साधनांनी फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग करणे कायद्याने गुन्हा असून, असे आढळून आल्यास तत्काळ कारवाई करण्यात येईल.

संपादकीय भूमिका

आज दिनांक १६ व १७ ऑक्टोबर २०१५ रोजी महाविद्यालयात मराठी विषयाचे राष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न होत आहे. याबद्दल मी महाविद्यालयाच्या वतीने उपस्थितांचे मनःपूर्वक स्वागत करतो.

या महाविद्यालयात चर्चासत्र आयोजनाची परंपरा मराठी विषयापासून सुरू झाली. २००३ सालापासून मराठी विभाग हा विद्यापीठ स्तरीय, राज्यस्तरीय आणि विद्यापीठ स्तरीय चर्चासत्रांचे आयोजन करीत आला आहे. मराठी वाङ्मयीन नियतकालिकांचे साहित्य प्रवाहांना योगदान हा आजच्या राष्ट्रीय चर्चासत्राचा विषय आहे.

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात वेगाने अभिसरण सुरू झाले. याच काळात मुद्रणयुग सुरू झाले आणि प्रबोधनाची चळवळ अधिक गतिमान झाली. दैनिके, साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके आदी नियतकालिकांनी ज्ञान, प्रबोधन, रंजन ही वैशिष्ट्ये स्वीकारून महाराष्ट्राच्या समाज जीवनाशी संवादी राहण्याचे कार्य केले. ते आजतागायत सुरू आहे. महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन संस्कृतीच्या जडणघडणीत आणि विविध साहित्य प्रवाहाच्या निर्मितीत वाङ्मयीन नियतकालिकांचा लघुअनियतकालिकांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

लेखकाच्या आविष्काराचे माध्यम म्हणून प्रत्येक कालखंडात वाङ्मयीन नियतकालिके लेखकाच्या पाठीशी उभे राहिलेले आहे. साहित्यकृती ग्रंथरूप होण्याअगोदर आणि नंतरही तिची आशयवैशिष्ट्ये रसिकांपर्यंत पोहचविण्याचे महत्कार्य वाङ्मयीन नियतकालिकांनी केले आहे. वाङ्मयीन संकल्पना रूजविण्यात आणि वाचकांची अभिरूची घडविण्यात वाङ्मयीन नियतकालिकांचा मोलाचा वाटा आहे. लेखक, प्रकाशक, पुस्तकविक्रेते, वाचक या सर्वांची संजीवक शक्ती म्हणून वाङ्मयीन नियतकालिके उपयोजित राहिलेले आहे. त्यामुळे "मराठी वाङ्मयीन नियतकालिकांचे साहित्य प्रवाहाला योगदान" या विषयावर अभ्यासक, संशोधक [illegible] यांनी यासाठी राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले.

[illegible] शतकातील मराठी साहित्याचा इतिहास अभ्यासतांना आपल्याला [illegible] की, मराठी साहित्याच्या निर्मितीत, जोपासनेत आणि विकासात

३७. सक्षम नियतकालिक - 'सक्षम समीक्षा' २६०
प्रा.डॉ. कीर्ती मुळीक

३८. 'सक्षम समीक्षेचे' विविध साहित्य प्रवाहांना योगदान २६६
प्रा. डॉ. सौ. रत्नप्रभा विजय खैरनार

३९. सक्षम समीक्षेचे मराठी साहित्याला योगदान २७१
प्रा. डॉ. संदीप सांगळे

४०. 'अक्षरगाथा' ची भूमिकानिष्ठ वाटचाल २७४
डॉ.भारत शिंदे, प्रा.संजय बालाघाटे, डॉ.कालिदास गुट्टे

४१. 'अक्षरगाथा'च्या निमित्ताने.... २७८
प्रा. डॉ. कमलाकर चव्हाण

४२. 'अक्षर वाङ्‌मय' नियतकालिकाचे मराठी साहित्याला योगदान २८४
प्रा. के. वि. कोकाटे

४३. लोकसाहित्याला वाहिलेली लोकविद्या पत्रिका २८८
डॉ. नवनाथ ना. गोरे

४४. 'अक्षरपेरणी' नियतकालिकाचे ग्रामीण वाङ्मयीन प्रवाहाला योगदान २९२
प्रा. कैलास सलादे

४५. लोकसाहित्य विषयक जाणिवा परिपुष्ट करणारे नियतकालिक-भूमी २९६
प्रा.डॉ.सुधाकर चौधरी

४६. अक्षरवैदर्भीमधील : सामाजिक कविता ३००
डॉ. सी. डी. उर्फ चंदू पाखरे

४७. अक्षरवैदर्भी दिवाळी अंकांचे काव्यप्रकाराला योगदान ३०८
प्रा. गिरीश खारकर

४८. वाङ्मयीन नियतकालिके आणि दलित साहित्य ३१३
डॉ.शेषराव नाईकवाडे

४९. दलित वाङ्मयातील नियतकालिकाचे योगदान ३२२
प्रा. प्रफुल्ल गवई

५०. १९५० नंतरची मराठीतील वाङ्मयीन नियतकालिके ३२८
प्राचार्य डॉ. मोतिराम देशमुख

५१. लघुअनियतकालिकांची चळवळ आणि मूड्स काव्यसंग्रह ३३६
डॉ. शंकर राऊत

५२. 'हाकारा' या नियतकालिकातील आदिवासी कवींचे स्फुट काव्यलेखन ३४४
प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर

५३ 'ललित' दुर्गा भागवत विशेषांक एक आकलन ३५२
प्रा. किशोर आर. पाठक

५४. 'एकता' : भारताबाहेरील मराठी भाषा आणि साहित्याचे जागतेपण ३५७
डॉ. योगिता पाटील

५५. मराठी वाङ्मयात स्त्रियांच्या नियतकालिकांचे योगदान ३६१
प्रा. राजेंद्र कापडे

५६. आलोचनाचे वाङ्मयीन योगदान ३६७
प्रा. डॉ. भास्कर ढोके

५७. लोकसाहित्याला वाहिलेली 'भूमी' ३७३
प्रा. कैलास कळकटे

विभाग ४
वाङ्मयीन प्रवाहांना नियतकालिकांचे योगदान

५८. 'महानुभाव' नियतकालिकाचे वाङ्मयीन योगदान ३७९
प्रा. डॉ. प्रमोद गंगाधर आंबेकर

५९. 'महानुभावीय साहित्य प्रवाहात नियतकालिकांचे योगदान' ३८४
डॉ. अण्णा प्र. वैद्य

६०. आदिवासी मराठी वाङ्मय प्रवाहातील नियतकालिकांचे योगदान ३९०
प्रा. डॉ. मनोहर सिरसाट, श्री. आ[illegible] प. पवार

६१. 'आदिवासी साहित्यात नियतकालिकांचे योगदान' ३९३
प्रा.नामदेव म. गावित

६२. ''आदिवासी नियतकालिकांचे मराठी साहित्यातील योगदान'' ४००
डॉ.अरुण कोळी

६३. मराठी नियतकालिकांचे आदिवासी साहित्यप्रवाहाला योगदान
('हाकारा' व 'ढोल' च्या संदर्भात) ४०३
डॉ. का.वि. बऱ्हाटे

लघुअनियतकालिकांची चळवळ आणि मुद्रा काव्यसंग्रह

डॉ. शंकर राऊत
मराठी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला-वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आकोट

नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी विविध साहित्य प्रकारामध्ये लेखन केले. कथाकार - कादंबरीकार म्हणून त्यांचा जसा लौकिक आहे, तसा अगदी लेखनारंभी त्यांचा कवी म्हणूनही लौकिक होताच. कविता लेखनाबरोबर त्यांचे कथालेखन सुरू होते. त्यांचा 'मुद्रा' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला, मात्र पुढे कथालेखनातील सातत्य टिकून राहिले आणि काव्यलेखन थांबले, तेव्हा काव्यलेखन थांबण्याची कारणे, काव्यनिर्मितीवरील प्रभाव आणि काव्याचे स्वरूप याविषयीचा शोध घेणे हे प्रस्तुत लेखाचे प्रयोजन होय.

'कविता हा माझ्या आवडीचा वाङ्मय प्रकार आहे'[1] असे स्वतःच कोत्तापल्ले म्हणतात. तसेच हिंदी साहित्यातील प्रा. सत्यनारायण जाजू आणि मराठीचे प्रा. लक्ष्मीकांत तांबोळी आणि बालपणीचे शिक्षक इनामदार यांच्या मार्गदर्शनात कविता वाढली आणि तत्कालीन कालखंडातील लघुअनियतकालिकातील कविमंडळाच्या लेखनाचा प्रभाव असल्याचेही कोत्तापल्ले कबूल करतात. याचाच अर्थ असा की तत्कालीन जाणिवांचा परिणाम कवीच्या संवेदनशील अंतःकरणावर होतो आणि तो त्याच्या काव्यातही उमटतो. या दृष्टीने तत्कालीन जाणिवा आणि कोत्तापल्लेंची कविता यांचा एक अनुबंध जोडता येतो.

कोत्तापल्ले ज्या काळापासून काव्यलेखन करीत होते. त्या काळात मराठी साहित्यक्षेत्रात 'लघुअनियतकालिकांची चळवळ' सर्वोच्च शिखरावर होती. ही चळवळ साधारणतः १९५५ पासून रमेश समर्थ यांच्या 'शब्द' या लघुअनियतकालिकापासून सुरू झाली. 'लघुनियतकालिक' हे 'लिटिल मॅगझिन' या इंग्रजी शब्दाचे सरळ भाषांतर आहे. पण मराठीमध्ये याला वेगवेगळ्या संज्ञा प्राप्त झाल्या. अनियमितक, लघूकालिका, छोटेनियतकालिक, छोटे मासिक असे पर्याय सांगता आले असले तरी लघुपत्रिका ही संज्ञाही मोठ्या प्रमाणात रूढ झाल्याचे दिसते.

अगदी सुरूवातीपासून म्हणजे अव्वल इंग्रजीच्या कालखंडापासून ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंडापर्यंत नियतकालिकांच्या साहित्य प्रसार आणि प्रचारात एका विशिष्ट प्रकारच्या बांधिलकीचे स्वरूप दिसून येते. ही बांधिलकी वेगवेगळ्या काळात, वेगवेगळ्या पद्धतीने आपले अस्तित्व टिकवून होती. म्हणूनच 'मराठी

नियतकालिकांचा वाङ्मयीन' अभ्यास मांडतांना व दि. कुलकर्णी म्हणतात, "मराठी नियतकालिकांचा वाङ्मयीन नियतकालिके ही साहित्यनिर्मितीच्या, [illegible] आणि साहित्याभिरुची घडविण्याच्या बाबतीत फार मोलाचे [illegible] असतात."[3] अनियतकालिकांच्या कालखंडात 'सत्यकथा' हे विशिष्ट प्रमाणभूत असे नियतकालिक होते. त्यामुळे थोरामोठ्यांसाठी आकर्षण होते. सत्यकथेचा लेखक म्हटला की त्याला विशिष्ट प्रतिष्ठा लाभायची. त्यामुळे नव्या दमाने लिहिणाऱ्या, [illegible] राखून असणाऱ्या नवोदितांची कुचंबना होत होती. 'वाङ्मयाच्या क्षेत्रात [illegible] संधी आपणास मिळत नाही.'[4] किंवा 'कोणत्याही एका वाङ्मयीन नियतकालिकाला एवढ्या काव्यसंसाराची जबाबदारी पेलणे अवघड आहे.'[5] अशी खंत/ चर्चा झडू लागल्या. सामान्यतः प्रस्थापितांविरूद्धच्या वाङ्मयीन संघर्षातून या लघुअनियतकालिकांचा जन्म झाला. या चळवळीला 'देशी चळवळ'[6] तर प्रस्थापितांना 'षंढांची पिढी'[7] अशी संबोधने दिल्या गेली. असे असले तरी त्यातून एक महत्त्वाचे सूत्र हाती लागते, ते असे - "आमचे अनुभव, आमच्या भावना आमच्याच भाषेत मांडल्या गेल्या पाहिजेत. मग त्या तरुण मुलांच्या सोत, दलितांच्या असोत, आम्हाला जे वाटतं ते लिहिलं गेलं पाहिजे; ते तसचं वाचलं गेलं पाहिजे. ही एक मोठी क्रांती साहित्याच्या सामाजिक इतिहास लिहिणाऱ्यांना नोंदवावी लागेल की हे पूर्णपणे लघुनियतकालिकामधून आलेल्या लेखकांमुळे झाले"[8] सहाजिकच लघुअनियतकालिकामधून तत्कालीन अनुभूती - संवेदना - जाणिवा कवितेतून फार मोठ्या प्रमाणात व्यक्त होऊ लागल्या. साहित्याकडे बघण्याचा पूर्वापार दृष्टीकोण उध्वस्त करण्याची सुरूवात या चळवळीने केली. 'साहित्य ही कोणत्याही प्रकारची आखीव-रेखीव कलाबूत करण्याजोगी वस्तू नसून, व्यक्ती व्यक्तीतील संबंध, सामाजिक घडामोडी, वर्तमानाचे प्रश्न, युवा मनाचे प्रश्न, जरूर तर त्यात रांगडेपणाने व्यक्त झाले पाहिजेत हा एक नवा विचार या चळवळीने आणला. आजच्या जमान्यातील बहुतेक सक्षम लेखक याच चळवळीतून पुढे आलेले दिसतात.'[9] सक्षमपणे पुढे आलेल्या लेखकांमधील डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले हे एक कवी लेखक होत.

लघुअनियतकालिकातील कवितांचे वेगळेपण त्यांच्या आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीत व रचनांच्या वैशिष्ट्यांमधून जाणवते. कवितेसारख्या वैयक्तिक पातळीवरील आविष्काराच्या साहित्य प्रकाराद्वारे कुठल्याही सौंदर्यवादी भूमिकेत अडकून न बसता, विविध प्रतिमा-प्रतीके वापरतांना त्यातही तंतोतंतपणा, अनलंकृतता, सामाजिक बांधिलकी-बाबतचा नवा दृष्टीकोण, गद्यात्मसंवादनाट्य, यंत्रयुगाच्या परिणामांचे चित्रण, बिभित्स कलावादाचा नकार, नव्या शैली-नवी

सूत्र, नव्या जाणिवा, नवे नाद, निर्माण करीत लघुपद्यकवितेचे सृजन करणे हे उद्दिष्ट या कवींनी डोळ्यासमोर ठेवले. अर्थशून्य आयुष्याचे ग्रामीण-नागरी स्तरावरचे चित्रण, व्यक्तिकेंद्री- समाजकेंद्री आणि समूहकेंद्री जाणिवा रेखाटणे, मानवतावादाचा स्वीकार करणे, स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची प्रचिती देणे, जगण्यातील मांगल्य ओळखणे, एकापेक्षा एक सरस लेखक-कवींची देणे, वाचकांच्या काव्याभिरुचित बदल घडविणे, जीवनापासून तुटू पाहणाऱ्या मराठी साहित्य प्रवाहाला हादरे देऊन जीवन सन्मुख बनविणे, नवोदितांना व्यासपीठ देणे, कवी व कवितेला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे ह्या व इतर बाबी मराठी लघुअनियतकालिकांच्या चळवळीने दिलेल्या आहेत.

या लघुअनियतकालिकांच्या चळवळीतूनच नागनाथ कोत्तापल्ले प्रकाशित झाले. म्हणजेच कोत्तापल्ले हे आजचे दर्जेदार साहित्यिक-कवी सुरुवातीला 'लिटिल मॅगझिन' मधून लिहिता लिहिताच मान्यताप्राप्त झाले. साधारणतः १९६८ पासून कोत्तापल्लेंच्या काव्यलेखनास प्रारंभ झाला. मराठवाडा हे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. या चळवळीतून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होत होत्या, १९७६ मध्ये 'मूड्स' रूपाने प्रकाशित झाल्या. तत्पूर्वी कोत्तापल्लेंनी लघुनियतकालिकांच्या चळवळीत दिलेला सहभाग या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे की, या चळवळीचा त्यांच्या कवितांवर प्रभाव आहे. कोत्तापल्लेंच्या कवितेतील अनुभवविश्व समकालीन कवितेहून पुष्कळ वेगळे आहे. मुख्यतः अनुभव कलात्मक पातळीवर नेण्याची त्यांची पद्धतही सर्वस्वी वेगळी आहे. विशेषतः ती नजरेत भरते. त्यांची प्रतिमासृष्टी घासून-पुसून लखलखीत केलेल्या प्रतिमांचा ते तिरस्कारच करतात. कोत्तापल्लेंच्या कवितेत तुटलेल्या मानवी भावभावनांचे चित्रण आढळते. हे चित्रण सर्वव्यापक शून्यवादाचा ज्याप्रमाणे प्रत्यय घडविते त्या प्रमाणेच जीवन व्यवस्थेतील टिपलेल्या मानवी स्नेहाचे दर्शन घडविते. याचाच अर्थ स्पष्ट आहे की, कोत्तापल्ले यांच्या कवितांवर लघुअनियतकालिकांमध्ये लिहिणाऱ्या कवी मंडळींच्या विचारबंधाचा ठसा आहे. ते म्हणतात, ''अगदी प्रारंभी मी ज्या कविता लिहित होतो, त्या पुष्कळशा तत्कालीन जाणिवा व्यक्त करणाऱ्या होत्या. १९६५ नंतर लघुअनियतकालिकांची चळवळ चालू होती. नागर जीवनातील बकालपणा, एकूणच जीवनाबद्दलची अश्रद्धा या कवितेतून व्यक्त होत होती. माझ्या कवितेतून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवाही याच प्रकारच्या होत्या.''९ तसेच दुसरे एके ठिकाणी म्हणतात, ''प्रारंभी मी ज्या कविता लिहित असे, त्यातून जीवनाचा एक अमूर्त अनुभव प्रकट होत असे. तसेच आमच्या काळात जी लघुअनियतकालिकांची चळवळ होती. तिचाही माझ्यावर प्रभाव असावा असे वाटते.''१० खुद्द कोत्तापल्ले यांनी मान्य केलेल्या मतानुसार असे दिसते की लघुअनियतकालिकातीही कवी मंडळींनी स्वीकारलेला मार्ग त्यांनीही स्वीकारला.

असे म्हणते तरी कोत्तापल्लेंना कवितेचा छंद हा जाणिवपूर्वक जडला असे नसून तो नैसर्गिक होता. त्यांच्या काव्यसंग्रहातील अंतर्गत लयीवरूनही ते लक्षात येतेच. 'मूड्स' या शीर्षकाशी त्यांची त्यांची दृढ़ली आहे, असे म्हटल्यास असंबद्ध ठरणार नाही. 'Mood' या शब्दाचे 'Moods' हे अनेकवचनी रूप त्यांनी तयार केले 'Mood' म्हणजे विशिष्ट भावस्थिती अथवा भाववृत्ती आणि अनेक 'Mood' म्हणजे एका ठराविक कालखंडातील विशिष्ट व विविध घटनांमुळे निर्माण होणाऱ्या भावस्थित्या अथवा भाववृत्त्या. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनाही असे अपेक्षित आहे. आयुष्य-पराभूतता अकाल व बेगडी जगणं-विषम जाणिवा या जीवनानुभवाचे छोटे छोटे तुकडे म्हणजे कोत्तापल्ले यांचा एक एक 'Mood' अशा त्या कालखंडातील अनेक प्रकारच्या जीवनानुभवाचे चित्रण त्यांनी कवितेतून करून देण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः मूड असल्याशिवाय अशी निर्मितीही होत नाही. हेही तेथे लक्षात घ्यावे लागते. यादृष्टीने शीर्षकाचा आणि कवितेशी असणाऱ्या अंतर्गत बांधणीचा अनुबंध सहज तपासता येतो.

'निष्पर्ण वृक्षांच्या पंखाची फडफड आता सतत कानाशी
आपण संपत असल्याची जाणीव... जीवघेणी असते नाही ?
अधून मधून रक्त स्रावं तशी एखादीच ओळ कवितेची.'

सर्वस्व गमावलेल्या अवस्थेचा दुःखद क्षण आणि तरीही कुठेतरी जगण्याबद्दल आकांक्षा ठेवत दुःखाची भळभळा वाहणारी जखम सोसत त्यातून निघलेल्या वेदनेला शब्दरूप, आकार देण्याची मानसिकता (Mood) कवीने जोपासली आहे. असे अनेक 'लयी' तले आणि 'लक्ष्या' तले क्षण कोत्तापल्लेंच्या कवितेची उभारणी करतात.

'मुड्स' मध्ये एकूण ४१ कविता आल्या असून कवितांची मांडणी वैशिष्ट्यपूर्ण व त्यांच्या आशयक्रमानुसार केलेली आहे. या संग्रहातील कविता सात गटामध्ये आणि शेवटच्या कविता परिशिष्टामध्ये समाविष्ट आहेत. गटांना स्वतंत्र शीर्षक असून त्यातील कविता बीनशीर्षकाच्या व स्फुट बांधणीच्या आहेत. कोत्तापल्लेंची कविता सतत संघर्षरत असून भविष्याचे गाणे गात राहते, त्यातूनच त्यांचा दृढ आत्मविश्वास जाणवतो.

''आता सर्वत्र दगडांचा वर्षाव आणि प्रचंड वर्षाव
मी गातच राहिलो, मी गातच राहिलो
थकलेल्यांचे उदास गाणे.... भकास गाणे....
.... दुरच्या नक्षत्रावर नजर स्थिर ठेवून मी प्रारंभ करतो

याशिवाय लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांची ईश्वरनिष्ठा, मानवधर्म, जनसेवा यांचा प्रभाव लाखो अनुयायांवर पडला. त्यातून विनोबांची भूदान चळवळ, अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश मुक्त करण्याचे साने गुरुजींचे प्रयत्न साकारले.

प्रारंभीक अवस्थेतील सामाजिक, धार्मिक प्रबोधनाच्या चळवळीने नंतरच्या काळात बराच वेग घेतला. आपल्यातील वैगुण्याचा त्याग केल्याशिवाय आपली उन्नती शक्य नाही असा विचार हया चळवळीने प्रस्तूत केला. हया वैचारीक चळवळीनेच आधुनिक महाराष्ट्राच्या जळणघडणीला आधुनिक रुप दिले.

संदर्भग्रंथ सूची

कठारे, डॉ. अनिल – आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद, आ. 2013.

फडके, य. दी. (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाङःमय, म.रा. साहित्य व संशोधन मंडळ, मुंबई, आ. 1991.

फडके, य. दी. – विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खं. 192, के. सागर पब्लीकेशन पूणे, आ. 2005.

....

समाज सुधारकांचे शिक्षण विषयक विचार

एस. राऊत,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, आकोट जि–अकोला

'समाज सुधारकांचे शिक्षण विषयक विचार' या शोध निबंधाच्या अनुषंगाने म. जोतीबा फुले (1827–1890), सावित्रीबाई फुले (1839–1897), सयाजीराव गायकवाड (1881–1939) आणि संत गाडगे बाबा (1886–1856) इत्यादी. स्वातंत्र्यपूर्व काळात जन्मलेल्या सुधारकांचा शिक्षण विषयक विचारपट संशोधनासाठी घेतला असून त्यांचे 'शिक्षण–शाळा–वाचन' या विषयीचे मौलिक मार्गदर्शन व प्रत्यक्ष केलेल्या कार्याचा शोध येथे अभिप्रेत आहे.

ब्रिटीशपूर्व भारतीय समाज जीवनात स्पष्ट व सातत्याने जाणवणारी एक बाब अशी की, सर्वक्षेत्रात स्थितीशीलता दिसून येते. भारतीय समाजावर अनेक परकीय राजवटीचे आक्रमण झाले. त्यांनी त्यांच्या त्यांच्या सोईसाठी आवश्यक त्या त्या सुधारणा केल्या पण जीवन विषयक दृष्टीकोनातून पाहिजे तो बदल भारतीय समाजजीवनात म्हणावा तसा झाला नाही. कारण असल्या पोकळ अवास्तवतेत गुंग झालेल्या ह्या समाजवर्गाला स्वतःच्या जबाबदारीचे, आपल्या हक्काचे संपूर्णतः विस्मरण झाले होते. इंग्रजांनी भारतात पाय रोवताच त्यांच्यातील काही मुत्सद्यांनी पाश्च्यात्य शिक्षण प्रणालीद्वारे आपली संस्कृती भारतीयांच्या गळी उतरविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. पाश्चात्य शिक्षणप्रणाली ही एक प्रकारे भारतीय समाजाला उपकारकच ठरली. महाराष्ट्रात या शिक्षण प्रणालीमुळे सामाजिक विचारांची धारणा बदलू पाहत होती.

मानवी जीवना बदल ही संकल्पना महत्त्वाची मानली जाते. कारण ती सहेतुक, विशिष्ट हेतु मनाशी बाळगून आणि जाणिवपूर्वक घडवून आणली जाणारी आहे. 'The Change will not come if we wait for' असे अमेरीकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा म्हणतात हे खरे आहे. परिवर्तनासाठी मानवी हस्तक्षेप महत्त्वाचा आहे आणि हेच हस्तक्षेपाचे कार्य समाजासाठी शिक्षणाच्या बाबतीत समाज सुधारकांनी केले आहे. पाश्चात्य शिक्षणातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, लोकशाही, विवेकवाद या मूल्यांना प्रथमच भारतीय समाजाचा स्पर्श झाला. भारतात तसेच महाराष्ट्रातही ब्रिटीश येण्यापूर्वी संत समुदायाने आपल्या मधुर वाणीतून समाजाला प्रबोधन केले. त्यांनी समाजाला परमार्थ प्राप्तीचा मार्ग सांगितला, त्यातूनच ज्ञानाचा उपदेश केला. हाच उपदेश पुढे महाराष्ट्रीय समाजाला प्रगतीपथावर नेण्यासाठी समाज सुधारकांनी अंगीकारला व 'शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही' हा मंत्र ओळखला व समाजाला एक नव्या ज्ञानाच्या प्रकाशाकडे मार्गक्रमण करीत नेले.

महात्मा जोतीबा फुले – शिक्षणाच्या अभावाने समाजाचे कसे नुकसान झाले याची जोतीबांनी केलेली मीमांसा किती अर्थपूर्ण आहे –

विद्येविना मती गेली। मती विना नीती गेली।।
नीतीविना गती गेली। गतीविना वित्त गेले ।।
वित्तविना शूद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

जोतीरावांचे असे मत होते की, कनिष्ठ वर्गातील लोकांना अशाप्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे की ज्यामुळे कनिष्ठ वर्गातील लोक आपल्या स्वतःच्या सामाजिक समतेच्या आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी झगडण्यास तयार होतील. जोतीरावांनी 19 ऑक्टोबर 1882 रोजी एक निवेदन सादर केले त्यात त्यांनी स्वतःचे वर्णन एक व्यापारी, शेतकरी, नगरपिता असे केले आहे. आपल्या निवेदनात ते म्हणतात, "सरकार असे सुखस्वप्न बाळगत आहे की, हे वरिष्ठ वर्गातील लोक कनिष्ठ वर्गातील लोकांमध्ये शिक्षण प्रसार करतील. हे सुखस्वप्न उराशी बाळगून गरीब शेतकऱ्याकडून सरकार जो सारा गोळा करते त्या सर्व वसुलाचे उत्पन्न सरकार वरिष्ठ लोकांच्या शिक्षणावर उधळते. विद्यापीठे श्रीमंतांच्या मुलांना शिक्षण देतात आणि त्यांची ऐहिक उन्नती साधण्यासाठी साह्य करतात. परंतु त्या विद्यापीठातून निघालेल्या सुशिक्षितांनी आपल्या देश बांधवांच्या उन्नतीच्या कार्यात काहीही भर घातली नाही."

1882 साली जोतीरावांनी 'हंटर कमिशनला लेखी स्वरूपातील निवेदनात कनिष्ठ वर्गातील लोकांना शिक्षण देण्याचा आग्रह धरला होता. त्यांनी 'शिक्षणाच्या झिरपणी विचाराला' विरोध दर्शविला होता कारण यामुळे शिक्षण हे वरच्या वर्गातून खालच्या वर्गापर्यंत झिरपत जाईल असा विचार पूर्णपणे पोकळ ठरला. मात्र वरिष्ठ वर्ग सुशिक्षित झाला व त्यांनी आपलाच एक स्वतंत्र स्तर निर्माण केला. ग्रामीण भागातील शिक्षण सुधारणे संबंधी जोतीराव कमालीचे आग्रही होते. "ग्रामीण भागातील अभ्यासक्रमात मोडी आणि बालबोध वाचन,

हिशेब, इतिहास, भूगोल आणि व्याकरण यांचे सर्व साधारण ज्ञान असावे. शेतकीचे प्राथमिक ज्ञान असावे, नैतिक व आरोग्यविषयक काही पाठ त्यांच्या करता तयार केलेले असावेत"

यावरून असे दिसते की, महात्मा फुले यांनी कष्टकरी बहुजन वर्गाला एकप्रकारे स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी व शिक्षणाचे तेज ओळखण्यासाठीच एक प्रकारे ज्ञानाची ऊर्जा त्यांच्यात निर्माण केली.

2) सावित्रीबाई फुले – महात्मा फुले यांनी ज्या प्रमाणे समाज सुधारण्यासाठी शिक्षणाचा मंत्र अवलंबिला व समाजात शिक्षण क्रांती घडवून आणली त्याचप्रमाणे त्यांनी स्त्री – शिक्षणाला सुद्धा अग्रक्रम दिला याची सुरुवात त्यांनी आपल्या घरातूनच केली. त्यांनी स्वतःच्या पत्नीला सावित्रीबाईला ज्ञानाचे धडे दिले. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांच्या शिक्षणला प्रथम अग्रक्रम दिला. पाहिजे हे प्रथम सांगणारे जोतीबा हे पहिले भारतीय द्रष्टे होत. आणि त्यामुळेच सावित्रीबाईच्या कर्तबगारीस खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला.

सावित्रीबाई फुले व जोतीबा फुले यांनी मिळून समाजात शिक्षणाचे दालन सर्वांना खुले केले. त्यावेळेस इतर व्यक्तींना शाळा सुरू करण्यास जी संकटे आली व त्यांना त्या शाळा बंद कराव्या लागल्या, त्या वेळेस या दोघांनीही आपल्या कार्यात येणाऱ्या संकटांवर मात करीत आपल्या शाळा चालविल्या. 1848 साल हे जगाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. कारण या कालावधीत लॉर्ड डलहौसी हे भारताचे गव्हर्नर म्हणून नियुक्त झाले. त्यामुळे भारताच्या दृष्टीने हे वर्ष महत्त्वाचे ठरले होते. लॉर्ड डलहौसी याने पोस्ट, रेल्वे, शिक्षण या क्षेत्रात सुधारणा पुरस्कारल्या. याचा फायदा भारतीय समाजालाच झाला. याच साली म. फुलेंनी पुण्यात मुलींसाठी शाळा काढल्या त्यात सावित्रीबाई त्यांच्या सोबत अखंडपणे वावरल्या. म्हणूनच सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या शिक्षिका होत. तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करता ज्या भिषण व भयाण परिस्थितीत निरक्षर सावित्रीबाईंनी साक्षर होऊन लग्नानंतर आपल्या ज्ञानदानाच्या कार्यास प्रारंभ केला,

3) महाराजा सयाजीराव गायकवाड – बडोद्याचे महाराजा श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांची कारकिर्द 1881 ते 1939 अनेक दृष्टीने महत्त्वाची आहे. त्यांनी आपल्या एकूणच राज्य कारभारात अगदी अल्पावधीत प्रजेच्या हिताचाच विचार केला त्यांना सुखकर व भविष्यात उपयोगी पडतील असेच कार्य, योजना त्यांनी राबविल्या. समाजकल्याणाचा एवढा प्रखर विचार करणारे महाराजा गायकवाड यांच्या धोरणांचा परिणाम म्हणून अखिल भारताचे लक्ष त्यांचेकडे गेले आणि म्हणूनच प्रजा त्यांना एक 'पुरोगामी आणि 'प्रजावत्सल' राजा म्हणून त्यांच्याकडे पाहू लागली. नंतर महाराजांनी शिणक्ष मंत्र्यांना एक निरोप दिला "राज्यातील प्रत्येक तालुक्यात ग्रंथालयाची स्थापना करणे गरजेचे आहे. जणेकरून ग्रामीण परिसरातील प्रजेला ग्रंथ, वर्तमान पत्रे अणि मासिके वाचण्याची संधी मिळेल"

4) संत गाडगे बाबा – डेबुजी झिंगराजी जाणोरकर म्हणजेच संत गाडगे बाबा आपल्या हातातील खराट्याने गाव स्वच्छते बरोबरच त्यांनी निरक्षर अडाणी लोकांच्या मनातील ज्ञानासंबंधी असलेला कचरा साफ करून त्यांना प्रबोधन केले. काहिच अर्थ नाही हे ते चांगले ओळखून होते. म्हणूनच त्यांनी घरादाराचा, संसाराचा त्याग करून समाजाला सुधारण्याचे व्रतच हाती घेतले, हातात खराटा घेवून त्यांनी गावोगाव स्वच्छ केले. कीर्तनात ते म्हातात.

"हे लोक का गरिबीत? साहेब बोलनार, हो बोलणार. हे लोक का गरिबीत राहिले? एक तर याहीले नाही विद्या. काय नाही?

वरील सर्व सुधारकांनी समाजाला योग्यवेळी योग्य दिशा दाखविण्याचे कार्य केले. त्यांनी भारतीय समाज म्हणा किंवा महाराष्ट्रीय समाज म्हणा कारण प्रत्येक समाजात तत्कालीन प्रचलित गोष्टीमुळे समाज एका अनन्वीत छळाग्नीत होरपळत होता. परंतु या सर्व थोर मानवांनी या ज्वालेत होरपळणाऱ्या मानवसमाजाला ज्ञानाच्या गंगेत नेऊन हा अग्नी शांत केला. कित्येक वर्ष अंधरात पडलेल्या या समाजाला एका नव्या सूर्याचा साक्षात्कार घडविला की, ज्याच्या प्रकाशाने कित्येक मनुष्य तेजोमय झाले. ज्यामुळे आपला आजचा महाराष्ट्र इतर तारकापूजाच्या तुलनेतही चमकततांना दिसतो.

म. जोतीबा फुलेंनी आपल्या विचाराला कृतीची जोड दिली. शाळा काढली, अध्यापनाचे कार्य केले. आणि सर्वांसाठी शिक्षण खुले केले. सावित्रीबाईंनी मुलींच्या शिक्षणाचा वसा घेतला. त्यासाठी घाण, दगड, धोंडे, टवाळक्या या साऱ्यांचा मारा सहन केला. सयाजीराव गायकवाडांनी ग्रंथालय उघडून वाचन संस्कृतीची जोपासना केली. गाडगे बाबांनी विद्यावान' होण्यासाठी कीर्तनशैलीतून समाजाला मार्गदर्शन केले. शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन सर्वांसाठी खुले करण्याचे महान कार्य या चारही विचारवंतांनी केले. आज महाराष्ट्र साक्षरतेच्या उंबरठ्यावर दिमाखात उभा आहे. याचे श्रेय या पूर्वजांना देणे अगत्याचे आहे. कारण त्यांच्यामध्ये त्याग व परोपकार ठासून भरला होता. यात शंका नाही.

संदर्भ सूची

महात्मा फुले समग्र वाङ्मय,संपा. यशवंत दिनकर फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सुधारित पाचवी आवृत्ती . 28 नोव्हेंबर 1991, पृ. क्र. 569

महात्मा फुले गौरव ग्रंथ,खंड पहिला, संपा. हरिनरके, य.दि.फडके, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मंत्रालय, मुंबई, सुधारित द्वितीयवृत्ती 28 नोव्हेंबर 1991. पृ.क्र. 2

सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, संपा. डॉ. मा.गो. माळी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मंबई, पुनर्मुद्रण – 2003, पृ. क्र. 24

अक्षर गाथा 'परिवर्तनाच्या चळवळी' विशेषांक, संपा. डॉ. मा.मा. जाधव, बळीवंश प्रकाशन, नांदेड वर्ष :चौथे, अंकः चौथा,10 जानेवारी 2014, पृ.क्र. 95.

शलाका, (मराठी पाठ्य पुस्तक) संपा. प्रा. अलोणे, डॉ. कांबळे, प्रा. जाधव, ओरिएंट ब्लॅकस्वान, हिमायत नगर, हैद्राबाद, पृ. क्र. 84.

....

ISBN - 978-81-932950-0-7

RESEARCH
TO THE BEGINNERS

Written & Edited
By
Dr. D. S. Thakare
Mr. U. T. Bhati

Articles Contribution of B.Sc.-II Students (2016)
Shri Shivaji Arts, Commerce &
Science college, Akot

❖ **Research To The Beginners**
(रिसर्च टु द बिगीनर्स)

❖ Written & Edited by
Dr. D. S. Thakare
Mr. U. T. Bhati

❖ First Edition
1 May 2016

❖ Published by
Prof. Mayur Bandu Lahane
Akansha Tankalekhan Mutipurpose Society,
Near Ram Mandir, Peth pura,
At. Post. Hiwarkhed(rup), Tq. Telhara
Dist. Akola Maharashtra 444103
Cont :- 9096593842.

❖ © **Prof. Mayur Bandu Lahane**

❖ Concept of Cover Page
Prof. Mayur Bandu Lahane
Akansha Tankalekhan Mutipurpose Society,
Near Ram Mandir, Peth pura,
At. Post. Hiwarkhed(rup), Tq. Telhara
Dist. Akola Maharashtra 444103
Cont :- 9096593842.

❖ Type Setting
Mr. U. T. Bhati

❖ Printed At
Akansha Tankalekhan Mutipurpose Society,
Near Ram Mandir, Peth pura,
At. Post. Hiwarkhed(rup), Tq. Telhara
Dist. Akola Maharashtra 444103
Cont :- 9096593842.

❖ **Price** : Rs. 100/-

❖ **ISBN No.** 978-81-932950-0-7

(All Rights are reserved with the publisher. The opinion expressed in this Book is not the Editors Opinion The Publisher and the Editors does not hold any responsibility for any of the views expressed in this book.)

Index

Sr. No.	Contents	Page No.
I	Preface	3
II	Acknowledgement	4
III	Index	5-6
1.	"Research Methodology : An Introduction"	7-8
2.	"How To Write A Research Paper"	9
3.	"Contains of Scientific Research Paper"	10-11
4.	"A Patent"	12
5.	"Student Research Paper"On Structure of Earth, Earthquake, Atmosphere, Semiconductor Physics & Electromagnetic Waves	13
5.1	"Internal Structure of the Earth" *- Ku. Madeeha Mahrash, - Mr. Umar Bhati, - Dr. D. S. Thakare*	14-15
5.2	"Study of Recording of an Earthquake" *- Ku Payal Pawan Jain*	16-17
5.3	"Study of the Earth" *- Mr. Sushant Gajanan Deole*	18
5.4	"Mesosphere" *- Ku. Ankita Digambar Tivhane*	19-20
5.5	"Internal Structure of earth" *- Ku. Priyanka Pramod Kale - Ku. Ashwini Anil Mendhe - Ku. Snehal Kailas Sawarkar*	21-22
5.6	"Recording of an earthquake" *- Mr. Gaurav Rameshwar Dhanokar*	23
5.7	"The Atmosphere" *- Ku Diksha G Khaul - Mr. Ashish Shriram Khotre - Ku. Vrushali Ashok Poke - Mr. Sohail Ali*	24-25
5.8	"Layer Of Atmosphere" *- Ku. Rupali Shrikrushna Chondekar*	26-27
5.9	"Part Of The Earth As Planet" *- Mr. Akshay Rameshrao Bhaskar*	28-30
5.10	"The Core Of The Earth" *- Ku. Pallavi Shrikrushna Raut*	31-33
5.11	"Atmosphere And Geophysics: Vertical Division Of Atmosphere" *- Ku Gayatri Bandu Patond*	34

ISBN : 978-81-932950-1-4

Step Toward
Research Paper Writing

Written & Edited
By
Dr. D. S. Thakare
Mr. U. T. Bhati

Articles Contribution of B.Sc.-III Students (2016)
Shri Shivaji Arts, Commerce &
Science college, Akot

- **Step Toward Research Paper Writing**
  (स्टेप टॉवर्ड रिसर्च पेपर राईटिंग)
- Written & Edited by
  Dr. D. S. Thakare
  Mr. U. T. Bhati
- First Edition
  15 May 2016
- Published by
  Prof. Mayur Bandu Lahane
  Akansha Tankalekhan Mutipurpose Society,
  Near Ram Mandir, Peth pura,
  At. Post. Hiwarkhed(rup), Tq. Telhara
  Dist. Akola Maharashtra 444103
  Cont :- 9096593842.

- **© Prof. Mayur Bandu Lahane**

- Concept of Cover Page
  Prof. Mayur Bandu Lahane
  Akansha Tankalekhan Mutipurpose Society,
  Near Ram Mandir, Peth pura,
  At. Post. Hiwarkhed(rup), Tq. Telhara
  Dist. Akola Maharashtra 444103
  Cont :- 9096593842.
- Type Setting
  Mr. U. T. Bhati
- Printed At
  Akansha Tankalekhan Mutipurpose Society,
  Near Ram Mandir, Peth pura,
  At. Post. Hiwarkhed(rup), Tq. Telhara
  Dist. Akola Maharashtra 444103
  Cont :- 9096593842.
- **Price** : Rs. 100/-
- **ISBN No.** 978-81-932950-1-4

(All Rights are reserved with the publisher. The opinion expressed in this Book is not the Editors Opinion The Publisher and the Editors does not hold any responsibility for any of the views expressed in this book.)

"Step
aquat
studer

books
variou
know
under

book
preser

of res
under
relate

terms
of a b
pages.
defini

this vo
incorp

l, Shri Shivaji
ıoral support

U. T. Bhati,
t to complete

2015-16) for
e syllabus of
c h writing
m, in future

he publisher
Mutipurpose
ırkhed(rup),
f this book.

Akot

Index

Sr. No.	Contents	Page No.
I	Preface	3
II	Acknowledgement	4
III	Index	5-6
1.	"Research Methodology : An Introduction"	7-8
2.	"How To Write A Research Paper"	9-10
3.	"Contains of Scientific Research Paper"	11-13
4.	"A Patent"	14
5.	"Student Research Paper"On Quantum Mechanics, Nuclear Physics & Amplifiers	15
5.1	"Neuclear Binding Energy And Stabality Of The Neuclei"	16-18
	- Ku. Dixsha Dixit	
5.2	"To Study Of Alpha Decay"	19-20
	- Ku. Roshani R.. Katore	
	- Ku. Nidhi S. Thakur	
	- Ku. Neha V. Kukade	
5.3	"Nuclear Fission"	21-23
	- Ku. Pooja A. Agrawal	
	- Ku. Shabana Sheikh Husain	
	- Ku. Chaitali G.. Rokade	
	-Mr. Anomal A. Jaiswal	
	-Ku. Kirti S. Deulkar	
5.4	"Stern Gerlach Experiment"	24-25
	- Ku. Snehal B. Lahore	
5.5	"Chain Reaction"	26-27
	- Ku. Swapna K. Metkar	
5.6	"G. M. Counter"	28-29
	- Ku. Madhuri V. Shende	
	- Ku. Rohini H. Sapakal	
5.7	"To Study The Neutrino Theory Of Beta Decay"	30-31
	- Ku. Vaishali S. Ahir	
5.8	"Molecular Spectra"	32-33

A Text Book of *Practical*
BOTANY

B.Sc. - I
First and Second Semester

Authors

Dr. Ujwala G. Malode
Dr. Vanita U. Pochhi
Dr. Minal J. Keche
Dr. Manik M. Dhore
Dr. Prashant N. Pawade
Dr. Vishal P. Deshmukh

Editing Author
Dr. Ujwala G. Malode

नभप्रकाशन

A TEXT BOOK OF ZOOLOGY

B.Sc. I Semester First and Second

ISBN- 978-81-905776-105-2

First Edition : 2016 -17

Editor
Dr. U. G. Malode

Publisher:
Milind Dahake
Nabh Prakashan
Shyam Nagar, Amravati - 444 606.
Mo. 7798204500

Printer
Nabh Offset Printer
Shyam Nagar, Amravati-444 606.

Price: Rs. 120 /-

Note : While all possible care has been taken in the editing, proof reading and printing of this book, but in case of any omission/mistake which might have crept in the book, neither the author nor the publisher shall be held responsible for the same. The author and publisher shall feel obliged for the suggestions received from the readers for further improvement of the book.

© Nabh Prakashan

All rights reserved. The copyright of this book vests in with the Publisher. No part of this book (any edition/reprint) may be reproduced. Stored in a retrieval system transmitted in any form by any means, electronically or mechanically or by photocopying, Xerox, recording or otherwise without the prior written permission of the Author/Publisher, except for the purposes of references and review. Infringement of copyright is a criminal offence.

Syllabus

B. Sc. I Semester – I

I. ALGAE

Preparation of temporary mount, identification with reason of following algal materials – Oedogonium, Hydrodictyon, Chara, Vaucheria, Ectocarpus, Sargassum, Batrachospermum

II. FUNGI AND PLANT PATHOLOGY

(1) Study of following genera
Albugo, Uncinula, Penicillium, Agaricus, Puccinia, Cercospora

(2) Study of Crustose, Fruticose & Foliose Lichen

(3) Study of symptoms of fungal, viral, bacterial and Mycoplasmal diseases

(4) Collection of fungal specimen & infected plant part from local region.

(5) Demonstration of Mushroom Cultivation Technology

III. BRYOPHYTES :

Study of external and anatomy features of vegetative and reproductive parts of following genera – Marchantia, Anthoceros, Funaria, Polytrichum and Sphagnum

IV. PTERIDOPHYTES

Study of Pteridophyte external and anatomy features of vegetative and reproductive parts of following genera – Lycopodium, Equisetum, Osmunda, Selaginella, Adiantum, Marsilea and any one fossil specimen

B. Sc. I Semester – II

I. Gymnosperms : Morphology and anatomy of the following members -
  a. Pinus
  b. Gnetum

II. Preparation of double stained permanent mount of Pinus stem, needle and Gnetum stem and leaf.

III. Study of fossil slides of Lyginopteris and Bennettites

IV. Detailed morphologicial study of types of root, stem and leaf with its modifications.

V. Forms of corolla

VI. Types of placentation

VII. Morphology of fruits

VIII. Morphology of plant parts used and medicinal plants prescribed in syllabi

IX. Utilization of plants : Spices, fiber yielding plants and food plants prescribed in syllabi

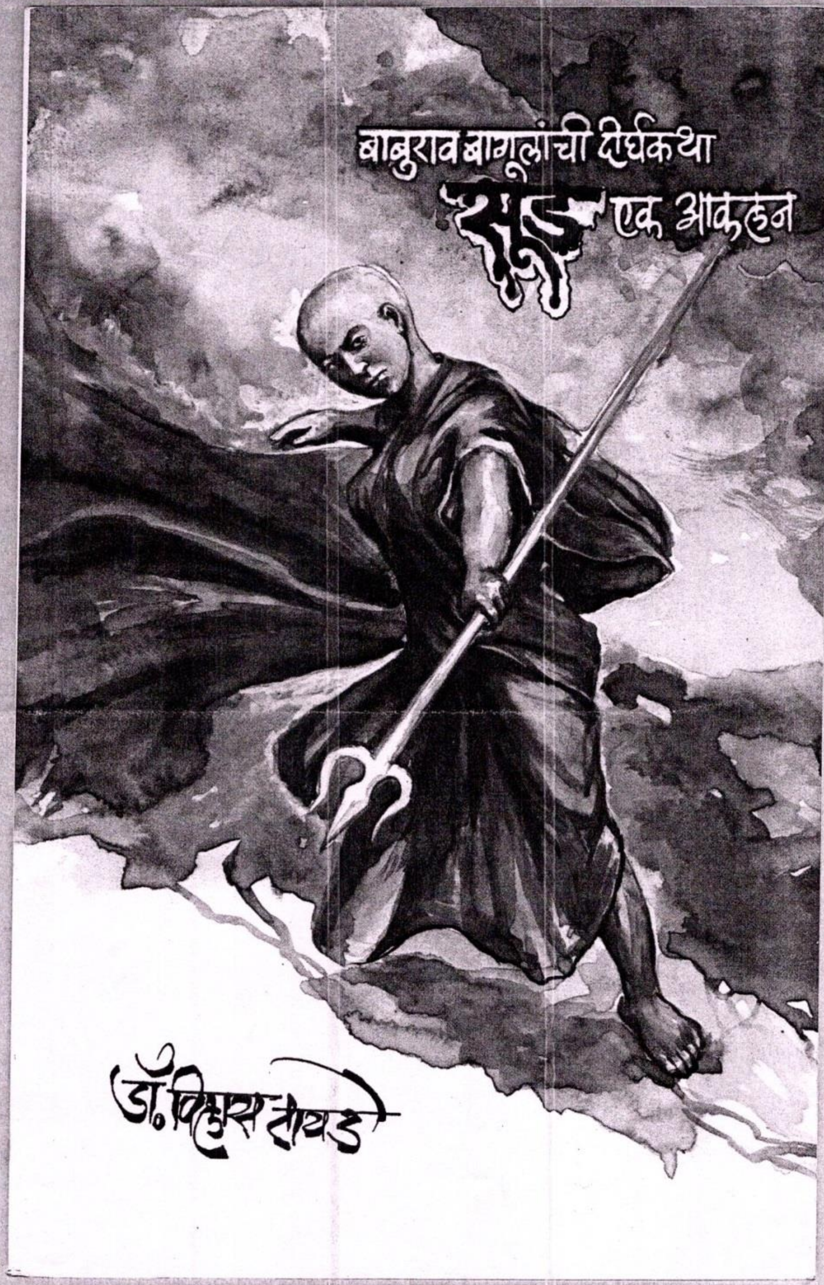
बाबुराव बागूलांची दीर्घकथा
सूड एक आकलन

बाबुराव बागूलांची दीर्घकथा : सूड एक आकलन
लेखक - डॉ. विलास तायडे

Baburao Bagulanchi Dirgha Katha : Sood Ek Aakalan
By Dr. Vilas Tayade
Mobile No. 9421793296

© सौ. सुरेखा विलास तायडे
'विश्वजित', श्री कॉलनी, एम.आय.डी.सी. रोड, आकोट.

प्रकाशक व मुद्रक
रंगराव पाटील । प्रशांत पब्लिकेशन्स: ३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड, नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.

दूरध्वनी: ०२५७-२२३५५२०,२२३२८०० ईमेल: prashantpublication.jal@gmail.com
प्रथमावृत्ती: १४ ऑक्टोबर २०१७ ISBN: ९७८-९३-८५०२१-७८-७
मुखपृष्ठ व रेखाचित्रे: बळी खैरे अक्षरजुळवणी: प्रशांत पब्लिकेशन्स मूल्य: ₹ १६०/-

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

www.prashantpublications.com

अ

ISBN : 978-93-82962-61-8

ONE DAY STATE LEVEL INTERDISCIPLINARY SEMINAR
ON

ECONOMIC AND POLITICAL THOUGHTS OF MAHATMA GANDHI

27th MARCH 2017

SEMINAR PROCEEDINGS

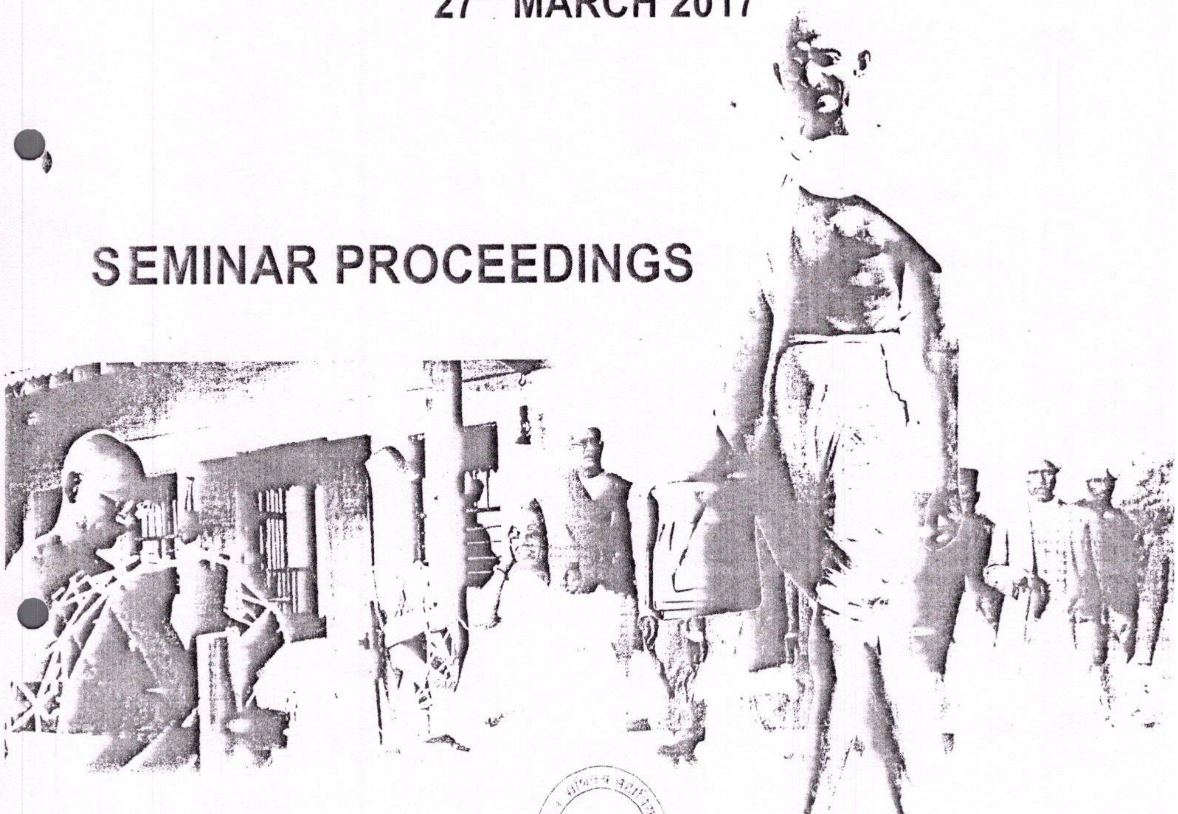

Arts and Commerce College, Bhisi
Ta. Chimur Dist. Chandrapur (MS)-442 903

ISBN-978-93-82962-61-8

RELEVANCE OF GANDHI`S IDEAL OF SELF-SUFFICIENT VILLAGE ECONOMY

❑ **Prashant K.Labhane**
Assistant Professor
Dept. of Economics
SBP College, Mandrup, Dist. Solapur
❑ **M.K. Nannaware**
Assist. Prof. & head Dept. of Economics
Shri Shivaji Arts, Commerce and Science College, Akot.

INTRODUCTION :

Economic Development of a county depends on the proper utilization of resources India, at the time of her independence, had an economy with a low level of economic and technological development, low per capital income, slow pace of development of economic and social institutions and outdated methods of production techniques. Our objective then ws to attain and accelerate the economic development of the country. At the time while lIndia started formulating planning strategies in 1951-52 there was debate on India`s development problems. He also viewed planning as a way of avoiding the unnecessary rigorous industrial transition. He believed that this way would affect the people living in the rural areas. Gandhian approach has always said about the voluntary wants, the need for self0suficient village communities and the issues relating to better balance between man and nature. He was interested in the growth of human beings and more significantly the growth of the deprived and underprivileged group of people. According to him, an increase in personal income is an indication of the growth of national income. But the opposite may not be true i.e. the growth of national income may not always benefit every man in society.

Gandhi`s Understanding of the Indian Conditions:

Gandhi came back to India after his successful South African initiative to find the Indian economy in a state of absolute disarray. He was pained by the way the rural economy was broken down and debased beyond redemption by the British authorities. First, he had to instill in India the moral courage to be economically self-sufficient, producing and fulfilling its own primary needs in home-grown, indigenous ways. This would not only revive the rural economy of India, it would also break down the British economic motives that led them to stay in India. Gandhi had only one way out and he immediately embarked on that. He turned his life into a living example of his ideals land led every resident of his Sabarmati ashram to do the same. Soon, the ideals of economic self-sufficiency were accepted throughout India.

Gandhi`s Ideal of Self-Sufficient Village Economy :

Naturally the development of the country depends on the development of villages. All the goods and services necessary for the village members should `be grown within the village. In a word, every village should be a self-contained republic. If every village distributes its surplus produce to the poor villagers the problems of poverty and starvation in the rural areas would be solved. Agricultural sector alone cannot solve the problem of rural poverty land unemployment. That`s why Gandhi gives importance on the growth of the rural industries like khadi, handlooms, sericulture and handicrafts. He opines that large-scale industries make people lazy and help concentration of wealth in the hands of few. On the contrary, rural industries are based on family labour and required less amount of capital. Raw materials are also collected from local markets and the goods thus produced are sold liln lthe local markets. Therefore, there is no problem of production and market. Large scale capital-intensive production, displaces labour and naturally augments employment and under-employment. Machinery creates a Pareto optimum situation in the sense that it improves the economic conditions of a few at the cost of many unfortunate rural people leaving them unemployed and exploited.

7 Criteria to Test Performance of Gandhi`s System.

These are :

1. Eradication of poverty and minimization of affluence.
2. Self-sufficiency of every unit in basic needs.
3. Identification of human needs and their fulfillment.
4. Agro-centric economy as the basis to create economy of permanence.

 ISBN-978-93-82962-61-8

5. Need-based production as far as possible through small-scale units.
6. Check on distortions through basic education and skill formation, and
7. Curtailment of concentration of economic power.

The value-judgment of Gandhian system is quite clear. Here the criteria of performance are different from mainstream criteria. In Gandhian criteria, what is produced is to be judged along with how it is produced. Its buoyancy depends upon restructuring the rural economy.

Gandhi is one of the pioneers of interdisciplinary approach to economics. In his thought economics cannot be separated from health, land health cannot be separated from

sanitation, and sanitation cannot be isolated from nutritious food, etc. Those who call themselves pragmatic feel that there is an overtone of idealism in Gandhi. So, it is thought, that his system has a doubtful applicability. His hypothesis is never tested. There is a tendency to reject it without verification. The fact is the present system of economy is dominated by vested interests. Whether Gandhi`s ideas will be accepted or rejected largely depends on availability of raw material. To call Gandhian economy an ideal system is to ignore what is real. Reality changes with the necessity of life. Without entering into a philosophical polemics, it can be said, reality is not always real. The permission of global competitive economy generates optimism of Gandhian economy.

Relevance of Gandhi`s Economic Ideas :

The overall progress of the entire economy depends on the balanced development of all the regions. In India there exists a huge regional disparity. In relative terms some states are advanced economically land some other states are backward. Even within a state some districts are more backward than the rest. In West Bengal, for example, the northern part of the state popularly known as 'North Bengal' comprising six districts are relatively backward than the 'South Bengal' districts in terms of productivity in agriculture, industry, educational development, health lfacilities, etc. Even within the South Bengal region of West Bengal state there are some districts like Purulia, Bankura etc. which are under developed if we compare them with some districts like Burdwan, and Hughly. In this context Gandhian economics, is relevant which supports the attainment of self-sufficiency level of industrialization or uniform economic pattern for each region. The Gandhian economics is of the view that every man should increase his personal income and standard of living by exploiting the existing natural and human resources fully eco-friendly.

Gandhi`s dream of expanding village industries, industrial policy resolutions of 1948, 1956 and 1977 have offered a special favour for the development of small scale and village industries. The village and small-scale industries have been playing an important role in Indian economy in terms of employment generation and poverty alleviation. This is due to fact that these industries are labour-intensive and capital saving. The total employment created by these industries, for example were 3970000 in 1973-74. This rose to 12980000 in 1991-92. According to Economic Survey, 2000-2001 the estimated employment of the cottage and small-scale sector again rose to 17850000. The growth rate of this sector during 1991-92 to 1999-2000 was around 4 per cent. This sector` contribution towards exports during the same period in value term has increased from Rs.9,100 crore to Rs. 36,470 crores. This shows a growth rate of over 300 per cent. In the post-reform period khadi and village industries play an important part in providing employment opportunities to disadvantaged group of people. These industries have spread in about 250000 villages out of total 581000 villages of India in 1997-98. In order to be more competitive in the world market the Khadi and Village Industries Commission has introduced Khadi denim jeans and Sarvodaya brand. Thee are eco-friendly and bio-degradable natural products and have high demand in the world market. Mechanization in agriculture has increased productivity but at the same time reduced employment opportunity.

The Gandhian view of self-sufficient village economy is also relevant in the context of reducing poverty and unemployment in rural India. In 1972-73] 54.1 per cent people lived below the poverty line in rural India. This slightly decreased to 51.2 per cent in 1977-78. In 1983-84 it again fell down to 45.7 per cent. In 1993-94 this rate again came down to 37.3 per cent. In 1999-2000 it was roughly 30 per cent. The data presented here about poverty in rural India have been gathered from various issues of Economic Survey and Planning Commission. Although the ratio of poverty has been declining, roughly one-third of the rural people still live in abject poverty. In order to improve the conditions of the rural poor it is necessary to expand rural industries further at a

rapid rate. At the same time it is essential to review seriously the rural anti-poverty programmes in the light of lapses noticed land in the context of formulating the tenth five year plan (2002-2007)

Conclusions

Gandhi is of the view that full employment of human resources is the basic need of a country. It is true that national income will increase if each and every persons (whether skilled or unskilled) is employed fully. This cannot be possible only with the development of large-scale industries because of their labour-saving nature. Therefore mechanization and large scale production cannot provide the solution to the problem of poverty and unemployment. Self-sufficient village economy is an alternative solution and in this context the role of institutions in the rural sector like the village panchayat and rural multipurpose co-operative can play a vital role.

References :

1. http://en.wikipedia.org/wiki/Gandhian economics.
2. Http://www.gandhi-manibhavan.org/gandhiphilosophy/philosoph-economics ideals.htm.
3. http://gandhifoundation.org/2009/08/30/Gandhi-on-economics/
4. http://caravan.squat,net/ICC-en/krrs-en/ghandi-econ-en.htm.
5. http://www.indianfolklore.org/journals/index.php/Ish/article/ download/581/694
6. http://www.vedamsbooks.in/no60969/economics-mahatma-gandhi-challenges-development-anil-kumar thakur-mithilesh-sinha
7. http://www.mkgandhi.org/g relevance/chap16.htm.
8. http://www.mkgandhi.in/articles/gandhi economist.htm.

★★★

ISBN : 978-93-24457-02-2

अर्थनेमि

मनुष्याणाम् वृत्तीरर्थः।

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे ४० वे राष्ट्रीय अधिवेशन

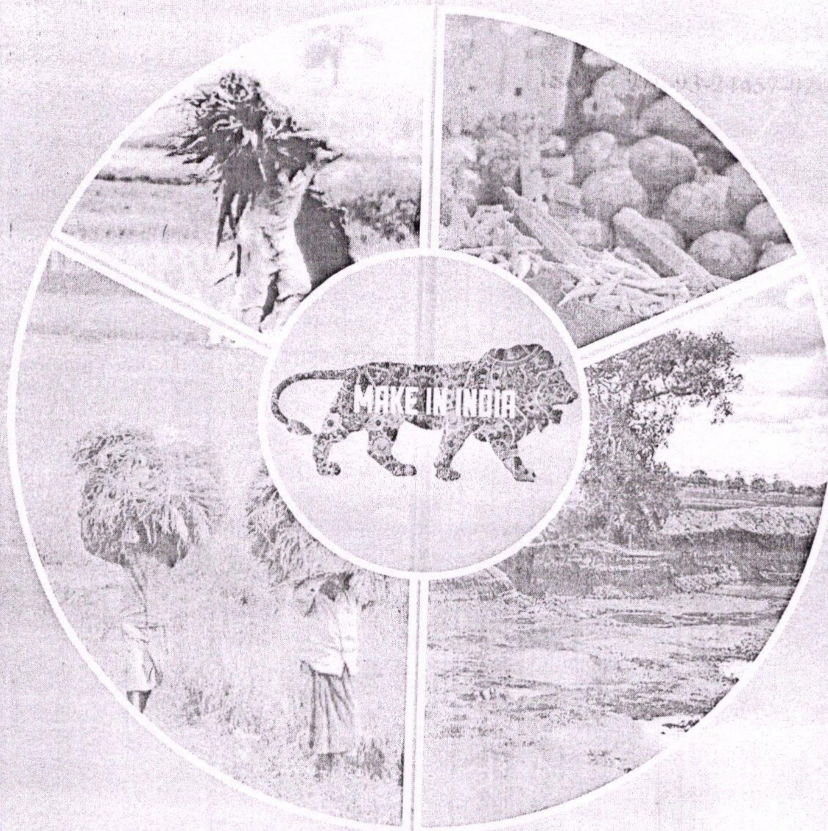

आयोजक:

श्री नेमिनाथ जैन ब्रह्मचर्याश्रम संचलित, कर्मवीर केशवलालजी हरकचंदजी आबड कला,
श्रीमान मोतीलालजी गिरधारीलालजी लोढा वाणिज्य
व श्रीमान पी.एच. जैन विज्ञान महाविद्यालय, नेमिनगर, चांदवड
ता. चांदवड, जि. नाशिक - ४२३१०१.

SNJB

श्री नेमिनाथ जैन ब्रह्मचर्याश्रम संचलित,

कर्मवीर केशवलालजी हरकचंदजी आबड कला, श्रीमान मोतीलालजी गिरधारीलालजी लोढा वाणिज्य व श्रीमान पी.एच. जैन विज्ञान महाविद्यालय,

नेमिनगर, चांदवड

SNJB

ता. चांदवड-४२३१०१, जि. नाशिक. (महाराष्ट्र)

नॅक पुर्नःमूल्यांकित बी दर्जा प्राप्त

मनुष्याणाम् वृत्तीरर्थः।

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा उत्कृष्ट महाविद्यालय पुरस्कार २०१५-१६ (ग्रामीण)

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

४० वे राष्ट्रीय वार्षिक अधिवेशन

दि. ०६, ०७ व ०८ नोव्हेंबर २०१६

प्रमाणपत्र

प्रा./डॉ. मोरेश्वर के. नन्नावरे
श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अकोट

दि. ०६, ०७ व ०८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी कर्मवीर के.ह. आबड कला, श्रीमान मो.गि. लोढा वाणिज्य व श्रीमान पी.एच. जैन विज्ञान महाविद्यालय, चांदवड द्वारा आयोजित मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या ४० व्या राष्ट्रीय वार्षिक अधिवेशनास प्रतिनिधी म्हणून सहभागी झाल्याबद्दल आणि

" महाराष्ट्रातील दुष्काळ: कारणे व उपाय. "

हा शोधनिबंध सादर केल्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

प्रा. सी.आर. गोखले कार्याध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद	डॉ. एस.एम. भोसले अध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद	प्राचार्य डॉ. जी.एच. जैन स्थानिक कार्याध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद

डॉ. आर.बी. भांडवलकर कार्यवाह मराठी अर्थशास्त्र परिषद	डॉ.एस.एस. पाटील स्थानिक कार्यवाह मराठी अर्थशास्त्र परिषद

महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे व उपाय

प्रा. मोरेश्वर के. नन्नावरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अकोट
ई-मेल - mknannaware9@gmail.com
आजीव सदस्य क्रमांक - १६०९
भ्रमणध्वनी क्र :- ९९२३९४८३८९

सारांश :

जगाच्या अर्थव्यस्थेमध्ये खनिज तेलाच्या साठ्याला जे स्थान आहे ते स्थान उद्या पाणी घेणार आहे पाण्याचा साठा हा २१ व्या शतकात राष्ट्राच्या अस्तित्वाचा प्रश्न बनणार आहे. काही राज्यामध्ये पाण्याच्या तुटवड्यामुळे सतत दुष्काळ पडतो. भुगर्भातील पाण्याची पातळी खोल गेली आहे अपुरा पाऊस होऊन भीषण दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यामुळे कृषीबरोबरच, पिण्याचा - पाणी पुरवठा, जनावरांना चारा, वृक्षतोड, लोकांना रोजगार, वन्यप्राणी व पक्षी यांना वाचविणे यासारखे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. निसर्गाकडून मिळालेल्या पाणी या विनामुल्य ठेवाचा प्रत्येक मानव जातीला राष्ट्राच्या विकासाला उपयोगी कसे पडेल याचा विचार करावा लागेल. कारण आज राष्ट्रीय जीवनात पाण्याची टंचाई ही बाब मोठा व्यत्यय आणणारा घटक व चिंतेची बाब आहे. शासकीय पॅकेजने दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी तात्पुरती मदत व दिलासा असते. या दुष्काळ निवारणासाठी अन्नधान्याच्या वितरणावर नियंत्रण, काळाबाजार करणा-यावर अंकुश तसेच मानवाचे प्रमाणिक प्रयत्न व लोकसहभाग हाच एकमेव पॅकेज आहे.मृदसंधारण, जलसंधारण, नैसर्गिक जैवविविधता टिकवून ठेवल्यासारखे कार्य निसर्गासाठी नसून मानवतेसाठीच वरदान असल्याचे माणूस समजून घेईल, तेव्हा ख-या अर्थाने दुष्काळ निवारण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यपूर्व आणि ब्रिटीशांच्या सत्ता काळामध्ये लहान मोठे मिळून २५ पेक्षा अधिक दुष्काळ पडले होते. १७७० च्या बंगालच्या दुष्काळात प्राण गमाव-यांची संख्या ३५ ते ४० लाख होती. १९२६ ते १९५० चा काळ हा भारतातील सुबत्तेचा होता. एकूण त्या कालावधीतील २५ वर्षात दोनच दुष्काळी वर्षे आहेत. १९७५ ते २००० या काळात एकूण दुष्काळी वर्षाची संख्या (एकूण ९ वर्षे) वाढल्याचे उपलब्ध नोंदीवरून कळते. महाराष्ट्रात १९६२ आणि त्यानंतर सर्वांच्या आठवणीत राहणारा १९७२ चा दुष्काळ. या दुष्काळातील महाराष्ट्रात १००% क्षेत्र अवर्षण पिडीत झाले होते. २०१२-१३ चा पाऊस

२. **जलीय अवर्षण :**

जर एखाद्या भागामध्ये दीर्घकाळ पाउस पडला नाही तर त्या ठिकाणचे जलस्रोत (नाले, ओढे, नद्या, उपनद्या, पाझर तलाव, विहिरी इ.) आटून भूजलाची पातळी खोल जाते, त्यास जलीय अवर्षण असे म्हणतात.

३. **वातावरणीय अवर्षण :**

जर एखाद्या भागामध्ये वार्षिक सरासरी पर्जन्याच्या २५% किंवा त्यापेक्षा कमी पर्जन्य झाले तर त्यास वातावरणीय अवर्षण असे म्हणतात.

४. **परिस्थितीकीय अवर्षण :**

जेव्हा नैसर्गिक परिसंस्थेच्या उत्पादकतेमध्ये घट होते तसेच प्राकृतिक पर्यावरणाची क्षति होते, यास परिस्थितीकीय अवर्षण असे म्हणतात.

महाराष्ट्रातील दुष्काळाचे स्वरूप :

राज्यात २०१४ व २०१५ या सलग दोन वर्षामध्ये सरासरीच्या अनुक्रमे ७०.२% व ५९.४% असा अपुरा पाऊस झाला आहे. राज्यातील ३५५ तालुक्यापैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळता) २ तालुक्यात सरासरीपक्षा अधिक, ७५ तालुक्यात सरासरी एवढा, १२३ अवर्षणग्रस्त तालुक्यामध्ये भीषण दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. राज्यातील उपयुक्त जलसाठ्याचे दि. १५ ऑक्टोबर २०१५ रोजी संबंधित एकूण जलसाठ्याच्या क्षमतेशी प्रमाण २०१४ मध्ये ७२.५% व २०१५ मध्ये ६१.४% होते. यामुळे केवळ कृषीसाठीच नव्हे तर पिण्याचे पाणी पुरविण्याचाही गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यांचे स्वरूप पाहताना असे दिसून येते की, प्रामुख्याने पिण्याचे पाणी, जनावरांना चारा, फळबाग वाचविणे, प्रत्येकाला रोजगार देणे, वन्यप्राणी पक्षी यांना वाचविणे हे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. ज्या प्रमाणे निसर्गाच्या अचानक अपत्यामुळे मानवी जीवन विस्कळीत होते. उदा. महापूर, पाऊस न पडणे, रोगराई, भुकंप, ज्वालामुखी यासारख्या गोष्टींमुळे मानवी जिवनाला तडा जातो. तसेच मानवनिर्मित दुष्काळ म्हणून लोकसंख्येतील वाढीमुळे जागेचा प्रश्न, उदर निर्वाहाचा प्रश्न, गलीच्छ वस्तीमुळे रोगराईचा प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येतात. अशा एका कारणामुळे मानवी जीवनाला धोका पोहचत असतो व अशा परिस्थितीवर मात करण्यासाठी त्या ठिकाणापर्यन्त योजना रावबविण्यात येत नाही. त्यासाठी सुध्दा अडचणी येत असतात. अशा विविध गोष्टीच्या कारणामुळे दुष्काळाचे स्वरूप लक्षात येत असते. अशा एकूण १२३ तालुक्यांमध्ये पावसाची सरासरी ५०% पेक्षा कमी आहे. यामुळे टंचाईसदृश्य (मराठवाड्यासह) स्थिती जाहीर करतांना जिल्हा हा निकष न ठरविता तालुका घटक निकष धरण्यात आला आहे.

सातत्याने खोल जात आहे. त्यामुळे दुष्काळजन्य परिस्थितीचा सामना करावा लागत आहे. अमेरिकेतील नॅशनल एरॉनॉटिक्स ॲण्ड स्पेस एजन्सीने (नासा) प्रसिध्द केलेल्या माहितीनुसार हरियाणा, पंजाब,दिल्ली, आणि राजस्थान या भागातील भूजलपातळी प्रत्येक वर्षी चार सेंटीमीटरने घटत आहे.

५. **दीर्घकालीन धोरणांचा अभाव :**

दुष्काळ निवारणासाठी विविध धोरणे आखली जातात व त्यावर मोठ्या प्रमाणात खर्चही केला जातो. पण यातील बहुतांश धोरणे तात्पुरत्या स्वरूपाची असतात. त्यामध्ये दीर्घकालीन परिस्थितीचा सामना करण्याची क्षमता नसते. उदा. पाण्यासाठी टँकरची सोय. जरी दुष्काळ निवारणासाठी दीर्घकालीन धोरणे तयार केली असली तरी ती पूर्ण करण्यासाठी लागणारा कालावधी अपेक्षित कालावधीपेक्षा कितीतरी मोठा आहे. उदा. नर्मदा प्रकल्प

६. धान्य साठेबाजी :

उत्पादन अधिक झाले म्हणजे मालाची निर्यात करणे या बरोबर गोदामात साठा करून ठेवण्याची पध्दत मोठ्या प्रमाणात आढळते. पर्जन्य कमी अधिक झाल्यामुळे दुष्काळजन्य स्थितीत मात्र सर्वसामान्य जनता व शेतकरी यांना कामधंदा नसल्यामुळे उपजीवीका भागविण्यासाठी अन्नधान्य खरेदी करू शकत नाही कारण व्यापारी वर्गाने जर अशा प्रकारची साठेबाजी केलेली असेल तर त्या मालाच्या किंमती जास्त आकारल्यामुळे सर्व सामान्य जनतेला ते घेणे अशक्यप्राय होते व या वस्तुवर अवलंबून असणा-याची संख्या जास्त असल्यामुळे साहजीकच साठेबाजी करणारे या संधीचा फायदा घेउन धान्याचे साठे असूनही जनतेचे अन्नविना मृत्यूमुखी पडणा-यांची संख्या डोळ्यापुढे उभी राहते केवळ नफ्यासाठी व श्रीमंत अधिक श्रीमंत होण्यासाठीच मानवानेच मानवासाठी चालवलेला खेळच म्हणावे लागेल.

७. शेतकऱ्यांवर व्याजाचा भार :

महाराष्ट्रात नवीन जमीन धारणा व कर्ज विषयक कायदे यातील तरतूदीमुळे जमीन ही एक विक्रेय वस्तू बनली. महाराष्ट्रातील शेतकरी यांच्यात एक म्हण प्रचलीत झालेली आढळते ती म्हणजे, शेतकरी दिवाळीला शाहणा होतो, कारण शेतक-याला पर्जन्यमानाचा एकून अंदाज नसतो. त्यामुळे असेल त्या परिस्थितीत बी-बीयाणे पेरून देतो. परंतु कमी अधिक पर्जन्यमानामुळे दिपावलीला हंगाम संपल्यावर लक्षात येते की, हे बी पेरले असते तर उत्पन्न चांगले आले असते. परंतू या उत्पन्नासाठी अगोदरच अनुमान काढून इतके उत्पन्न येईलच या आशेने तो सावकाराकडून व्याजाने कर्ज घेतो व प्रत्यक्षात उत्पन्न न आल्यामुळे शेतक-याला त्या सावकाराचे कर्ज फेडता येत नाही. आलेल्या उत्पन्नातून फक्त कर्जाचे तो व्याजच

Solapur Jilla Samaj Seva Mandal's

SANTOSH BHIMRAO PATIL ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, MANDRUP

(NAAC Accredited with 'B' Grade)

Solapur University, Solapur Sponsored

NATIONAL SEMINAR

on

INDIAN AGRICULTURAL DEVELOPMENT AFTER GLOBALIZATION

18th February, 2017

Organized by

Department of Geography & Department Economics

Editor

Dr. Santosh N. Kadam

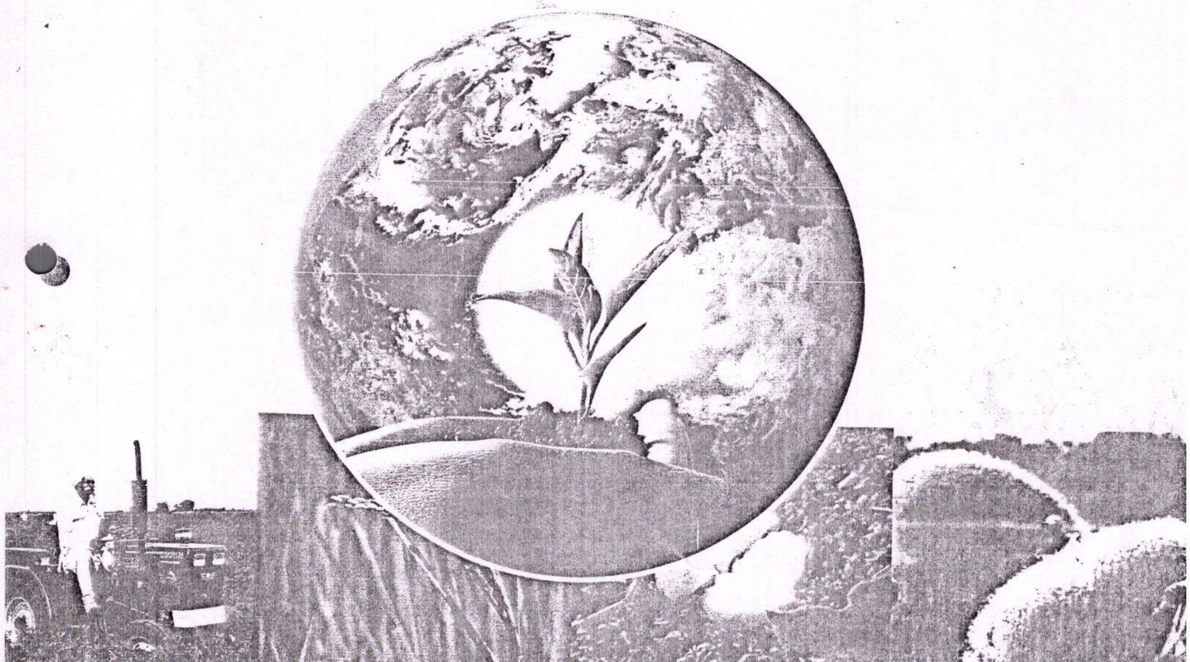

भारतातील शाश्वत कृषीचा विकास

प्रा. एम के. नन्नावरे, *अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट*

सारांश :

परिसराचा, परिसंस्थेचा ऱ्हास करून साध्य केलेल्या विकासामुळे, निर्माण केलेल्या वर्चस्वामुळे शाश्वततेचा बळी जातो, ह निसर्गाचा नियम आहे. तो आधुनिक शेतीलाही लागू पडतो. संसाधनांची प्रचंड भूक असलेली ही शेती दिर्घ काळाचा विचार करता शाश्व ठरू शकत नाही. भारतात आणि जगभरात या विषयावर विचारमंथन सुरू आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने सस्टेनेबल डेव्हलपमेन्ट गोल (एसडीजी) निश्चित करतांना शाश्वतकृषी विकासावर भर दिला आहे. त्यात प्रामुख्याने पर्यावरणाच्या संरक्षणाचा विचार आहे. त्याम पर्यावरणपुरक शेती पद्धती, परिसरातील जैवविविधता आणि जंगलाचे संवर्धन, वृक्षतोडीवर निर्बंध याचबरोबरीने सुपीक जमिनीची धूप रोख या बाबी महत्त्वाच्या आहेत. हे साध्य करण्यासाठी पारंपारिक शेतीविज्ञान, पर्यावरणपूरक पीकव्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब करावा लागण आहे. त्यासाठी उर्जा, कार्बन आणि पाण्याच्या सुयोग्य वापरावर भर द्यावा लागेल. त्यातूनच शाश्वत शेतीची संकल्पना पुढे आल शाश्वतशेती ही नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करणारी पर्यावरणाची गुणवत्ता अबाधित ठेवणारी आणि शेतकऱ्यांना स्थैर्य देणारी शेती पद्ध आहे.

प्रस्तावणा :

आपल्या पृथ्वीच वय आहे सुमारे साडेचार अब्ज वर्ष. साधारण बारा हजार वर्षापूर्वी मानवाने शेतीला सुरूवात केली. पण त प्राथमीक स्वरूपाची होती. साधारण आठ हजार वर्षापूर्वी खऱ्या अर्थाने नियोजित शेतीला सुरूवात झाली. पुरेसे अन्नधान्य आ जनावरांच्यासाठी चाऱ्याचा प्रश्न सोडविणे यावर मुख्य भर होता. त्यातून टप्याटप्याने आधुनिक शेती आणि पशुपालनात सुरुवात झाल अन्नधान्याची मागणी वाढू लागली तशी मोठ्या प्रमाणात जमिनी लागवडीखाली येऊ लागल्या. पूरक व्यवसायाची गती वाढू लागली. पर गेल्या पन्नास वर्षात पुन्हा एकदा शेती व्यवस्थापन आणि पशुपालनाची नव्याने मांडणी करण्याचा विचार सुरु झाला आहे. आधुनि शेतीपद्धतीच्या कामी मोठे यश आले. परंतु या शेतीपद्धतीस रासायनिक खते आणि कीडनाशकांचा खूप मोठ्या प्रमाणावर वापर केल जातो. त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनाचा ऱ्हास आणि पर्यावरणावे अपरिमित नुकसान होत आहे. शिवाय पिकांच्या जैवविविधतेलाच नख लाग आहे.

शाश्वत शेतीची संकल्पना :

शाश्वत शेतीच्या संकल्पनेबाबत अनेक धारणा आहेत. बऱ्याच वेळा शाश्वत शेती आणि सेंद्रिय शेती एकच आहेत, अशी मांड केली जाते. वास्तविक ती चुकीची आहे. सेंद्रिय शेतीमध्ये रासायनिक खते आणि किडनाशकांना संपूर्ण फाटा दिलेला असतो. त्यांच अजिबात वापर केला जात नाही. परंतु शाश्वतशेती याबाबतीत लवचीक आहे. माती आणि पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होणार नाह इतक्या मर्यादीत प्रमाणात त्याचा वापर करण्यास शाश्वतशेतीमध्ये आडकाठी नाही. या निविष्ठांचा आवश्यकतेनुसार, गरजे इतकाच आ अतिशय विवेकाने वापर करावा, अशी शाश्वत शेतीची भूमिका आहे. म्हणजे शाश्वत शेती ही अधिक व्यापक संकल्पना आहे. काटेको शेती, निसर्ग शेती, नैसर्गिक शेती, किफायतशीर शेती, संवर्धित शेती, एकात्मिक शेती या सगळ्या शेतीपद्धतीचा समावेश शाश्वत शेतीम करता येऊ शकतो. थोडक्यात नैसर्गिक संसाधनाचे जतन, पर्यावरणाची गुणवत्ता अबाधित ठेवणे, बदलत्या मानवी गरजांची पूर्त करण्यासाठी, संसाधनाचा सुयोग्य वापर करून केलेली शेती म्हणजे शाश्वत शेती होय.

समृध्द जनुकसाठा धोक्यात :

शाश्वत शेती ही काळाची गरज आहे. कारण रासायनिक खते आणि किडनाशकांची वाढती भूक असणाऱ्या आधुनिक शेतीमु अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. रासायनिक शेतीमध्ये जास्त उत्पादन देणाऱ्या ठराविक संकरित जातींनाच प्राधान्य दिले जाते. त्यामु देशी वाण संपुष्टात येत आहेत. रासायनिक शेतीमुळे देशी वाणांवर आलेली कुऱ्हाड निसर्गातील समृध्द जनुकीय साठ्याचा ऱ्हास करणा आहे. वास्तविक निसर्गात पिकांच्या विविध जातीची ही समृध्दी निर्माण होण्यासाठी शेकडो वर्षाचा कालावधी जावा लागला आहे. आप शेतीपद्धती बदलल्यामुळे हा समृद्ध ठेवा नष्ट झाला तर तो पुन्हा अस्तित्वात येण्यासाठी खूप प्रदीर्घ कालावधी लागेल.

माती आणि पाणी :

रासायनिक शेतीमुळे झालेले दुसरे मोठे नुकसान म्हणजे मातीची धूप. खतांचा अतिरेकी वापर झाल्यामुळे मातीच्या कणांनी रच विस्कळीत झाली आहे. परिणामी, पाणी आणि वारा यामुळे मातीचा वरचा थर हळूच वाहून जाण्याची प्रक्रिया होते. युरियासारख्या नत्रयु खतांचा वारेमाप वापर होत असल्यामुळे जमिनीतील आम्लांचे प्रमाण वाढत आहे. यामुळे जिवाणूंची क्रिया मंदावते. तणांची संख्या आ

किडींचा हल्ला वाढतो. पाण्याचा मोकाट वापर केल्यामुळे पाणी जमिनीत साचून राहू लागले, तसेच जमिनी - क्षारपड होण्याचे
वाढले. जमिनीच्या पोटातून पाण्याचा अनियंत्रित उपसा सुरू असल्यामुळे भूजलपातळी खालावली आहे. जंगले झपाट्याने आकुंचन
आहेत. त्याचा परिणाम जागतिक तापमानवाढ, जैवविविधतेचा ऱ्हास, दुष्काळ आणि जलप्रकल्पांमध्ये गाळाचे वाढलेले प्रमाण या समस
आपला विळखा घट्ट केला आहे.

शाश्वत शेती व्यवस्थापन पध्दती :

रासायनिक शेतीपेक्षा शाश्वतशेतीच्या व्यवस्थापन पद्धती वेगळया आहेत. पीक जैवविविधतेचे जतन, पाणलोट व्यवस्थापन, पाण्
कार्यक्षम वापर, एकात्मिक खत व्यवस्थापन, एकात्मिक पीक संरक्षण आणि पीक बदल या गोष्टींचा त्यात समावेश होतो. जमिन
सुपीकता कायम राखणे आणि तिचे संवर्धन करणे या बाबीला शाश्वत शेतीमध्ये अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. नैसर्गिक संसाधने - पर्याव
- जैवविविधता यांचे जतन करण्यासाठी, पोषकद्रव्यांनी युक्त अन्नधान्य उत्पादनासाठी आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक - मानसिक - सामाजि
स्थैर्य देण्यासाठी शाश्वत शेती ही काळाची गरज आहे.

परस्परविरोधी प्रवाह :

वाढत्या अन्नधान्यांच्या मागणीमुळे जंगलतोड होऊन जास्तीत जास्त जमिनी लागवडीखाली आणण्याची स्पर्धा सुरू झाली. परंतु
जंगल परिसरातील आर्द्रता, जमिनीतोड, पाणीसाठा राखून ठेवण्यासाठी आणि जमिनीची धूप थांबविण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे असते. याच
आपल्याला विसर पडत चालला आहे. जंगल हे जैवविविधतचे भांडार असते. त्याच्यावर धाला आला आहे. शेती आणि पर्यावरणाच्या दृष्टी
हे धोकादायक आहे मानवी हस्तक्षेपामुळे हरतिगृह वायूंचा देखील वाढ होत आहे. घटलेले पाऊसमान, सुपीक जमिनीचा नाश, पाण्याच
कमतरता, वाढते तापमान आणि हवेतील ऑक्सीजन, नायट्रोयन आणि कार्बनडायऑक्साईडच्या प्रमाणात झालेला बदल ही सगळी त्याचीच
लक्षणे आहेत. त्याचा थेट परिणाम वनस्पती, मानवी जीवन आणि पशुपक्ष्यांवर होताना दिसतोय.

अन्न सुरक्षा :

शाश्वत विकासाची आखणी करताना, पहिल्या टप्प्यात उपासमार संपवणे, अन्नसुरक्षा, प्रत्येकला पौष्टिक अन्नधान्यांची उपलब्धता
यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. सन २०३० पर्यन्त जगाच्या लोकसंख्येत आणखी १.२ अब्ज लोकांची भर पडेल आणि ती ८.५
अब्जांवर पोचण्याचा अंदाज आहे. औद्योगिक विकास आणि पीकलागवड क्षेत्र वाढविण्याच्या दृष्टिने आत्तापर्यन्त जंगलांची मोठ्या प्रमाणावर
तोड होत होती; परंतु गेल्या काही वर्षात काही देशांनी जंगलतोडीवर नियंत्रण मिळवीले आहे. तरी देखील जगाचा विचार करता दरवर्षी
जर्मनी या देशाच्या क्षेत्राफळाइतक्या जमिनीवरील जंगलाचे नुकसान होत आहे त्यामूळे या मुद्यांवर जागृती करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या
पर्यावरण विकास कार्यक्रम आणि अन्न व कृषी संघटनेने जगभरात विशेष मोहीम राबविण्यास सुरूवात केली आहे. 'विचार करा, खा,
वाचवा' हे या मोहिमेचे नाव आहे. या मोहिमेच्या माध्यमातून ग्राहक, किरकोळ विक्रेते, व्यावसायिक आणि हॉटेल व्यावसायिकांच्यामध्ये अन्न
नासाडी कमी करण्याबाबत जागृती आणण्यात येत आहे.

शाश्वत कृषी विकास :

शाश्वत कृषी विकासाच्या उद्दिष्टांनुसार प्रामुख्याने पर्यावरणाच्या संरक्षणावर भर दिलेला आहे. आफ्रिका खंडातील शेतीत खतांची
कमतरता आहे, तर दुसऱ्या बाजूला विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये अतिरिक्त खतांच्या वापरामुळे जमिनीची सुपीकता पीक उत्पादन
आणि गुणवत्तेवर विपरीत परिणम होत आहे. भारतातही शिफारशीपेक्षा अधिक रासायनिक खतांचा वापर होत असल्याने समस्या निर्माण झ
ाल्या असून त्याचा थेट परिणाम अन्नसुरक्षेवर होत आहे. पृथ्वीवरील वास्तव्यास योग्य असलेली २५% जमीन आणि ७०% गोडे पाणी
अन्नधान्य उत्पादनासाठी वापरले जाते. शेतीसाठी ८० % जगलांचे नुकसान झाले आहे, तर अन्नधान्य उत्पादनामुळे ३०% हरितगृह वायूंचे
उत्सर्जन होत आहे. याकडे प्रामुख्याने लक्ष द्यावे लागणार आहे. येत्या काळात पर्यावरणाला धोका न पोहोचविता पीक उत्पादन, शेतकऱ्यांना
परवडेल अशी व्यवस्थापन पद्धती आणि ग्राहकांची मागणी पुरवणाऱ्या पर्यावरणपुरक साखळीची गरज आहे. म्हणजेच आर्थिकदृष्ट्या
परवडणारी, निसर्गपुरक आणि समाजासाठी उपयुक्त अशी शेती व्यवस्थापन पद्धती अंगीकारणे आता गरजेचे आहे.

जागतिक पातळीवरील प्रगती :

जगातील २२ देशांनी शाश्वत शेती धोरण आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या प्रगतीचा अहवाल संयुक्त राष्ट्र संघाकडे सोपविला.
त्याचा आढावा जुलै २०१६ मध्ये घेण्यात आला. त्यानुसार आशियाई देशांपैकी चीन, फिलिपीन्स, कोरिया या देशांनी शाश्वत विकसाच्या
दृष्टीने चांगली पावले टाकायला सुरूवात केली आहे. चीनमध्ये गेल्या काही वर्षात मांसाहाराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. पुढील
काही वर्षात त्यामध्ये किमान ५० % घट होण्यासाठी चीन सरकार प्रयत्न करीत आहे. यामुळे सन २०३० पर्यन्त चीनमधील पशुपालन
उद्योग क्षेत्रातनू CO_2 सममूल्य उत्सर्जन किमान एक अब्ज टनांनी कमी होईल असा अंदाज आहे. एफएओ ने अफगानिस्तान, बांग्लादेश,

(ISBN – 978-93-86013-43-9)

भुतान, भारत, मालदीव, नेपाल, पाकीस्तान, श्रीलंका या देशांमध्ये काढणी पश्यात तंत्रज्ञानाच्या वापराविषयी जागृती करण्यावर भर दिला आहे. त्यामध्ये अन्नधान्याची गुणवत्ता, सुरक्षा आणि फळे व भाजीपाल्याच्या वितरणप्रणालीत सुधारणा यावर भर दिलेला आहे. मॉरिशस या देशाने मत्स्यशेती, वनसंवर्धन आणि शेती विकासामध्ये चांगली कामगिरी केली आहे. भारत मात्र अजूनही शाश्वतविकासच्या उद्दिष्टांमधील शेतीविषयक धोरणाबाबत उदासीन आणि पिछाडीवर आहे.

सुचना :

- उपलब्ध साधनसाम्रगींचा योग्य वापर करणे.
- नैसर्गिक परिसंस्थाचे संवर्धन सरंक्षण आणि त्यांच्या वाढीसाठी प्रयत्न करणे.
- परिसंस्थांच्या विकासामध्ये लोकांचा थेट सहभाग वाढविणे.
- ग्रामीण पातळीवरील लोकांचा सामाजिक स्तर उंचावण्याचे प्रयत्न करणे.
- पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी नैसर्गिक आणि मानवी यंत्रणामधील चांगला कार्यान्वयाचा अवलंब करणे.

समारोप :

भारतीय शेतीचा विचार करता शेती व्यवस्थापनातील अडचणी, पायाभूत सुविधांचा अभाव या महत्त्वाच्या अडचणी आहेत. एका बाजूला कुपोषण आणि दुसऱ्या बाजूला अन्नधान्याची नासाडी हे चित्र बदलणे आवश्यक आहे. दूध आणि साखरेच्या उत्पादनात आपण आघाडीवर आहोत. भाजीपाला आणि फळांच्या उत्पादनात आपला दुसरा क्रमांक आहे. दुसऱ्या बाजूला देशातले सुमारे चाळीस कोटी लोक गरिबीरेषेखाली आहेत. पाच वर्षाखालील मुलांपैकी जवळपास निम्मे मुले कुपोषित आहेत. हा विरोधाभास आणि विषमतेचे चित्र बदलायचे असेल, तर त्यासाठी शाश्वत शेतीचा विचार करण्याशिवाय तरणोपाय नाही.

संदर्भसूची :

१) सकाळ अॅग्रोवन, पुणे - दिवाळी २०१६
२) दै. वर्तमानपत्रे - सकाळ, लोकसत्ता
३) बुलेटिन ऑफ युनिक अॅकॅडमी, पुणे नोव्हे - २०१५, ऑगष्ट - २०१६
४) भारतीय अर्थव्यवस्था - रूद्रदत्त सुंदरम
५) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास - प्रा. डॉ. एन. एल. चव्हाण.

 (ISBN - 978-93-86013-43-9)

2016-17
S. S. Wate
13-16
प्रा. संतोष वावणे

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ®

विशेषांक फेब्रुवारी -२०१७

An Interdisciplinary National Conference on

Role of Music In Human Life

Organized by

Department of Music
M.G. Vidyamandir's Smt. Pushpatai Hiray
Arts, Science & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Malegaon Camp, Dist. Nashik

Editor
Dr. Santosh D. Parch...
Dr.Smt.Pushpa...

Principal
Dr.Ujjwala S. Deore.

www.vidyawarta.com

ISSN- 2319- 9318
2016 17
B - 14
Interdisciplinary National Conference on "Role of Music in Human Life"
Sponsored by BCUD, S P P University, Pune on 11th and 12th February, 2017
RMHL-2017

मानवी जिवनात संगीताचे स्थान

प्रा. प्रतिभा चं. पवित्रकार
संगीत विभाग प्रमुख
श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महा., अकोट

साहीत्य समजण्यासाठी भाषा येणे आवश्यक असते. पंजाबी किंवा तेलगू भाषेतल्या काव्यांचा आनंद घ्यायचा असेल तर त्या भाषा येणे आवश्यक असते. चित्रकलेचा आस्वाद घेण्यासाठी रंग, रेखा यामधील संवाद आणि लय यांची समज असणे आवश्यक आह. पण संगीत मात्र कोणालाही आकर्षित करते कारण संगीतातल्या सुरांची आणि लयीची भाषा सर्वांच्या हृदयाला भिडणारी भाषा आहे. त्यामुळेचे आपले संगीत परदेशी माणसाला आकर्षित करते संगीत ही साऱ्या विश्वाची भाषा आहे. म्हणूनचं जगातल्या साऱ्या विचारवंतानी तिला सर्वश्रेष्ठ ललीत कला असे म्हटले आहे.

आपले जीवन आणि संगीत हया दोन्हींचा परस्परांशी फार जवळचा संबंध आहे. आपला विविध तऱ्हेने संगीताशी संबंध येतो. सकाळी झोपेतून उठविणारे गजराचे घडयाळ,ग्रामिण भागात गायल्या जाणाऱ्या जात्यावरच्या ओव्या, देवळांमध्ये चाललेली काकड आरती,रस्त्यावरून जाणाऱ्या बैलगाडीला बांधलेल्या बैलांच्या गळयातले घुंगरू, पहाटे सुरू होणारा रेडिओ, इथपासून दुरदर्शन वरील विविध वाहिन्या, विविध चित्रपट त्यातली गाणी इथपर्यंत संगीताची वेगवेगळी रूपे आपल्याला भेटत असतात. माणसाच्या आयुष्यातील हे सारे संगीत काढून टाकले तर ते आयुष्य अतिशय कंटाळवाणे, निरस बनेल यात शंकाच नाही. जिथे जिवन तिथे संगीत ही केवळ कविकल्पना नसून वस्तुस्थिती आहे. हृदयाची धडधड म्हणजे इश्वराने निर्माण केलेल्या ताल असून हा ताल जर थांबला तर जीवनाची समाप्ती होते. संगीत म्हणजे गायन वादन आणि नर्तन अंतर्भूत असलेली कला, जीवन म्हणजे चैतन्य, जिथे चैतन्य तिथे संगीत असणे हा निसर्गनियमच आहे. चैतन्याची किंवा संगीताची ठळक उदाहरणे निसर्गात सापडतात. उदा.सुर्य हा किरणरूपी सुरांनी जगात चलन वलन निर्माण करतो.

माणवाच्या जीवनात संगीत म्हणजे कंठातून उत्पन्न होणारे सुरांचे प्रकटीकरण म्हणजे गायन, वेगवेगळया स्वरवाद्यातून उत्पन्न होणारे सादरीकरण म्हणजे वादन आणि हस्तमुद्रा पदन्यास व भावमुद्रानी होणारे सादरीकरण म्हणजे नृत्य या गायन वादन आणि नर्तन या तिन्हींच्या समुहालाच संगीत असे म्हणतात. आणि हेच संगीत केवळ मनोरंजन न करता मनुष्याच्या आत्म्याचा विकास करून मानवाला जीवनाच्या परिपूर्ण त्वाकडे नेणारे व परमोच्च आनंद प्राप्तीचे हे एक माध्यम आहे.

ISBN NO. : 978-93-24457-17-5

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University Pune.

Organized by

Department of Commerce and Research Centre
Bharatiya Jain Sanghatana's
Arts, Science & Commerce College,
Wagholi, Pune – 412207

International Conference on MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT

Research Publication Feb. 2017

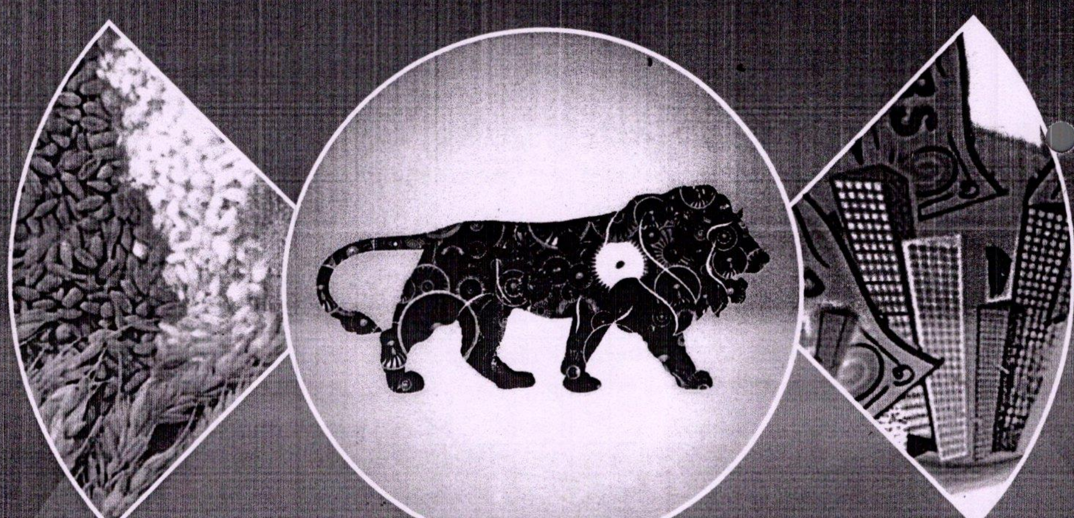

Chief Editor
Prin. Dr. Babasaheb Sangale
Bharatiya Jain Sanghatna's
Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune - 412207

978-93-24457-17-5

FINANCIAL DEVELOPMENT & ECONOMIC GROWTH THROUGH MAKE IN INDIA

Prof. Avinash Ramkrishna Pawar
Assistant Professor
Shri Shivaji Arts, Commerce & Science College, Akot.
Email: avipawar75@yahoo.in
Mob. No. 9503959143

ABSTRACT:-

The financial system plays an important role in promoting economic growth not only by channeling saving into investment but also by improving allocation efficiency of resources. The paper attempts a descriptive study of financial system in India. The purpose of this paper is to developan analytical framework for discussing the link between financial system &economic growth through "make in India" and "computerized India". Financial system help overcome an information asymmetry between borrows and lenders. Economic theory suggest that sound &efficient financial system banks, equity markets and bond market this channel capital to its most productive uses are beneficial for economic development of India.

Keywords: *-Economic growth,finical development, make in India,Computerized India.*

INTRODUCTION:-

What is the relationship between a country financial development & its economic growth? And how do a country financial development &economic growth. Relate to the extent of its participation the global economy? Few would doubt that countries with bigly developed financial system might well export capital to others countries. But is there condition under which having such a system might also promotesof capital? This section discusses the main function of financial intermediaries and financial market, and their comparative roles. Financial system. i. e. financial intermediaries and financial markets, channel funds from those who have saving to those who have more productive uses for them. They perform two main types of financial service that reduce the costs of moving funds between borrowers & lenders, leading to a more efficient allocation of resources and faster economic growth, An efficient articulate & developed financial system is indispensable for the rapid economic growth. The process of economic development is invariably accompanied by a corresponding and parallel growth of financial organization.

"Supply funds to various sectors and activates of the economy in ways that promote the fullest possible utilization of resources without destabilizing consequence of price level charges."

978-93-24457-17-5

B. FINANCIAL MARKET -

A financial market is a market where financial assets &financial liabilities are bough& sold. Financial markets performs the essential economic financial of channeling funds from savers who have an excess of funds to spenders who have storage of funds This function is shown schematically in following diagram:

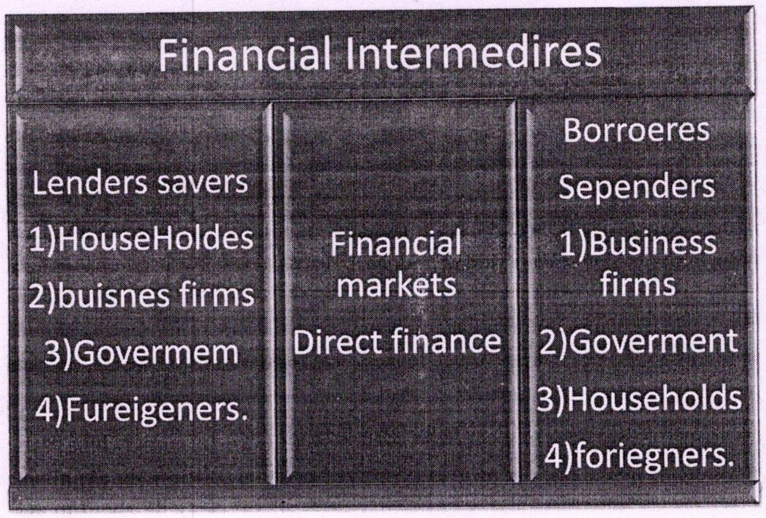

FINANCIAL ASSETS:-

An asset is something that provided itsowner with expected future benefits. Financial assets, such as stocks, whose benefit to the owner depends an issuer of the assets meeting certain obligation. These obligations are called financial liabilities. Every financial asset has a corresponding's financial liabilities.

The financial market performs the important role of channeling funds from lender savers to barrower spen ers through securities traded in the financial market.

FINANCIAL SYSTEM & ECONOMIC GROWTH:-

Financial system affects capital accumulation in three ways:

1) First , financial system lower the cost of channeling funds between borrowers &lenders by reducing information &transaction cost A decline frees up resources for others uses including consumption, investment capital accumulation
2) Second, they can alter individuals&households saving decision by making long term investment more attractive. If the financial intermediaries &market are unable to connive avers of the soundness of the investment projects that they are planning on funding savers or place.
3) Third, financial intermed ation, affects. Capital accumulation by reallocating fund to the r most productive uses which raises the rate of returns to saving However the effect of a change in the rate of return on saving.

RECENT REFORMS IN FINANCE SECTOR

The Reserve bank of India today released the financial stability report (FSR) June 2016. The FSR reflects the overall assessment on the stability of India's

ISSN : 2278-9308

ONE DAY INTERDISCIPLINARY

NATIONAL CONFERENCE ON

Indian Social Reformers & Their Thoughts

19 February 2016

Monthly Peer Reviewed International Research Journal
Conference Special Issue

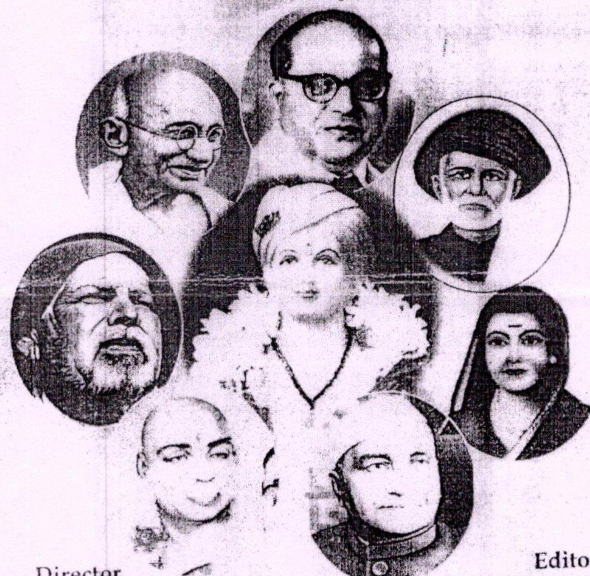

Director
Prof. Virag S. Gawande

Editor
Prof. Rajendra S. Korde

Organized by

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, &
ARTS, COMMERCE COLLEGE WARWAT BAKAL TQ.SANGRMPUR DIST. BULDHANA

I S S N- 2278-9308

One Day Interdisciplinary
National Conference On

INDIAN SOCIAL REFORMERS
&
THEIR THOUGHTS

19 February,2016

Monthly Peer Reviewed International Research Journal
Conference Special Issue February

Jointly Organize By

Arts, Commerce College,Warwat Bakal ,
Tq.Sangrampur Dist. Buldhana 444202,
And
Aadhar Social Research & Development Training
Institute, Amravati.

Director
Prof. ViragS. Gawande

Editor
Prof. Rajendra S.Korde

Aadhar Publication
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal,
Behind V.M.V. College, Amravati-444604.

ISSN - 2278-9308

महात्मा ज्योतिबा फुलेंचे सामाजिक कार्य

प्रा. डॉ. विलास तायडे
मराठी विभाग श्री शिवजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,आकोट

आधुनिक भारताचे पहिले समाज क्रांतीकारक, समाजक्रांतीचे अग्रदुत, विचार, कृती, उक्ती आणि लिखान हयामध्ये एकरूपता दर्शविणारे व्यक्तीमत्व म्हणजे म. ज्योतीबा फुले. १९ व्या शतकाचा शेवटचा कालखंड हा धर्मसुधारक सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचा कालखंड हा धर्मसुधारक सामाजिक परिवर्तनाच्या चळीवळीचा कालखंड होता. या चळवळीचे नेतृत्व समाजाचे सखोल चिंतन करणाऱ्या, समाजहित जपणाऱ्या व धडक कृतिशील असणाऱ्या महात्माफुले यांच्याकडे होते. शिक्षण व समता या दोन शब्दात त्यांच्या आयुष्यातील विविध टप्प्यांमध्ये केलेल्या समाजिक कार्यांची मूळ प्रेरणा स्पष्ट होते. महात्मा ज्योतिबा फुलेंचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ तर मृत्यु २८ नोव्हेंबर १८९० एकूण ६३ वर्ष जगले.

हया त्यांच्या कालावधीत त्यानी सर्वांना व्यापणारे सर्वस्पर्शित्वाचे कार्य केले. त्यावेळी संपुर्ण भारतात सर्व प्रकारची गुलामगिरी पहायला मिळत होती. **हया गुलामगीरीत संपुर्ण बहुजनसमाज आपले आयुष्य जगत होता, अंधरात चाचपडत होता. अज्ञान, अंधश्रद्धा व अस्पृश्यता यांचे भयंकर चटके सोसत होता. ही गुलामगिरी धार्मिक, मानसिक, शारिरिक, शैक्षणिक व राजकिय अशा विविध प्रकारची होती.** स्त्री आणि (तत्कालीन) अस्पृश्य समाज हे या समाजव्यवस्थेतील सर्वाधिक उपेक्षित घटक होते. त्यामुळेच स्त्रीशिक्षण व अस्पृश्योद्धार हे त्याचे जणू जीवितकार्यच झाले. त्यावेळेच्या स्त्रिया या शिक्षण नसल्यामुळे स्वतःची मूळ अस्मिताच हरवून बसल्या होत्या. या परिस्थितीतून त्यांना बाहे काढण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता होती. मुळात समाजोद्धासाठी शिक्षण हेच प्रमुख अस्त्र आहे. हे ज्योतिरावांनी ओळखले.

विद्येविना मती गेली | मतिविना नीती गेली ||
नीतिविना गती गेली | गतिविना वित्त गेले ||
वित्तविना शुद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ||

ही सर्व प्रकारची गुलामगीरी नष्ट करण्यासाठो त्यांनी अनेक पौराणीक ग्रंथापासुनतर इंग्रज इतिहासकारांनी लिहिलेल्या इतिहासाचा अभ्यास केला (जसे मनस्मृती, विवेकसिंधू, प्रचिनसंत, हयाबरोबर मेसर्स ग्रॅडफ पर्यंत.) हया सर्व गोष्टीवर चिंतन करून प्रचलित गुलामगिरी मनुष्यनिर्मित किती आणि इश्वरनिर्मित किती याचाही त्यांनी विचार केला. हया सर्व वैचारिक मंथनाचा परिपाक तयार हेऊन त्यांना जी स्फूर्ती झाली ते त्यांनी वाणी (भाषण), कृती (कार्य) लेखणी साहित्याद्वारे मांडले. हे सर्व करण्यासाठी आवश्यक असणारी निर्भयाची मानसीक परिस्थिती फुल्यांच्या जवळ होती.

गुलामगिरी नष्ट करावी, सत्याची कास धरावी स्वातंत्र्य समता, बंधुता हयाप्रमाणे सर्वांनी वागावे हे त्यांच्या हाडी खिळलेले होते. एक स्त्री सुशिक्षित म्हणजे पुढच्या सर्व पिढ्या सुशिक्षित. हे समीकरण त्यांनी जाणले व **पुण्यात बुधवारपेठेतील भिड्यांच्या वाड्यामध्ये वयाच्या २१ व्या वर्षी ३ जुलै १८५१ , १७ सप्टेंबर १८५१, १५ मार्च १८५२ मुलींसाठी शाळा काढल्या.** सुरवातीला फुलेंना फक्त आठ मुली मिळाल्या मुलिंना शिक्षण देण्यासंदर्भात सनातन्यांचा भयंकर विरोध पत्कारावा लागला अनेक आरोपांना सामोरे जावे लागले. पहिल्या शिक्षका म्हणून सावित्रीबाई मुलिंना शिकवत होत्या. त्यांना अतोनात त्रास सहण करावा लागला. दगड.धोंडे, शेण त्यांच्यावर फेकण्यात आले.

म.फुलेंचे समाजिक कार्य -

१) **विधवापुनर्विवाह** - १८६४ साली पुण्याला गोखल्यांच्या बागेत शगावी समाजात, रघुनाथ जर्धन व नर्मदा हया दोघांचा पुनर्रविवाह घडवून आणला. व पुढेपुनर्विवाहाची चाल चोहोकडे हळूहळू रूढ झाली. ही एक क्रांतीकारी अशी घटना होती

ISSN - 2278-9308

२) विधवा केशवपन बंदी (विधवांचे मुंडण करणे)

फुलेंना केशवपनावर बंदी आनुन नाभीकांचा संप घडवून आणला. सावित्रीबाईंनी या कार्याला मोठा हातभार लावला.

३) बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापणा -

इ.स. १८६३ मध्ये आपल्या घराशेजारी एक स्त्रीच्या खुबीने वाडा बांधला व स्वतःपत्रके छापुन - कुण्या एखाद्या स्त्रीचे वाकडे पाऊल पडल्यास तिने अर्भकाची हत्या न करता गुपचुपणे ३९५ घर नंबरला यावे व सुखरूप बाळंतीन होऊन जावे असे पत्रक छापून रोडच्या बाजूला भिंतीला चिपकावले हात. हयामुळे ३० ते ४० मुले काळाच्या दाढेतुन बचावले. **हयाच प्रतिबंधक गृहातील काशीबाई** नामक विधवेच्या मुलगा यशवंत **हयाला फुल्यांनी दत्तक** घेतला. म्हणून **धनंजय कीर लिहितात.**

ज्योतीरावांचे बालहत्या प्रतिबंधक गृह ही भारतातील अशा स्वरूपाची पहिली संस्था होती. **१८५५ ला प्रौढ निरक्षर लोकांसाठी रात्रीची शाळा काढली.**

अस्पृश्यता निवारण :-

१८६८ मधील घटना उन्हाळयाच्या दिवसात ज्योतिबा घाईघाईने चालले होते त्यांच्या **कानावर पाणीवाढा** पाणीवाढा घाघरभर पाणीवाढा असा आवाज ऐकू आला तेव्हाच त्यांनी त्यांना बोलावून स्वतःच्या **वाड्यातील पाण्याने** तुडुंब भरलेला हौद अस्पृश्यासाठी खुला केला आणि म्हटले बंधुनो हा हौद तुमचा आहे या हौदावर वाटेल तेव्हा आणि लागेल तितके पाणी नेत जा !

१८६८ मध्ये गोविंदराव वारले ज्योतिबांनी १३ व्या दिवशी आंधळे, पांगळे, गोरगरीब **अनाथ, हयाना जेवन दिले**. नवीन कपडे दिले, गरीब मुलांना पाटया पेन्सीली वाटल्या निरर्थक चालीरीती सर्व टाकून दिल्या. **हयावरून सुधारणा** त्याच्या कृती उक्तीत भरल्या होत्या.

म.फुलेंची ग्रंथसंपदा - म. फुलेंच्या ग्रंथसंपदेचा विचार करता गुलामगीरी, ब्राम्हनांचे कसब, **शेतकन्यांचे आसुड,** सार्वजनिक सत्यधर्म, अखंडाधीकाव्यरचना, तृतियरत्न नाटक, ससार, इत्यादि ग्रंथ लिहूण **समाजामध्ये जागृती आनन्याचा** प्रयत्न केला. गुलामगीरी हा ग्रंथ लिहूण - मानवाच्या गळयातील गुलामिचा पट्टा काढण्याचा पहिला प्रयत्न **म. फुलेंनी केला.**

ब्राम्हनाचे कसब :- हा ग्रंथ लिहूण ब्राम्हनांचे कुटील कारस्थान लक्षात आणुन दिले. **वेद परमेश्वर निर्मित नाहीत** - मानवनिर्मित आहेत.

शेतकन्यांचे आसूड - हा ग्रंथ लिहून शेतकन्यांच्या जागृतीचे फार महत्वाचे कार्य केले. म्हणून त्यांना **कृषिक्रांतीचे अग्रदूत** असे म्हणतात.

सार्वजनिक सत्यधर्म :- धर्म म्हणजे काय त्याचे स्वरूप समजाऊन सांगणारा फार महत्वाचा ग्रंथ होय **लोकप्रबोधणासाठी** तृतियरत्न नाटक फार महत्वाचे आहे.

अशा प्रकारे म.ज्योतीबा फुलेंनी आपल्या कृतीतून व ग्रंथ संपदेतून सामाजिक कार्य करून **लोकांना अंध्दश्रध्देतून** बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला.व सर्व लोकांमध्ये जागृती निर्माण करून सत्यशोधक चळवळींच्या **माध्यमातून विविध** सामाजिक कार्य केले.म्हणूनच म. फुलेंना समाज क्रांती अग्रदूत असे म्हणतात.

संदर्भ ग्रंथ -

१) **सार्वजनिक सत्यधर्म**

२) **ब्राम्हनाचे कसब**

३) **शेतकन्यांचे आसूड**

आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ ह्यांची कविता

प्रकाशक ❋
प्राचार्य
नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड
दुरध्वनी : ०७१०५-२३६२७४
ई-मेल : npsmm@rediffmail.com

प्रथम आवृत्ती : २० सप्टेंबर २०१६

ISBN : 978-93-5235-973-8

© संपादकीय

मुद्रक ❋
शिवम् प्रिंटर्स
जैन मंदीर जवळ, काटोल

किंमत - ४५०/-

या पुस्तकाच्या शोधनिबंधातील मतेही प्रत्येक निबंधकाराची वैयक्तिक मते असून त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही

कृपाल बालाजी तुमाने
[illegible]
सदस्य
[illegible]

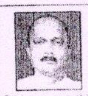

KRUPAL BALAJI TUMANE
Member of Parliament (Lok Sabha)
Ramtek (Nagpur)

Member
Coal & Steel Committee
SC/ST Welfare Committee
Petroleum & Natural Gas Committee

Ref. No. : KT-MP Ramtek/ 940 /2016

Date: 22/08/2016

शुभ संदेश

मोवाड ता.नरखेड येथील नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालयातील मराठी विभागाद्वारे दिनांक २० सप्टेंबर २०१६ ला 'आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ यांची कविता' या विषयावर विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत राष्ट्रीय चर्चासत्र चे आयोजन करण्यात आले आहे. हे वाचून अत्यंत आनंद झाला. श्री नामदेव ढसाळ यांची डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांवर नितांत श्रद्धा होती. काव्य, गद्य, [illegible] पासून आंबेडकरांचे क्रांतीकारी विचार [illegible] काम ढसाळ यांनी केले. त्यांच्या क्रांतीकारी साहित्याची दखल जागतिक पातळीवरही घेतली गेली. नामदेव ढसाळ यांचे बालपण अत्यंत गरीबीत गेले. महाराष्ट्राबरोबरच देशाच्या राजकारणाला हादरा देणाऱ्या 'दलित पँथर' या आक्रमक संघटनेचे ते संस्थापक अध्यक्ष होते. नामदेव ढसाळ हे मराठी कवींमधले एक प्रतिभाशाली कवी होते. आपल्या विशिष्ट शैलीने मराठी कवितेच्या परंपरेत मोलाची भर घालणाऱ्या आणि भाषिकदृष्ट्या प्रमाण मराठी भाषेपेक्षा वेगळी भाषा आणून मराठीला समृद्ध करणाऱ्या मोजक्याच साहित्यिकांपैकी ते एक होते.

अशा या आंबेडकरी क्रांतीकारी विचार व मराठी कवींमधील एक प्रभावशाली कवी म्हणून आपले नाव [illegible] करणाऱ्या नामदेव ढसाळ यांच्या 'आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ यांची कविता' या विषयावर मोवाड सारख्या ग्रामीण परिसरामध्ये राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन केले आहे ही एक खरोखरच अभिमानास्पद बाब आहे. माझ्या या चर्चासत्राच्या कार्यक्रमाला मनापासून शुभेच्छा व आपल्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना त्यांचे समाजासाठी असलेले क्रांतीकारी विचार प्रेरणादायी ठरेल. अशा विश्वास व्यक्त करून आपल्या महाविद्यालयाच्या पुढच्या वाटचालीसाठी यशस्वी शुभेच्छा देतो.

आपला
कृपाल तुमाने

Res. : Hira-Balaji Villa, 76, Old Subhedar Layout (Ext.), Nagpur-440 024 | Off. : 4, Bhande Plot, Umred Road, Nagpur-440 009
M : 098232 88322 | Ph : 071 2753463, 2713781 | E-mail : tumane.krupal@gmail.com
B-401, M.S. Flat, BKS Marg, New Delhi 110 001

नामदेव ढसाळांच्या कवितेतील आंबेडकर दर्शन

प्रा.डॉ.विलास तायडे
(मराठीविभाग)
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार हा परिमाण [illegible] विचार आहे. आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान समाज, धर्म, अर्थ [illegible] अशा सर्वच क्षेत्रात [illegible] आहे. समाज व राष्ट्रजीवनाच्या उत्कर्षासाठी निर्माण झालेले [illegible] असे संपूर्ण आंबेडकरी तत्त्वज्ञान म्हणजे आंबेडकरवाद होय. आंबेडकरवाद हा मानवी मूल्यांवर आधारलेला मानवतावाद आहे [illegible] भक्कम अशा बुद्धीवादावर उभा आहे.

दलित साहित्याच्या चळवळीत अग्रेसर कवी म्हणून ढसाळांचे नाव मान्यता पावले आहे. दलित कवितेला सर्वस्पर्शित्वाचे मुलगामी विद्रोही रूप देणारा पहिला कवी म्हणून ढसाळांचे नाव अग्रगण्य आहे. ढसाळ हे नव्या वर्तमान प्रवाहातील पहिले बंडखोर कवी आहेत. दलित कवितेची प्रेरणा हे डॉ.आंबेडकरांचे विचार आहेत. म्हणून डॉ.आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचे आणि कर्तृत्वाचे स्तवन सर्वच दलित कवींनी केले. डॉ.बाबासाहेबांमुळेच दलित वस्तीत नवा प्रकाश आला, नवे चैतन्य आले. त्यामुळे सर्व दलित समाज ढवळून निघाला. समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेस जोरकस सुरुवात झाली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या तत्त्वावर सुरु झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत कोणीही मागे राहू नये म्हणून कवी ढसाळ आपल्या "आता" या कवितेत लिहितात –

सूर्यफुले हाती ठेवणारा फकीर हजारो वर्षानंतर लाभला
आता सूर्यफुलासारखे सूर्योन्मुख झालेच पाहिजे.
(गोलपिठा. पृ.३०)

इथे सूर्योन्मुख झाले पाहिजे म्हणजे आंबेडकरोन्मुख झाले पाहिजे असे कविला म्हणायचे आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, आणि न्याय, ह्या सगळ्या वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण असलेला हा फकीर म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे कविला सांगायचे आहे.

डॉ.आंबेडकर हे ढसाळांच्या कवितेचे प्रेरणा स्रोत आहेत. डॉ.आंबेडकरांवर कविता करणे हा त्या त्या वर्षाचा एक संकेत त्यांनी मानला आहे. आंबेडकर १९७८,१९७९,१९८० आणि आंबेडकर १९८१,१९९५ या कविता त्यांच्या वाचल्या तर ढसाळांच्या वैचारिक बांधिलकीचे स्वरूप स्पष्टपणे ध्यानात येते. डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांमुळेच आपल्या जीवनाला आणि [illegible] अर्थ आला. ही कविंची श्रद्धा आहे. [illegible] नसती त्यांना [illegible] दिली ती बाबासाहेबांनी ! कित्येक हजारो वर्षे ह्या संस्कृतीच्या अंधारात आपण खितपत पडलेले होतो. परंतु बाबासाहेबांनी हे सर्व [illegible], बोलण्याचे, सगळे [illegible] दिले आणि "माणूस" म्हणून स्वाभिमानाने जगण्यास शिकविले म्हणून 'बैलीचा देठ ओला होण्याच्या बयान' या कवितेत ते लिहितात –

हजारो वर्षे मी होतो खंगत
या गुहागुहांतल्या प्रचंड अंधारात
[illegible] तो गुहेच्या तोंडाशी ठेऊन गेला

[illegible]
मी शिलगावीन आणि [illegible] (गोलपिठा पृ.२८)

अशा शब्दात आपल्या मनःस्थितीचे वर्णन [illegible] म्हणून ढसाळांच्या कवितेतून दुःखाचा, विषादपूर्ण प्रक्षुब्ध, [illegible] आणि [illegible] जगाच्या निर्मितीचे, आशावादी मन प्रकट करणारी [illegible] आंबेडकर या कवितेत ते लिहीतात

जो युनिवर्सिटीचे [illegible]
जो [illegible]
असा तू एकुलता एक आमच्या [illegible]
जो [illegible] आम्ह्यात [illegible]
निशेतातून नदीतून नि [illegible]
आमच्या बरोबर असतो
नि आम्हाला शोषणातून सोडवतो हो,
ते तू तोच तू आमचा (गोलपिठा. पृ.९८)

'आंबेडकर ८१' ह्या कवितेत बाबासाहेबांच्या प्रेरणेने दुर्दम्य विश्वास आपणाला प्राप्त झाला आता आपणांस कुणाचीह भिती नाही म्हणून ते लिहितात

"स्वप्नाचे पडदे टरकावून सिंहनादास सामील व्हायला
सज्ज आम्ही/आता भीती कोणाच्या बापाची (तुही इयत्ता कंची पृ.८१)

डॉ.आंबेडकरांचे कार्य महान आहे, हे सांगत असतांना डॉ. आंबेडकरांची दृष्टी किती उदात्त सर्वव्यापी आणि समर्पक होती. त्यात सर्वांना सामावून घेतल्या गेले. त्यामुळे बाबासाहेबांना विसरता येणे शक्यच नाही. हे सांगतांना कवी 'ओळख' ह्या कवितेत लिहितात –

किती विलक्षण तुझ्या सृष्टीची अद्‌भुतता
भ्रांत होतो–लुब्ध होतो–अर्थाअनर्थापलिकडे
कलाकुसर दुस्तर
तुझ्या मायेची पसार
तुझ्या मुळ रुपाला कस विसरता येईल ? (खेळ बगीचा पृ.४६)

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अपूर्व [illegible] अशा विचारांचे [illegible] वर्णन करतांना "मुर्तमुर्त" ह्या कवितेत ते लिहितात

तू [illegible]
शोक आणि [illegible]
ही [illegible]
[illegible]
तू [illegible]
तू मला आता प्रकाशात [illegible]
करुन सोडतोस (खेळ बगीचा पृ.४३)

पुढे कवी डॉ.आंबेडकरांच्या महामानवेचे [illegible] आम्हाला अराई होता येणार नाही ऐवढा मोठा तू हा पृथ्वीवर चमत्कार घडविला आहेस आणि प्रकाश दाखविला आहे. 'डॉ.आंबेडकर १९८६' ह्या कवितेत ते लिहितात

प्रेषिताच्या प्रार्थनेची घ्यावी तुझ्या पायाशी [illegible]
किती निरर्थक तुझ्या माझ्यातली [illegible]
[illegible] तू [illegible]
आम्हाला [illegible]

वरील सर्व प्रकारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना [illegible] चळवळीचे विभाजन [illegible] पाहून [illegible] आहे. डॉ. आंबेडकर हे युगपुरुष असतानाही त्यांच्या अनुयायांनी त्यांच्या विचारांची [illegible] दिसून येते. दिवसेंदिवस नेत्यांची वृत्ती प्रवृत्ती बदलत आहे. सत्य आणि [illegible] दिसत आहे. ह्यांचे वर्णनही प्रखर शब्दात आपल्या कवितेतून दसाळांनी केले असून [illegible] खरपूस समाचार घेतला आहे."आंबेडकर ७९ ह्या कवितेत ते लिहीतात –

हे आर्य मातीतले तुझे अनुयायी
कंठाला बांधुन डिग्र्या मारतात
मातृभमती हुवांच्या परेरात
नम दमी व्यवसाय
हे पंड अजुन किन्येक वर्षांचे
अश्वयोनीला छिन्न करणारे सूर्य यांच्या रक्तात (तुही इयत्ता कंची पृ.१०१)

डॉ.आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर दलित चळवळ काही काळ थांबली. निस्वार्थीवृत्ती कमी होऊन पुढाऱ्यांमधील स्वार्थी वृत्ती बोकाळली, त्यामुळे बाबासाहेबांनी उभी केलेली संघटना फळी विस्कटली. पक्षात व संघटनेत फूट पडली. जनता हवालदिल झाली. बाबासाहेबांनी सर्वांना नरकप्राय यातनातून मुक्त करुन सुरक्षित स्थळी पोहोचविले असतानाही हे त्यांचे अनुयायी असे कृतघ्न का निघाले ह्यांची खंत त्यांनी काव्यातून व्यक्त केली आहे. "डॉ.आंबेडकर १९९५ ह्या कवितेत ते लिहीतात –

कडीकाळाची आकाने [illegible]
किन्येक शतकांचा [illegible] ओलांडून
तू [illegible] आम्हाला [illegible] पर्यंत
तरीही हे करंटे असे कृतघ्न का निघाले
तू [illegible] धार दशके झाली नाहीत तोच
त्यांनी बँक [illegible] केले
पुन्हा आणाई पुन्हा जोखाई
पुन्हा येताळबा पुन्हा मरिआई
पुन्हा [illegible]
पुन्हा तेच [illegible] असेल आता नाही (पृ. ११५)

डॉ.आंबेडकरांनी दिलेल्या वैचारिक ज्ञानेच आज मी 'माणूस' म्हणून जगत आहे. त्यांची [illegible] उपकार पद्मपदी आपल्या काव्यातून व्यक्त करतात. सत्तेसाठी नेते किंतीही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांशी बेईमान झाले असले तरी, बाबासाहेबांचे विचारधन हे सर्वस्व आहे. त्यातूनच आत्मतेज प्राप्त होते, नवचैतन्य मिळते आणि आव्हाने स्विकारण्याचे संघर्ष करण्याचे सामर्थ्य मिळते. म्हणून बाबासाहेब नवसमाज रचनेचे "प्रेषित" ठरतात. म्हणून दसाळ लिहीतात –

मी झालो आहे मातीची प्रतिष्ठा
गाणारा शाहीर .....
मी तुझा आणि तुझ्या शतकाचा एल्गार म्हणतो
ज्यांना बेईमान व्हायचे असेल त्यांना खुशाल होऊ दा
मी माझ्या पुरते [illegible] अलून
तुझे नाव दिगंतात गाजवीन.

एकंदरीत १९६० नंतरच्या दशकात / दया पवार, केशव मेश्राम, वामन निंबाळकर, यशवंत मनोहर ह्यांच्या कवितेत डॉ.आंबेडकरी विचारांचे दर्शन प्रकर्षाने आपल्याला होतांना दिसते. परंतु नामदेव दसाळांच्या कवितेतून हे दर्शन आपल्याला उच्चांग गाठतांना दिसते. नामदेव दसाळांनी लिहीलेल्या प्रत्येक कविता संग्रहामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांवर कविता लिहिल्या आहेत. आणि एकूण दसाळांच्या सर्व काव्यसंग्रहांचा अभ्यास केल्यास दसाळांनी आपल्या कवितेचे प्राणतत्त्व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मानले आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांना वेगवेगळया प्रतिमांनी त्यांनी आपल्या कवितातून अलंकृत केले आहे. माणसाच्या जीवनाच्या जगण्याची दिशा ही आंबेडकरांनी दाखविलेल्या मार्गावर सापडू शकते. असा आशावादही दसाळांनी आपल्या कवितेमध्ये व्यक्त केला आहे.

एकंदरीत नामदेव दसाळांनी कवितेत आंबेडकर विचाराचे दर्शन प्रभाविपणे घडविले आहे.

संदर्भ
१) गोलपीठा
२) तुही इयत्ता कंची
३) गांडूबगीचा
४) या सत्तेत जीव रमत नाही

ISSN NO. 2231-4342

स्थापना १९९१

संशोधन पत्रिका २०१६
अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

रौप्य महोत्सवी राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. २० व २१ जानेवारी २०१७

– प्रकाशक –

पार्थ विद्या प्रसारक मंडळ
स्थापना १९६५

नॅक पुनर्मुल्यांकित 'A' ग्रेड

ISO 9001-2008 प्रमाणित

पार्थ विद्या प्रसारक मंडळाचे,

बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय

पाथर्डी, जि. अहमदनगर ४१४ १०२.

फोन : कार्यालय : ०२४२८ – २२२३४९, फॅक्स : २२२३४९

Website: www.babujiavhadcollege.org
E-mail : babujiavhadcollege@gmail.com

CS Scanned with CamScanner

ापूरकर भोसल्यांची नबाब सलाबतखान पन्हीच्या वऱ्हाडच्या सुभेदारीत भूमिका व त्यांचे जिव्हाळयाचे संबंध १७७५-१७९५

डॉ प्रशांत कोठे
इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, आकोट, जि. अकोला.
मो.नं. ९८२२४६१४१६

निजामशाही राज्य मोगलांनी जिंकून घेतल्यानंतर अकबराने वऱ्हाडचा स्वतंत्र सुभा केला. त्यावेळी या सुभ्याचा विस्तार मोठा होता. अकबरापासून औरंगजेबापर्यंत या सुभ्यावर मोगलांची सत्ता होती. त्यातील काही भागावर गोंड राजांनी आपला अधिकार गाजवला तरी ते मोगलांचे मांडलिक होते. परंतु नंतर वऱ्हाडात भोसल्यांनी आपला अमल बसवण्यास औरंगजेबाच्या काळापासून सुरवात केली. निजामाच्या काळात या सुभ्यात निमाज व भोसले या दोघांचाही अमल सुरू झाला आणि या सुभ्यात दोअमली कामभार सुरू झाला. त्यात निजामाकडून या सुभ्याचा कारभार पाहण्यासाठी सुभेदार नेमले जात होते. त्यात एलिचपूरच्या नबाब ईस्माइलखानकडे या सुभ्याचा कारभार इ.स. १७६४ पासून आला तरी त्याच्या पूर्वजांचा संबंध या सुभ्याशी निजामाच्या आधिपासून आला होता. या घरण्याकडे अधिकार आल्यामुळे त्यांचा आणि भोसले यांचा संबंध आला.

इ.स. १७७५ मध्ये निजाम इस्मायल खान पन्ही व नागपूरकर भोसल्यावर चालून आला. तेव्हा त्याने इस्मायलखानवर नाराज होऊ न वऱ्हाडच्या सुभेदारीवर आपला मुलगा अलीजहा याची नेमणूक केली. निजामाचा सरदार जाफरद्योला सोबत झालेल्या काटसुराच्या लढाईत इस्मायलखान मारला गेला. त्याचे नागपूरकर भोसलेला दुःख झाले. कारण त्यांचे संबंध अतिशय मित्रत्वाचे होते. यावेळी नबाब इस्मायलखान पन्हीची कामगिरी स्मरून निजामाने सलाबतखान व त्याचा भाऊ बहलोलखान यांना बाळापूरची जहागिरी दिली.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगे बाबा विद्यापीठ
अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

इतिहास परिषद अधिवेशन - ४९ वे

निवडक शोध निबंध

खंड सतरावा

(२०१६-२०१७)

संपादक
डॉ. शरद डवरे

Scanned with CamScanner

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२२६३०३१५, ८०८७४६०४७०

E-mail: meherbabapublishers0616@gmail.com

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

द्वितीय आवृत्ती- फेब्रुवारी-२०१७

ISBN- 978-93-82962-91-5

या अंकातील लेखकाच्या मताशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही ती संशोधकांनी, लेखकांनी मांडलेली त्यांची स्वतंत्र मते आहेत.

Scanned with CamScanner

गाविलगडचा किल्ला व किल्लेदार झामसिंग यांच्या घराण्याची कामगीरी

महाराष्ट्र ही किल्ल्यांची भूमी आहे. मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्रातील किल्ल्यांनी इतिहास घडविला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची मुहर्तमेढ रोवली ती तोरणागड जिंकून. प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक आणि राजकीय घडामोडीचे स्थळ म्हणजे हे किल्ले असत. किल्ले बहुतांशः उंच डोंबरांवर बांधले जात असत. जेणेकरून शत्रुला मारा करणे कठीण जाईल आणि स्वपक्षाला स्वतःचे संरक्षण सहज रित्या करता येईल. महाराष्ट्रात सह्यांद्री व सातपुड्याच्या डोंगरमाथ्यावर किल्ले बांधलेले दिसतात. महाराष्ट्रातील गीरीदूर्गांनी इतिहासाची सोनेरी पाने लिहली आहे. सातपुड्यातील गिरीदुर्गांनेही ती लिहली आहे. त्यांनी मौलिक ऐतिहासिक कामगिरी बजावली आहे. विदर्भात सुद्धा असे उल्लेखनिय गिरीदूर्ग आहेत. अमरावती जिल्ह्यातील गाविलगड हा किल्ला त्यातील एक आहे. नैसर्गिक सौंदर्याने व वास्तुशिल्पाने सजलेला हा किल्ला आहे. तेथे भरपूर पाण्याची व्यवस्था असून कायम शिबंदी ठेवणे सोळीचे होते.

वऱ्हाडातील तीन स्वाभाविक विभागापैकी उत्तरेस असलेला एक भाग मेळघाट होय. या मेळघाटातच गाविलगड किल्ला आहे. तो वऱ्हाडातील एकमेव अभेद डोंगरी किल्ला आहे. मध्ययुगात गाविलगड जिंकल्याशिवाय वऱ्हाड जिंकला असे मानले जात नव्हते.[१] गाविलगड हा किल्ला संरक्षणाच्या दृष्टीने मजबूत, सहज मान्ययची जागा नसलेला अवघड असल्याने संरक्षणाच्या दृष्टीने प्रसिद्ध किल्ला आहे. तोफगाड्या व अन्य अवजड युद्ध सामग्री किल्ल्यात नेणे कठीण असे[२] विरतापूर्वक आणि तेजस्वी इतिहासात गाविलगडचे नाव सुवर्ण अक्षरांनी असा अजरामर झालेला असा किल्ला आहे.

गाविलगड किल्ल्याचे मुळ बांधकाम येथील गवळी राज्याने सर्व प्रथम इ.स. १२ व्या शतकात मातीच्या भिंतीचा परकोट असलेला किल्ला उभारला. तो देवगीरीच्या यादव घराण्यातील असावा आणि म्हणूनच या किल्ल्याचे मुळ नाव **'गाविलगड'** होते असा गॅजेटीअर मध्ये उल्लेख येतो. इ.स. १५ व्या शतकात वऱ्हाडातील मुसलमानी सत्तेला खेरला येथील राज्यापासून धोका निर्माण झाल्याने, तसेच उत्तरेतून सातपूडा ओलांडून वऱ्हाडात येणाऱ्या मार्गावर हे महत्त्वाचे ठिकाण असल्याने सुरक्षिततेकरिता महत्त्वाचे असल्याने

CS Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-24457-17-9

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

गुणवत्ता सुधार योजनेंतर्गत

राज्यस्तरीय चर्चासत्र

दि. २७ व २८ जानेवारी २०१७

भारतीय इतिहास : नवे दृष्टीकोन

आयोजक :

इतिहास विभाग

विद्या प्रतिष्ठानचे

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय

विद्यानगरी, बारामती, जि. पुणे - ४१३ १३३

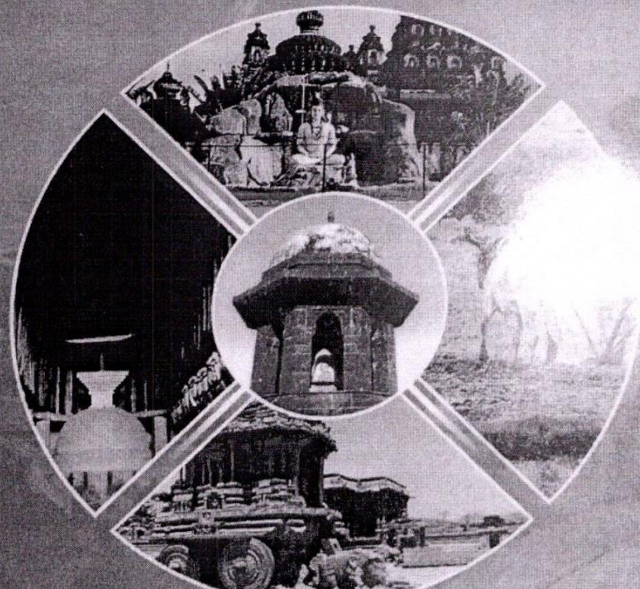

CS Scanned with CamScanner

ISBN: 978-93-24457-17-9

मुक्तागीरी एक जैनधर्मीय ठीकाण व पर्यटन स्थळ

डॉ. प्रशांत प्र. कोठे
इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट, जि. अकोला
मो. नं. 9822461416
Email- prashant_kothe@yahoo.in **Email-** drprashantkothe@gmail.com

प्राचीन काळी जैनधर्म वऱ्हाडात किती मोठया प्रमाणात पसरला होता हे मुक्तागीरी या जैनधर्मीय ठिकाणा वरुन दिसून येते. आज ते वऱ्हाडातील जे अनेक पर्यटन स्थळे आहेत त्यात मुक्तागीरी या पर्यटन स्थळाचा उल्लेख करावा लागतो. मुक्तागीरी हे ठिकाण सातपूडा पर्वत रांगेत अचलपूर या शहराच्या उत्तर दिशेला १२ कि. मी. अंतरावर आहे. परतवाडा वरुन ७ कि. मी. वर मुक्तागीरी आहे.येथे जाण्यासाठी परतवाडा– बैतूल रोड वरील कोपरी गावावरून जावे लागते.[1] अमरावती या शहरापासून ६० कि. मी. अंतरावर आहे. मुक्तागीरी हे ठीकाण सातपुडा पर्वताच्या जंगलात असल्याने सुर्यदळा नंतर व सुर्यास्ता अगोदरच येथे जाने योग्य आहे. कारण जंगली प्राण्या पासून कधीही धोका संभवू शकतो.

एकेकाळी राष्ट्रकुट राजांच्या कारकिर्दीत हे हा परीसर अत्यंत समृद्ध म्हणून गणले जात होता. हजार वर्षापासून या मुक्तागीरीचा उल्लेख जैन धर्माच्या लिखानातून आढळतो. एवढेच नव्हे तर अचलपूरलाही काही साहित्यकारांनी वास्तव्य करुन साहित्य निर्मिती केल्याचे उल्लेखही आढळतात.

अचलपूरमधील ईल राजाचे काळी विक्रम संवत १०५८ चे सुमारास जैन मंदीरे व चैत्यालये, धनवान परंतु धार्मिक वृत्तीचे श्रेष्ठी व त्यांचे प्रासाद आदीची विपूलता होती कारण "एलिचपूरचा प्रसिद्ध राजा ईल जैन धर्माचा कट्टर अनुयायी होता."[2] जैन धर्माला राजाश्रय लाभल्यामुळे जैनधर्मिय विद्वान व साहित्यिक येथे येऊन तत्कालीन अपभ्रंश भाषेत व संस्कृतात ग्रंथ रचना करण्यात एक प्रकारचा आनंद अनुभवित असत. कारण अचलपूर जवळ शांत व रमणीय असे मुक्तागीरी हे जैन तीर्थक्षेत्र ह्या साहित्य साधकांचे तसेच श्रध्दाळू यात्रेकरुंचे फार मोठे आकर्षण स्थळ होते. ते आजही आहे. "इ.स. १०५८ च्या सूमारास एलिचपूर येथिल 'ईल' नावाच्या राजाने त्याच्या कारकिर्दीत अचलपूरपासून १२ कि.मी. अंतरावरील मुक्तागीरी येथे अनेक जैन मंदीरे बांधली आहे.असे म्हणतात.[3]

संवत बाराव्या शतकात म्हणजे प्रसिद्ध पंडीत आशाधरजीच्या अगोदरचे जे तीर्थसाहित्य उपलब्ध झाले आहे त्यात प्राकृत निर्वाणकाण्ड व संस्कृत निर्वाण भक्ती ही दोन गाथाबद्ध काव्ये प्रमुख आहेत. अचलपूर व मेंढागीरी यांचा स्पष्ट उल्लेख असलेली दिगांबर पंथीय परंपरेत मान्यता पावलेली प्राकृत निर्वाण काण्ड मधील १६ वी गाथा पुढीलप्रमाणे आहे.

"अचलपूर वरणायरे ईसाणे भाय मेंढागिरी सिहरे।
आइढय कि जे ओ निर्वाण गया णमो तेसि।।"[4]

याचा अर्थ असा की, अचलपूरच्या ईशान्येस असलेल्या मेंढागीरीवरुन ज्या साडेतीन कोटी मुनींनी निर्वाण प्राप्ती करुन घेतली त्यांना माझे त्रिवार वंदन असो. यात मेंढागिरी हा मेघागिरीचा अपभ्रंश असावा. मेघारण्य आजचे सातपूडा पर्वतातील मेंढागिरी हे असावे. डॉ. हिरालाल जैन याचया 'लिस्ट ऑफ इन्सॉपिशन्स इन सी.पी.एन्ड बेरार' या संशोधन ग्रंथावरुन कळते की मुक्तागीरीला ४८मंदीरे आहेत. व त्यातील सुमारे ८५ मुर्तीवर सवंत १५४५ व

CS Scanned with CamScanner

Shri Jagadamba Vinkar Shikshan Sanstha's

Jagadamba Mahavidyalaya, Achalpur City

Aadhar Social Research and Development Training Institute, Amravati

Jointly Organising

One Day National Interdisciplinary Conference on

Contribution of National and International Thinkers to the Social and Literary Development of India

Saturday 21st January 2017

राजा राम मोहन राय आणि सतीप्रथा

प्रा. सचिन प्र. कोठेकर
इतिहास विभाग,श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट

राजा राम मोहन राय याचा जन्म 22 मे 1772 ला झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव रमाकांत होते रमाकांत यांना सहा भाऊ होते. रमाकांत याना तीन पत्नी होत्या. पहीली सुभद्रादेवी, दुसरी तारिणीदेवी व तीसरी रमणी देवी. त्यांच्या दुसरी पत्नी तारीणीदेवी ही राजा राम मोहन राय यांची आई होती रमाकांत राय जमीदारीचा व्यवसाय करीत होते.

राजा राम मोहन राय यानी आपली प्रारंभीक शिक्षा वडीलाच्या देखरेखी मध्ये पूर्ण केली. फारसी भाषा त्याना लहाणपणीच अवगत होती नंतर अरबी शिकण्यासाठी पाटणा व संस्कृत शिकण्यासाठी ते बणारस ला गेले. मुस्लीम शिक्षकांपासुन तयांनी इस्लाम चा अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांच्या मनात इस्लाम धर्माविषयी आदर निर्माण झाला. हिंदु धर्मातील कर्मकांडता, बहु इश्वरवाद यापेक्षा त्यांना इस्लाम धर्मातील सरलता अधिक आकृष्ट करीत होती. 15 व्या वर्षी ते तीब्बतला लामा धर्माचे अध्ययन करायला गेले. तीब्बत मध्ये राजा राम मोहन राय काही स्त्रीयांच्या संपर्कात आले. आणि त्यांच्या मनात स्त्री जाती विषयी श्रध्दा निर्माण झाली.

भारतीय समाजामध्ये अनेक वर्षापासुन अनेक वाईट प्रथा अस्तित्वात होत्या. या वाईट प्रथांमुळे समाजाचे विभाजन झाले आणि एकतेची भावना निर्माण होऊ शकली नाही. ज्या प्रथांमध्ये जाती प्रथा, स्त्रीयांची निंदणीय परीस्थीती, बालविवाह भृणहत्या आहे. या कुप्रथा बदलविण्यासाठी भारतामध्ये अनेक समाजसुधारक झाले ज्यानी या कुप्रथा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामध्ये राजा राम मोहन राय अग्रगण्य होते. राजा राम मोहन राय यांच्या समाजिक तत्वज्ञानाचा मुलमंत्र लोकांचे कल्याण होता. समाज सुधारणेच्या क्षेत्रात राजा राम मोहन राय यांनी सर्वात महत्वाचे काम सतीप्रथा विरोधी आंदोलन करुन ब्रीटीश सरकारच्या मदतीने सतीप्रथा कायद्याने बंद करणे होते.

सती चा अर्थ आहे पतीव्रता स्त्री. ती स्त्री जी पूर्णपणे आपल्या पतीला समर्पीत आहे आणि तीचे चरीत्र निष्पाप आहे. भारतीय संस्कृती मध्ये सीता, सावीत्री, अनुसया, दमयंती इ. स्त्रीयांना सती स्त्री मानले गेल आहे. पतीच्या विषयी निष्ठा आणि समर्पन यांची अत्यंत भावणामुळे पतीच्या मृत देहाबरोबर स्वतःला जाळून घेणाऱ्या स्त्रीला सती म्हटल्या जात असे.

भारतात सतीप्रथा प्राचीन काळापासुन अस्तीत्वात होती. त्याचे ऊदाहरणे सुध्दा मिळतात जसे रामायनामध्ये मेघनाथ ची पत्नी सुलोचना, महाभारतात पडू ची दुसरी पत्नी माद्री सती प्रथेतील क्रुरतेकडे मुस्लीम शासनाकांचे लक्ष गेले. मुगल सम्राट अकबर जहांगीर यानी सुध्दा ही अमानवीय प्रथा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच 1510 मध्ये अलबुर्क ने गोवा मध्ये सतीप्रथा बंद केली. परंतु त्यामध्ये या शासकांना वीशेष सफलता मिळाली नाही. यावरुन सिध्द होते की, कधी–कधी धार्मिक अंधविश्वास मानवी बुध्दीला किती कुठीत करुन टाकतो.

ब्रीटीश शासकांची सुरुवातीपासूनच हि निती होती की, त्यांनी हिंदु आणि मुस्लीम यांच्या धार्मीक क्रिया मध्ये हस्तक्षेप करणार नाही. म्हणुन बंगाल, मुंबई आणि मद्रास येथील इस्ट इंडीया कंपनीने सती प्रथेविषयी निष्क्रीय भुमीका घेतली. 1789 मध्ये काही इंग्रज अधिकाऱ्यांनी इस्ट इंडीया कंपनीच्या सर्वोच्च सरकारला सती प्रथेवर बंदी घालण्याची अनुमती मागीतली होती. परंतु ती मिळाली नाही. सेरामपूर च्या इसाई मीसनरी च्या रिपोर्ट नुसार 1804 मध्ये तीन महीन्यामध्ये कलकत्याच्या परिसरात जवळपास 300 सतीच्या घटणा घडल्या सतीप्रथेविषयी सर्वात वाईट कृत्य होते की, जर स्त्री आपल्या पतीसोबत सती जाण्यास विरोध केला तर तीला सती जाण्यास बाध्य केल्या जात होते, तीला तीच्या पतीच्या मृत शरीरासोबत बांधण्यात येत होते व अग्नीसंस्काराच्या वेळी ढोल

जाळविल्या जात होते. जेणेकरुण तीचा आवाज दाबल्या जात असे कुटूंबातील लोक बळजबरीपूर्वक पतीच्या देहा सोबत जाळण्याचे एक कारण हे सुध्दा होते की, ती मृत पतीच्या संपत्तीमध्ये कोणताही हिस्सा घेऊ नये.

सतीप्रथे विरुध्द सरकारला अनेक याचीका मिळाल्या. 05 फेब्रुवारी 1805 ला तत्कालीन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्ली ने सतीप्रथे बद्दल निजामत न्यायालयाला सल्ला मागीतला. निजामत न्यायालयाने हिंदु पंडिताच्या सल्याने गव्हर्नर जनरला ला रिपोर्ट पाठविली त्यानुसार अल्पवयीन मुली, गर्भवती, ज्यांची मुली-मुले लहान आहे अशा स्त्रीयांना सती जाऊ शकत नाही. 1812 मध्ये सरकार ने सतीप्रथे विषयी काही आदेश दिले त्यामध्ये म्हटले होते की, कोणत्याही विधवेला तीच्या इच्छेविरुध्द सती केल्या जाऊ शकत नाही 1815 आणि 1817 ला ही काही आदेश काढण्यात आले त्यानुसार जिल्हा कलेक्टर ला आपल्या जिल्ह्यातील सती घटणेचा अहवाल सरकार कडे पाठवायचा होता. परंतु या आदेशान सतीप्रथा बंद होण्यास कोणतीच मदत मिळाली नाही. 1815 ते 1817 मध्ये बंगाल मध्ये सतीच्या 864 घटणा घडल्या इस्ट इंडिया कंपनी सरकार सती प्रथा विषयी चिंतीत होती. परंतु कायद्याद्वारे या प्रथेला बंदी घालण्याचे साहस त्याच्या मध्ये नव्हते कारण सर्वसाधारण जनता आणि सेना यांच्यात असंतोष होण्याची भीती त्याना होती. त्याचा विचार होता की, शिक्षणाच्या प्रसाराने भारतीयच सतीप्रथे विषयी आवाज ऊठवतील आणि त्यावेळी कायद्याद्वारे ती बंद करण्यात येईल त्यांचा विचार निराधार नव्हता कारण राजा राम मोहन राय सारख्या व्यक्तींनी सतीप्रथे विषयी आवाज ऊठवला. सरकारने 1812, 1815 आणि 1817 मध्ये सतीप्रथेविषयी जे आदेश काढले होते. त्या विरुध्द कोलकत्यातील रुढीवादी हिंदु नी सरकारला प्रार्थना केली. त्याचवेळी ऑगष्ट 1816 मध्ये राजा राम मोहन राय आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सरकारला सती प्रथा बंद करण्यासाठी याचीका दिली. राजा राम मोहन राय यांनी सती प्रथेची भयंकरता समजाविण्यासाठी बंगाली भाषेमध्ये लहान-लहान पूस्तके लीहली. त्यांनी त्याचे वृत्तपत्र संवाद कौमुदी मध्ये सती प्रथेच्या विरोधी लेख लिहिले. रुढीवादी हिंदुनी राजा राम मोहन राय यांचा तीव्र विरोध केला काही वेळा तर त्यांचे जीवण सुध्दा संकटात आले तरीसुध्दा त्यांनी सतीप्रथेचा विरोध कायम ठेवला आणि लोकमत सुध्दा त्यांच्याकड वळू लागले.

1828 मध्ये लॉर्ड विलीयम बेटींग भारताचे गव्हर्नर जनरल म्हणुन भारतात आले. त्यांना कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स नी सतीप्रथा बंद करण्याचे आदेश दिले होते. बेटींग सुधारवादी होते व ते सतीप्रथा बंद करण्याआधी त्याविषयी गुप्त चौकशी करु इच्छीत होते. त्यांनी सैनीकी अधिकारी, पोलीस अधिकारी, निजामत न्यायालय, भारतीय समाजसुधारक यांच्याजवळ चौकशी केली राजा राम मोहन राय यांनी सती प्रथा बंद करण्याचे आवाहन केले. त्यामुळे लॉर्ड बेटींग ने सतीप्रथा बंद करण्याचे मन बनविले होते. त्यांनी 8 नोव्हेंबर 1829 ला आपल्या समीतीसमोर सती प्रथा बंदी चा प्रस्ताव ठेवला व आपले मत मांडले. कौन्सील मध्ये बेटींग चा प्रस्ताव सर्वसंमतीने पास झाला. 4 डिसेंबर 1829 ला सरकारने बंगाल प्रेसीडेंसी मध्ये सतीप्रथा गैर कानुनी घोषीत केली. कायद्या मध्ये म्हटल्या गेले की जो कोणी स्त्री ला बळजबरीने सती जाण्यास बाध्य करेल त्यांना प्राणदंड दिल्या जाऊ शकतो.

सतीप्रथा विरोधी कायद्या पास झाल्यावर लोकांमध्ये कोणताही असंतोष निर्माण झाला नाही. परंतु रुढीवादी हिंदुनी पराजय स्वीकारला नाही. 19 डीसेंबर 1829 ला त्यांनी हा कायद्या रद्द करण्यासाठी लॉर्ड बेटींगला निवेदन दिले. लॉर्ड बेटींग ने 14 जानेवारी 1830 ला सतीप्रथा समर्थका सोबत भेट घेतली व त्यांना सांगीतले की, ते सम्राटाच्या कौन्सील मध्ये अपील करु शकतात. 16 जानेवारी 1830 ला राजा राम मोहन राय आणि त्यांच्या समर्थकानी लॉर्ड बेटींग ला सतीप्रथा विरोधी कायद्यासाठी धन्यवाद दिले.

रुढीवादी पक्षा ने सम्राटांच्या कौन्सील मध्ये सतीप्रथा विरोधी कायद्या रद्द करण्यासाठी निवेदन पाठवीले. राजा राम मोहन राय सुध्दा सतीप्रथा कायद्याच्या समर्थनार्थ अपील करण्यासाठी इंग्लंडला गेले त्यांनी आपले दिवेन कॉमन्स मध्ये सादर केले. रुढीवादी पक्षाने प्रीवी कौन्सील मध्ये निवेदन दिले तेंव्हा राजा राम मोहन राय सुध्दा तेथे हजर होते. प्रीवी कौन्सील ने रुढीवादी पक्षाचे निवेदन अस्वीकार केले अशा प्रकारे राजा राम मोहन

ISSN - 2278-9308

राय यांच्या प्रयत्नाने भारतात सती प्रथा कायद्याद्वारे बंदी झाली. या नंतरसुध्दा काही सतीच्या घटना घडल्या परंतु सामान्यतः शिक्षणाचा प्रसार प्रचाराने ही जघन्य व घृणीत प्रथा पूर्णपणे बंद झाली.

संदर्भ ग्रंथ

1) आर.सी. मुजुमदार, द हिस्ट्री एन्ड कल्चर ऑफ इंडीयन पीपूल, खंड 2 (1960)
2) के.के. दत्ता, एज्युकेशन एंड सोशल एमीलीओरेशन ऑफ वुमेन इन प्री-म्युटीनी इंडीया
3) जे.एन. सरकार, द हिस्ट्री ऑफ बेंगाल : मुस्लीम पीरीयड
4) एन.के. सीन्हा, द हिस्ट्री ऑफ बेंगाल : 1757-1905
5) मोहीनी गुप्ता, राजा राम मोहन रॉय व्यक्ती और विचार

मनुष्याणाम् वृत्तीरर्थः

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

भारतीय सौर चैत्र-ज्येष्ठ १९३८

एप्रिल-जून २०१६ / खंड ४० अंक १

अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - एक अर्थशास्त्रज्ञ

संतोष एन. ताडे, आकोट,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री नरसिंग महाविद्यालय.
भ्रमणध्वनी:९८५०३८४८५४
ई-मेल: santoshtade26@gmail.com

मोरेश्वर के. नन्नावरे, आकोट,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय.
ई-मेल: mknannaware9@gmail.com
भ्रमणध्वनी: ९९२३९४८३८९

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, भारतरत्न, कायदेपंडीत, पददलितांचे उद्धारक वा कैवारी, क्रांतीकारी व क्रियाशील विचारवंत, राजनीतिज्ञ, महान समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ, साहित्यिक यासारख्या अनेक बिरुदावलीनी सन्मानित झालेले एक श्रेष्ठ दर्जाचे अर्थशास्त्रज्ञ होते. स्वयंप्रेरणेने आणि स्वकर्तृत्वावर त्यांनी स्वतःची, समाजाची प्रगती साधली. त्याचबरोबर त्यांनी समाजातील आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजाला विकासाचा मार्ग दाखविला. भारत सरकारने त्यांच्या अलौकिक कार्याबद्दल *भारतरत्न* या सर्वोच्च सन्मानाने सन्मानित केले. डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक व राजकीय विचारांबरोबरच आर्थिक विचारातही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. बाबासाहेबांनी आपल्या शैक्षणिक कारर्किदीतही अर्थशास्त्रीय लिखाण केले.

अर्थशास्त्रज्ञ-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:

अर्थशास्त्र हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जिव्हाळ्याचा, चिंतनाचा व संशोधनाचा विषय आहे. ते अर्थशास्त्राचे अभ्यासक होते. त्यांना त्या काळातील प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ आर.ए. सेलिगमन, एडवीन कॅनन, भारतातील ब्रिटिश व्हॉईसराय इत्यादी तज्ज्ञांनी त्यांना अर्थतज्ज्ञ मानले. डॉ. आंबेडकर यांनी

यावर लिखाण केले. बाबासाहेबांनी देशातील बेकारीचे मूळ कारण लोकसंख्या वृद्धी हेच जाणून बेकारीवरील प्रतिबंधक उपाय म्हणून संतती नियमनाचा पुरस्कार करण्याचे आव्हान केले होते. लोकसंख्या नियंत्रणाचा प्रस्ताव विधानसभेत आपले नेक सरदार पी. जेरोहम यांच्या करवी १० नोव्हेंबर १९३८ रोजी मांडला. प्रस्ताव मांडून आज जवळ जवळ ७७ वर्षे उलटून गेली आहेत. लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत जाणीवपूर्वक विचार आज केला जात नाही. जन्मप्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. मृत्युप्रमाण तितक्याच वेगाने घटत आहे. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण अवाढव्य वाढत आहे. निकृष्ट आहार, राहण्याच्या जागेचा यक्षप्रश्न, लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा कमी उत्पादन इत्यादी ज्वलंत प्रश्न आज आपल्या समोर उभे आहेत.

दारिद्र्य निर्मुलनः

डॉ. आंबेडकरांना देशातील दारिद्र्याबद्दल अत्यंत चिंता होती. त्यांच्या मते अनैतिकतेचे मूळ कारण दारिद्र्य आहे. १९३६ साली मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्यात म्हणतात की, शेतजमिनीचे झालेले तुकडे नि तिच्यावर वाढत्या लोकसंख्येचा ताण ही खरी शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याची कारणे आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या मते विमा योजना ही सरकारच्या मालकीची होईल आणि ती ग्रामस्थांना निष्पक्ष पणाने भाडेपट्टीने दिली जाईल. त्यामुळे कोणी कूळ किंवा भूमिहीन राहणार नाही. ग्रामीण औद्योगिकीकरणाच्या उद्देशाने तयार केलेल्या नियोजनातही ग्रामीण भागातील अस्पृश्य मजुरांची, बेकारांची संख्या वाढत आहे आणि परिणामतः त्यांना दारिद्र्याच्या भयानक परिस्थितीला तोंड द्यावे लागत आहे.

शेतीः

डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व त्यांचा दृष्टिकोन आर्थिक समाजवादाच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. शेतजमिनीची खासगी मालकी रद्द करून त्या ऐवजी सामूहिक मालकी प्रस्थापित करावी असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकरांनी कृषीच्या व्यवस्थेसंबंधीचे विचार आपल्या Small Holdings in India 1918 State and Minorities व इतर लेखनात मांडले आहेत. सामुहिक शेतीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आंबेडकरांनी पुढील मार्ग सांगितले आहेतः

१) सरकारने शेतीचे समान प्रमाणात विभाजन करून ग्रामीण लोकांना शेती कूळ म्हणून कसण्यास द्यावी.
२) सरकारने उत्पादन वाढवण्यासाठी बी-बियाणे, खते, अवजारे इत्यादीसाठी अर्थपुरवठा करावा.
३) जमीन कुळाने दिली जात असताना सरकारने जात, धर्म इत्यादीचा विचार करू नये, तसेच श्रीमंत-गरीब असा भेद करू नये.
४) सरकारने घालून दिलेल्या नियमांचे उल्लंघन झाल्यास दंडाची शिक्षा करावी.

औद्योगिकरणः

शेती क्षेत्रातील बेकारी औद्योगिकरणामुळे कमी होते असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. त्याचबरोबर औद्योगिकरणामुळे ग्रामीण भागातील जनतेचे स्थलांतर शहरी भागात होऊन त्यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होईल आणि त्यांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीमध्ये बदल होईल असे डॉ. आंबेडकरांना आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी आणि मागासलेल्या जनतेची आर्थिक विवंचना कमी करण्यासाठी औद्योगिककरणाला प्राधान्य दिले त्यांनी औद्योगिकरणाचा आकृतीबंध कसा असावा, त्याबद्दल त्यांनी आपले मत मांडले.

ठरवावे.

३) रुपयाचे रुपांतर सोन्यात अगर सोन्याचे रुपयात रुपांतर करू नये.

४) सोन्याची टाकसाळ उघडावी.

दारूबंदी:

डॉ. आंबेडकर हे दारूबंदीच्या विरोधी होते कारण दैनंदिन जीवणात दारू टाळणे आवश्यक आहे तसेच बंदी घातल्यामुळे बेकायदेशीर दारूला चालना मिळेल त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न बुडेल, त्यामुळे त्यांच्या मते दारूच्या उत्पन्नावर व वितरणावर सरकारने बंद घालावी त्यासाठी त्यांनी परवाना पद्धत आणि शिधा वाटप पद्धत दारू पिण्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सुचविली. त्यांनी असे सुचविले की, दारू व्यापारामुळे जे उत्पन्न मिळेल त्याचा वापर सरकारने शेतकऱ्यांसाठी व शिक्षणासाठी करावा.

आर्थिक लोकशाही:

डॉ. आंबेडकरांच्या मते लोकशाही म्हणजे सरकारचे असे रूप आणि पद्धत की जेथे रक्ताचा एक थेंबही न सांडता जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात क्रांतीकारक बदल घडवून आणले जातात त्यांच्या मते आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही या लोकशाहीच्या रक्त वाहिन्या आहेत. त्यामुळे आर्थिक व सामाजिक लोकशाही शिवाय राजकीय लोकशाही यशस्वी ठरू शकत नाही.

कामगार चळवळीचे नेतृत्व:

भारतीय कामगार, शेतकरी व शेतमजुराबद्दल डॉ. आंबेडकरांना अतीव आस्था होती. समता व स्वातंत्र्य मूल्यांच्या आधारे डॉ. आंबेडकरांनी शेतमजुरांना १९४८ च्या किमान वेतन कायद्यातील तरतुदीचा फायदा मिळवून दिला. १५ सप्टेंबर १९३८ मध्ये मुंबई विधिमंडळात संप करणे बेकायदेशीर ठरणारे औद्योगिक कलहाचे विधेयक आले तेव्हा त्यांना डॉ. आंबेडकरांनी कडाडून विरोध केला. त्यावर मत मांडतांना ते म्हणतात की, संप करणे हा दिवाणी अपराध आहे फौजदारी गुन्हा नव्हे. मनुष्याच्या इच्छे विरुद्ध त्याला काम करावयास भाग पाडणे म्हणजे त्याला गुलाम बनविणे होय. कामगार संपाच्या हक्काचे डॉ. आंबेडकर समर्थक होते. परंतु हा संप राजकीय हेतुने प्रेरित नसावा, तो कामगारांच्या हितासाठी असावा असे त्यांचे मत होते.

समारोप:

डॉ. आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रीय विचार अत्यंत अभ्यासपूर्ण व सैद्धांतिकदृष्ट्या मांडले आहेत. त्यांचे लोकसंख्या नियंत्रणावरील विचार, कृषीविषयक दृष्टिकोन उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण यावरून त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते. तसेच चलन विषयक विचारामधून उत्कट देशभक्ती दिसून येते. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक आयव्यय, करविषयक पुरोगामी विचारसरणी व कामगार चळवळीतील त्यांच्या योगदानावरून ते तोलामोलाचे अर्थशास्त्रज्ञ होते असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

संदर्भसूची:

१) पोळ अनुवाद अरविंद, *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकसंख्या नियंत्रणावरील विचार,* (परिचेकर) १९८६, पृ. ४

२) डॉ. जाधव नरेन्द्र, *डॉ. आंबेडकर ! आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान,* १९९२, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.

३) प्रा. गायकवाड माधव मु., *समताधिष्ठित समाजनिर्मितीचे आंबेडकरी अर्थशास्त्र व भारतीय अर्थव्यवस्था,* योजना मासिक मुंबई मधील प्रकाशित लेख, जुन २००२, पृ. २

४) कांबळे आनंद, *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे*

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

नियतकालिक

(द्वैमासिक)

अर्थसंवाद

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

भारतीय सौर

विदर्भाचा पर्यटन विकास

मोरेश्वर के. नन्नावरे †
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोट

प्रस्तावना

भारताचे पंतप्रधान स्व. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी पर्यटन ही राष्ट्रीय एकात्मता आणि आंतरराष्ट्रीय बंधुत्व यांची गुरूकिल्ली आहे असे म्हटले आहे. त्याची प्रचिती आजच्या संगणक युगात, खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या युगात येत आहे. माणसाने प्राचीन काळापासून पर्यटनाच्या माध्यमातून नवनवीन गोष्टींचा, स्थळांचा, प्रदेशाचा व देशांचा शोध लावला आहे. म्हणजेच माणसास निसर्गत: पर्यटनाची आवड असल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात पर्यटनाकडे फारसे लक्ष देण्यात आले नव्हते, परंतु स्वातंत्र्यानंतर दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आर्थिक तरतूद करण्यात आली. १९८२ साली भारत सरकारने पर्यटनाला चालना देण्याची घोषणा केली तर सातव्या पंचवार्षिक योजनेत पर्यटनाला उद्योगाचा दर्जा देण्यात आला. १९९८ मध्ये पर्यटन योजनेच्या आर्थिक बळासाठी पर्यटन वित्त महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. या उद्योगासाठी १९९६-९७ या वर्षी असलेली ९० कोटी रूपयांची तरतूद वाढवून १९९७-९८ मध्ये ११०.३५ कोटी रूपये करण्यात आली. ९व्या पंचवार्षिक योजनेत पर्यटन विकासाला विशेष महत्त्व देण्यात आले असून केन्द्रीय अंदाजपत्रकात पर्यटन उद्योगाला विविध सुविधा देण्यात आल्या. एवढेच नव्हे तर डोंगराळ व ग्रामीण क्षेत्रातील हॉटेल योजनांसाठी करांमध्ये सूट देण्यात आली. राष्ट्रीय पर्यटन नीतीच्या मसुद्यात केन्द्र व राज्य सरकार, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र तसेच पंचायती राज्य संस्था व स्थानिक संस्थांच्या भूमिकांना रेखांकित करण्यात आले. भारताने एकूण जी.डी.पी.च्या ६.६% योगदान देत पर्यटन क्षेत्रात लक्षणीय वाढ केली.

पर्यटनाचा अर्थ

१९ व्या शतकात 'पर्यटक' हा शब्द प्रचलित झाला. पर्यटक म्हणजे असा एक प्रवासी की जो मनोरंजनाकरिता विविध स्थळांना भेटी देतो. २० व्या शतकात पर्यटकाचा अर्थ वेगळा समजला गेला. कोणताही आर्थिक लाभ न घेता आस्वाद घेण्याचा प्रयत्न, मनोरंजन व सांस्कृतीक ज्ञान घेण्याची वृत्ती ज्या व्यक्तिमध्ये असते तिला 'पर्यटक' असे म्हटले जात असे. पर्यटक या शब्दाचा अर्थ वेगवेगळ्या तज्ञांनी वेगवेगळा दिला आहे. १९९३ मध्ये एफ. डब्ल्यू. ओगलीव्ह यांच्या 'The Tourist Movement' या पुस्तकात पर्यटकाची व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, 'जी व्यक्ती स्वत:चे घर सोडून एक वर्षापेक्षा कमी

†आजीव सदस्य क्रमांक : १६०९, भ्रमणध्वनी : ९९२३९४८३८९, ई-मेल - mknannaware9@gmail.com

आनंदवन, गडचिरोलीतील विस्तीर्ण घनदाट जंगल, नागपूर मधील दिक्षाभूमी, वर्धा येथील सेवाग्राम आश्रम, पवनार येथील आचार्य विनोबा भावे यांचा आश्रम, बोरधरण, चिखलदारा, नागझिरा, शेगांव, नवेगांवबांध, पेंच प्रकल्प, रामटेक तसेच जगात अद्भूत आश्चर्य गणले गेल्लेले लोणार सरोवरही याच भूमीत आहे. इत्यादी अनेक नावे आणि पर्यटनाचा उल्लेख विदर्भाच्या संदर्भात करता येईल. आद्यकवी मुकुंदराज असो की महाकवी कालिदास असो की अलीकडचे संत गाडगेबाबा, मोझरीचे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज या सर्वाची कर्मभूमी विदर्भ आहे. विदर्भ हा आदिवासींचे मूलस्थान आहे. उदा. भिल्ल, कोरकू, गोंड या आदिवासी जमाती. १९ व्या शतकात सुरूवातीला गोंडानी भोसल्यांच्या राजवटीमध्ये राजसत्ता उपभोगली आणि त्यानंतर ते नागपूर शहराचे राज्यकर्ते बनले. १९४२ च्या स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये विदर्भातील वर्ध्याचे प्रमुख उद्योगपती जमनालाल बजाज यांनी मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यानंतर आचार्य विनोबा भावे, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भक्तीच्या माध्यमातून लोकांना स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये योगदान देण्यास प्रोत्साहित केले.

विदर्भ पर्यटन स्थळांनी व निसर्ग सौंदर्यानी नटलेला प्रदेश आहे. याचा उपयोग आपल्या उत्पन्नवाढीसाठी करता येईल. आज संपूर्ण जगात पर्यटन उद्योग फार झपाट्याने विकसित होत आहे. विदर्भातील एकूण ११ जिल्ह्यांपैकी यवतमाळ, गोंदिया, गडचिरोली व वाशिम या चार जिल्ह्यात फारशी पर्यटन स्थळे नाहीत. पण उर्वरित जिल्ह्यात पर्यटन व्यवसायाला अधिक वाव आहे. म्हणजेच संपूर्ण विदर्भास पर्यटन एक उद्योग म्हणून विकसित करण्यासाठी फार मोठी संधी उपलब्ध आहे.

विदर्भातील पर्यटकांची संख्या व महसूल

१९९९ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने पर्यटनाला उद्योगाचा दर्जा दिल्यामुळे गुंतवणुकदारांना पर्यटनात गुंतवणूक करण्याची संधी मिळाली आहे. केंद्र सरकारच्या मेगा सर्किट कार्यक्रमांतर्गत विदर्भात निसर्ग पर्यटनासाठी जवळपास ५० कोटीची गुंतवणूक केली जाणार आहे. विदर्भ इकॉनॉमिक डेव्हलपमेन्ट कौन्सिल- ऑक्टोबर २०१६ (पी. डी. एफ.) च्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार विदर्भातील ताडोबा, नागझिरा, पेंच, मेळघाट व नवेगांव बांध या पर्यटन स्थळांपासून पर्यटकांची संख्या अनुक्रमे १ लाख, ४०,०००, ५०,०००, ४०,००० व ४०,००० आहे, तर प्रति वाहनाचा खर्च हा अनुक्रमे २०००, ३००, ५००, ५०० व ३०० एवढा आहे. तर यापासून मिळणारे उत्पन्न अनुक्रमे ५० लाख ते १ कोटी, ३० ते ३५ लाख, ६२ ते ७० लाख, ६२ ते ६५ लाख व २६ ते ३० लाख रूपये प्राप्त होते. एकट्या ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पापासून गेल्या सात वर्षातील फेब्रुवारी २०१६ पर्यंत पर्यटकांची संख्या, वाहनांच्या संख्येत व उत्पन्नात वाढ झाली आहे. तेथे अनुक्रमे एकूण ६ लाख ४० हजार २८६ पर्यटकांनी भेटी दिल्या असून वाहनांची संख्या एकूण १ लाख १० हजार ९५८ इतकी झाली तर २०१५-१६ या वर्षात मिळालेले उत्पन्न ४ कोटी २५ लाख रूपये इतके आहे. तर गेल्या सात वर्षातील १२ कोटी ८२ लाख ६६ हजार रूपये उत्पन्न या प्रकल्पाला प्राप्त झाले आहे. पर्यटनाच्या माध्यमातून विक्रमी उत्पन्न होणाऱ्या देशातील पहिल्या पाच व्याघ्र प्रकल्पांत ताडोबाचा समावेश आहे.

तरीही पर्यटनस्थळावर होणाऱ्या जिल्हानिहाय खर्चाचे तुलनात्मक विश्लेषण केल्यास विदर्भात पर्यटनाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नसून या खर्चाच्या तुलनेने इतर जिल्हे पर्यटनाच्या बाबतीत उदासीन दिसून येतात. कोणत्याही विभागाच्या अर्थव्यवस्थेला उभारणी देण्याची क्षमता पर्यटन व्यवसायात आहे. मात्र त्यासाठी पायाभूत सुविधा उभारण्यासह पर्यटन स्थळाच्या 'मार्केटींग'वर भर देण्यची गरज आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगे बाबा विद्यापीठ
अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

इतिहास परिषद अधिवेशन - ५० वे

निवडक शोध निबंध

खंड अठरावा

(२०१७-२०१८)

संपादक
डॉ. शरद बेलोरकर

Scanned with CamScanner

❖ प्रकाशक :
मेहेरबाबा पब्लिशर्स
हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,
हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९
मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०
E-mail: meherbabapublishers0616@gmail.com

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रथम आवृत्ती- जानेवारी-२०१८

ISBN- 978-93-87558-08-3

या अंकातील लेखकाच्या मताशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही ती संशोधकांनी, लेखकांनी मांडलेली त्यांची स्वतंत्र मते आहेत.

Scanned with CamScanner

नागपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे

आपल्या प्रगतीशील दृष्टीने कोल्हापूर संस्थानास नवे वळण देणारे आणि संस्थानाला सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात अग्रेसर बनविणारे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज हे एक युग पुरूष होऊन गेले. परंपरा आणि आधुनिकता यात समनवळ साधण्याचा त्यांच्या कार्याबद्दल डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे लिहतात, ''परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील अन्योन्याश्रय आणि सातत्य ओळखल्यामुळे शाहू छत्रपतींनी परंपरे विषयी तुच्छता कधीच बाळगली नाही. त्या पेक्षा परंपरेतील सुप्त परिवर्तन क्षमता ओळखून त्याचा वापर करून घेणेच त्यांनी पसंत केले.''[१] त्यांच्या सुधारणांचे असे शास्त्रीय आकलन करतांना नवी दृष्टी स्वीकारावी लागते. खेड्यापाड्यातील गरीब मुलांना शिक्षणाची सोय व्हावी यासाठी वसतिगृहाची स्थापना केली. त्यामुळे शिक्षणाची गंगा गोरगरीब समाजापर्यंत पोहचली. रा.तु.भगत यांच्या मते, प्रत्येक खेडे गावात एक घटक धरून राजर्षींना प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करावयाचा होता. प्रत्येक खेडेगावात एक प्राथमिक शाळा असली पाहिजे. म्हणजेच ''गाव तेथे शाळा'' असा राजर्षींचा आग्रह होता.[२] २७ डिसेंबर १९१७ रोजी खामगाव येथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेचे ११ वे अधिवेशनात शिक्षणाचे महत्त्व सांगतांना राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज म्हणतात, ''शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे, असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेला देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजनार नाहीत. म्हणून सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदूस्थानाला अत्यंत आवश्यकता आहे.''[३]

बहुजन समाजाचा सर्वांगिण विकास घडवून आणावयाचा असेल तर शिक्षण समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत पोहचले पाहिजे असे मानणाऱ्या राजर्षी शाहू छत्रपतींनी

स्त्री शिक्षणाविषयी सुद्धा तत्परता दाखवली. मुलांच्या शिक्षणा बरोबरच शिक्षणाचा हि जोरदार पुरस्कार केला. महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाचा पाया खऱ्या १८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा काढून महात्मा फुले यांनी घातला. तत्कालीन समाजात स्त्रीयांची अवस्था अतिशय विदारक होती. तिचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान दुय्यम होते. स्त्रीला शिक्षण घेण्यास बंदी असल्याने ती अज्ञानाच्या अंधकारात जीवन जगत होती. तत्कालीन समाजात स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधी अनेक अनिष्ठ रूढी परंपरा होत्या. स्त्रीया शिकल्या तर त्या स्वैराचारी होतील. धर्म बुडेल, एवढेच नव्हे तर त्या शिक्षणाने विधवा होतील अशा प्रकारचे कुतर्क काढले जात होते. स्त्रीयांना शिक्षण घेऊ द्यावे असे म्हणणाऱ्या तथाकथित उदार मंडळीना सुद्धा स्त्रीयांनी गृहशास्त्र व बाल संगोपन ऐवढेच शिक्षण घ्यावे असे वाटत होते. इ.स. १८९३-९४ मध्ये शाहू महाराज सत्ताधीश झाले तेव्हा कोल्हापूर संस्थानात मुलींच्या २६ शाळा होत्या व एक अध्यापक विद्यालय होते. पण यात ब्राम्हणेत्तर मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय अल्प होते. अशा या प्रतिकूल सामाजिक परिस्थितीत छत्रपती शाहूनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात कार्य केले.

१८९३-९४ मध्ये शाहू महाराज सत्ताधीश झाले तेव्हा कोल्हापूर संस्थानात मुलींच्या २६ शाळा होत्या व एक अध्यापक विद्यालय होते.[४] पण यात ब्राम्हणेत्तर मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय अल्प होते. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी राजसत्ता हाती घेतल्यावर आपल्या राज्यात दैरा काढला. त्यावेळी गारगोटीतील लोकांनी मुलींच्या शाळेची मागणी करताच महाराजांनी तत्काळ मंजुरी दिली. त्यानंतर भुदरगड-गडहिंग्लज या भागात फिरत असतांना त्यांना वाटले की, या डोंगराळ भागात मुलींच्या शाळेची नितांत आवश्यकता आहे. त्यांनी तेथे ही शाळा सुरू करण्यास आपल्या अधिकाऱ्यांना हुकूम दिला.[५]

छत्रपती शाहूनी कोल्हापूर संस्थानात स्त्री शिक्षणासाठी एक खास अधिकारीपद निर्माण करण्यात आले होते. त्यापदावर मिस.एच.लिटल या बाई काम करीत होत्याच त्या ते पद सोडून परदेशात निघून गेल्यावर त्या पदावर कोल्हापूर **''फेमिल ट्रेनिंग स्कूल''** मध्ये काम करणाऱ्या सौ. रखमाबाई केवळकर या अतिशय बुद्धीमान कर्तव्यदक्ष

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) डॉ. पवार जयसिंगरावः राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र प्रबोधनी, कोल्हापूर २००७ पृ.क्र. ४१०

२) डॉ. पवार जयसिंगरावः राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र प्रबोधनी, कोल्हापूर २००७ पृ. क्र. ६०४

३) डॉ. पवार जयसिंगरावः राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र प्रबोधनी, कोल्हापूर २००७ पृ. क्र. ८१७, ८१८

४) पवार व सुधा, राजर्षी शाहू छत्रपतीः एक अभ्यास समेरू प्रकाशन डोबीवली (पुर्व) पहिली आवृत्ती २००४ पृ.क्र. ४७, ४८

५) तत्रैव पृ. क्र. ४८

६) पवार वसुधा, राजर्षी शाहू छत्रपतीः एक अभ्यास समेरू प्रकाशन डोबीवली (पुर्व) पहिली आवृत्ती २००४ पृ.क्र. ५०

७) डॉ. पवार जयसिंगरावः राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र प्रबोधनी, कोल्हापूर २००७ पृ. क्र. ६१४

८) तत्रैव पृ.क्र. ५१

९) २४ मे १९१७ चा छत्रपती शाहू महाराजांचा हुकूम धाटावकर भास्कर (संपा.) शामराव पाटील (संक.) राजर्षी शाहू छत्रपतीचे निवडक आदेश, भाग-१ पृ.क्र. १३९

१०) जाधव रमेश, लोकराजा शाहू छत्रपती प्रथम आवृत्ती पृ.क्र. १६८

११) पवार वसुधा, राजर्षी शाहू छत्रपतीः एक अभ्यास समेरू प्रकाशन डोबीवली (पुर्व) पहिली आवृत्ती २००४ पृ.क्र. ४९

१२) तत्रैव पृ. क्र. ५०

लेखक– डॉ. प्रशांत प्र. कोठे, इतिहास विभाग प्रमुख, श्री. शिवाजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट, जि. अकोला.

इतिहासलेखनातील कार्यकारणभाव

इतिहासाला जर शास्त्राचा दर्जा मिळवून द्यायचा असेल तर ज्याप्रमाणे शास्त्रांमध्ये कार्यकारणभाव प्रस्थापित केला जातो. तद्वतच इतिहासामध्येसुद्धा कार्यकारणभाव प्रस्तापित केला जावा अशी रास्त अपेक्षा इतिहासकाराकडून केली जाते. इतिहासात नुसतेच काय आणि कसे घडले? हे सांगून अर्थ नाही तर ते का घडले? यांच्या स्पष्टीकरणाने इतिहासलेखन अर्थपूर्ण होत असते. डॉ. शांता कोठेकर लिहितात, ''कारणमिमांसेमुळे घटना अर्थपूर्ण बनतात, घटनांचे आकलन समर्पकपणे होते एरवी कारणमिमांसेखेरिज झालेले इतिहासलेखन म्हणजे घटनांची जंत्री ठरते.''

कारणमिमांसा हा इतिहासाचा आत्मा असून त्याखेरिज इतिहास अर्थपूर्ण होत नाही. इतिहासकाराला घटनेमागील कारणांचा शोध घेणे आवश्यक असते. ऐतिहासिक घटना कार्यकारण प्रक्रियेच्या धाग्याने बांधलेल्या असाव्या लागतात. ऐतिहासिक घटना का घडली? याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी कार्यकारणभाव प्रस्तापित केला पाहिजे. कारण हे मानवी विचार व मनोव्यवहाराचे निदर्शक असते. कारणांच्या प्रभावाचा घटनेच्या परिणामाशी संबंध असतो. कारण ही संकल्पना कार्य घडविणारी महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे इतिहासकाराने, ''प्रत्येक घटना चिकित्सकपने निरखून व पारखून घेतली पाहिजे तसेच त्यांच्यातील कारणपरंपरा प्रस्तापित करून दाखविली पाहिजे.''[२]

इतिहासकाराने एखादी घटना का घडली? याचा खुलासा म्हणजे घटनेचे कारण दिले पाहिजे. हिरोडोटपासून अनेक इतिहासकारांना सत्य शोधण्यासाठी कारणांची आवश्यकता भासत आली आहे. ऐतिहासिक कार्यकारणभावाविषयी डॉ. प्रभाकर गंद्रे लिहितात की, ''भूतकालीन घटनांच्या विविध कारणांचा शोध घेऊन त्यांच्या परिणामांची व्याख्या इतिहास होय. इतिहासकानर वर्तमानाच्या संदर्भात इतिहास सादर करतो हे सादरीकरणच कारणाचे सादरीकरण आहे. तेच कोणत्याही घटनाचे कारण व कार्य आहे.''[३]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगे बाबा विद्यापीठ
अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

इतिहास परिषद अधिवेशन - ५० वे

निवडक शोध निबंध

खंड अठरावा
(२०१७-२०१८)

संपादक
डॉ. शरद बेलोरकर

❖ **प्रकाशक :**
मेहेरबाबा पब्लिशर्स
हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,
हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९
मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०
E-mail: meherbabapublishers0616@gmail.com

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन
प्रथम आवृत्ती- जानेवारी-२०१८

ISBN- 978-93-87558-08-3

या अंकातील लेखकाच्या मताशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही ती संशोधकांनी, लेखकांनी मांडलेली त्यांची स्वतंत्र मते आहेत.

अनुक्रमणिका

१) विदर्भातील पहिली महिला डॉक्टर–नागूताई जोशी...............१
प्रा. वैशाली भाकरे

२) 'मल्लविद्येचे पोशिंदे' राजर्षी शाहू महाराजः एक चिकित्सक परिक्षण..५
प्रा. कैलाश फुलमाळी

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मुक्तिसंग्रामामुळे दलितांच्या जिवनात झालेला आमूलाग्र बदल......................................१०
प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,

४) विदर्भातील एकमेव महिला शहीद–कृष्णाबाई रंगारी...............१६
प्रा. डॉ. संतोष बनसोड

५) लोकमान्य टिळक आणि अमरावती..............................२१
डॉ. गोविंद मा. तिरमनवार

६) पंचायत राज व्यवस्था आणि महिलांचा सहभाग...............२७

७) बापूरावजी देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्ये.......................३६
डॉ. वर्षा रामदासजी उरकुडे

८) महात्मा बसवेश्वरांचे राजकीय तत्त्वज्ञान..........................४०
प्रा. डॉ. सुरेश एन.काळे

९) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत विदर्भातील वृत्तपत्रांचे योगदान....४४
प्रा. डॉ. मोहन कापगते

१०) मुखेड सत्याग्रहः एक ऐतिहासिक अध्ययन....................५१
प्रा. डॉ. सुरेल ल. पंडित

११) अंधश्रद्धेविषयी राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराजांचे विचार.......५६
प्रा. भारत वि. नखाते

१२) आमनेरचा किल्ला– एक ऐतिहासिक अध्ययन................६०
प्रा.डॉ. आर.आर. धोटे

१३) हिंदवी स्वराज्याच्या प्रेरक राजमाता जिजाबाईचे न्यायविषयक धोरणः एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन.........................६३
प्रा.डॉ. तिर्थनंदन बन्नगरे
विलास भा. फरकाडे

१४) जननायक तंट्या-भिल्ल कालखंड- १८४२-१८९०.............७०
प्रा. योगीता महादेव गावंडे

१५) नागपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे.......७४
प्रा. प्रमोद चौव्हाण

१६) नागपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे.......७८
डॉ. प्रशांत प्र. कोठे

१७) इतिहासलेखनातील कार्यकारणभाव..........................८३
प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड,

१८) सानगडी येथील किल्लाः एक ऐतिहासिक अवलोकन..........९४
प्रा. डॉ. राजेंद्र खंडाईत

१९) मा. कांशीरामजींच्या नेतृत्त्वात महाराष्ट्रातील बहुजन समाज पक्षाचे कार्य..९९
प्रा. किशोर शेषराव चौरे

२०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार...............१२०
प्रा. राजु भा. खरडे

२१) माहुरची वाघीण 'रायबागण'..................................१२८
प्रा. डॉ. मंगला गोरे

२२) प्रागैतिहासिक काल से लौह युग तक की समाधियों मे दफन प्राणी अवशेषों पर प्रकाश.......................................१३२
अक्षय मनोहर माटे

२३) प्राचीन भारतीय सिक्कोपर कुषाण काल से मराठा काल तक शिव स्वरूपो का अंकन..१३
कु. शैलास ओमप्रकाश भक्ते
ऋषभ हेडाऊ

२४) प्राचीन भारत मे शिल्पकारों का सामाजिक जीवन...........१४०
प्रा. अशोक दौलतराव गेडाम

25) "Sculpture of Maurya period in India"..............................14

26) Condition of Indians and Gandhiji's Satyagraha In South Africa..15
Dr. Anjali Andrew

ISSN No. 2231-4342

शिरूर शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,

चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालय

शिरूर (घोडनदी), जि. पुणे

इतिहास व प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती आणि पुरातत्वशास्त्र विभाग

- आयोजित -

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

२६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. १७ व १८ नोव्हेंबर २०१७

संशोधन पत्रिका २०१७

महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

२०१७-२०१८

स्थळ : चां.ता. बोरा महाविद्यालय, शिरूर(घोडनदी), ता. शिरूर, जि. पुणे (महाराष्ट्र) ४१२ २१०

Phone : 02138 - 222301 / 224669 Fax - 224170

Website : www.ctboracollege.edu.in Emai : ctborainfo68@gmail.com

त्रे

संशोधन पत्रिका - २०१७

ISSN No. २२३१ - ४३४२

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

संस्था नोंदणी क्र. १९९१ / GBBSD / ४२६

- प्रमुख संपादक -

डॉ. टी.एस. पाटील

अध्यक्ष

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

- संपादक मंडळ -

प्रा. डॉ. ग.का. माने
प्रा.डॉ.झाकीर पठाण
प्रा.डॉ. चंद्रकांत चव्हाण

प्रा. डॉ.सतिश कदम
प्रा.डॉ. प्रशांत कोठे
प्रा.डॉ. अशोक कानडे
प्रा. हरिदास जाधव

- प्रकाशक -

प्राचार्य डॉ. के.सी. मोहिते

चांदमल ताराचंद बोरा महाविदयालय, शिरुर.

दुसरे इंग्रज–मराठा युद्ध व अडगावची लढाई २६ नोव्हेंबर १८०३

डॉ. प्रशांत प्र. कोठे
इतिहास विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आकोट, जि. अकोला
मो. नं. 9822461416

पेशवा बाजीराव दुसरा याने यशवंतराव होळकराच्या धाकाने पुणे सोडले आणि तो इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला आणि त्यातून ३१ डिसेंबर १८०२ मध्ये त्यांनी प्रसिद्ध वसईचा तह केला. या तहाने बाजीरावाने इंग्रजांची तैनाती फौज स्वीकारली. या बाजीरावाच्या निर्णयाला मराठा दरबारातील अनेक सरदारांचा विरोध होता. त्यांना बाजीरावाचे हे कृत्य आवडले नाही.

या स्थितीत वेलस्लीची महत्त्वाकांक्षा अशी होती की आपला प्रतिस्पर्धी मराठी सत्ता नष्ट करुन सार्वभौम प्रभुत्व प्रस्थापित करणे. यातूनच बाजीरावाच्या परवानगीविनाच इंग्रज–मराठा दुसरे युद्ध सुरू झाले. बाजीराव उघडपणे मराठ्यांना मदत करु शकत नव्हता. कारण त्याने तैनाती फौजेच्या बांधीलकीमुळे या युद्धात इंग्रजांच्या बाजूने सहभागी झाला होता. या युद्धाच्या दरम्यान इंग्रजांच्या अनेक मराठा सरदारांशी अनेक लहान मोठ्या लढाया झाल्या. त्या घटना व लढायांशी वऱ्हाडचा फार जवळचा संबंध व सहभाग होता.

अडगावची लढाई (२६ नोव्हेंबर १८०३):–

इंग्रज–मराठा दुसऱ्या युद्धात निजामाचा सहभाग इंग्रजांच्या बाजूने होता. या युद्धाच्या चकमकी वऱ्हाडात घडल्या. वऱ्हाडात दो अमली कारणामुळे वसुलीसाठी दोघांचे अधिकारी नेमले जात असत. निजामाचे अमलदार म्हणून अचलपूरचे नबाब कारभार करीत आणि मराठ्यांचे अमलदार म्हणून नागपूरकर भेसलेंचे अमलदार नेमले जात असत. संपूर्ण वऱ्हाडवर भोसल्यांची दृष्टी होती. त्याच्या अधिकारात वऱ्हाडातील महत्त्वपूर्ण गाविलगड व नरनाळा किल्ले होते.''[१] गाविलगड हे भोसल्यांचे वऱ्हाडातील ठाणे होते. येथील किल्लेदार भोसल्यांप्रति अपार निष्ठा बाळगत असे. इंग्रज–मराठा दुसऱ्या युद्धाच्या वेळी बेणीसिंह हाच किल्लेदार होता. भोसलेची संपत्ती येथे असल्यामुळे या विषयीची चिंता त्यांना अधिक होती. इंग्रजांना वऱ्हाडात येऊ द्यायचे नाही म्हणून नागपूरकर भोसल्यांच्या सूचनेवरुन बेणीसिंहाने इंग्रज फौजांना

अजिंठ्याच्या डोंगरात खेळणा आणि जूवा या नद्यांच्या मध्ये आस
या ठिकाणी अटकाव केला. त्यात इंग्रजांना विजय मिळाला.

"इंग्रजांच्या या विजयाच्या मुळाशी विश्वासघाताचे बीज
असईच्या लढाईमध्ये कित्येक युरोपियन ऑफिसरांनी शिंद्याला
दिला, त्याचप्रमाणे बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड येथेही
विश्वासघातात ही दोन बहिण–भावंडे इंग्लिशांच्यावतीने गुप्तरीती
होतीच."[२] इंग्रजांच्या राजकारणाचे मुख्य सूत्र फोडा आणि
सुरवातीपासूनचेच होते. भोसल्यांचे काही सरदार फोडण्याचे राज
सुरू केले. निजामाचा एक सरदार राजा महिपतराय हा निजाम
सलगीतील होता. हा मासा आपल्या गळाला कसा लागेल हा वि
डोक्यात घोळू लागला.

"...... तर वऱ्हाडची सुभेदारी निजामाकडून तुम्हा (
मिळवून देण्याची आम्ही व्यवस्था करु."[३] इंग्रजांनी असे आ
मुक्कामी राजा महिपतरायला सन्मानपूर्वक बोलावून त्याचे स्वागत
बोलणीत दिलेले आहे. व्यंकोजीने दौलतराव ि ंदेस व रघूजी
आकोटचे जवळपास सर्वांनी जमावे असा संकेत केला. नरन
किल्ल्याच्या अलीकडे इंग्रजांना अडवावे व आपणासही किल्ल्याच
असा व्यंकोजीचा बेत होता.[४] इंग्रज–मराठ्यांच्या फौजा एकमेक
देत वऱ्हाडात शिरल्या. आकोट वरुन शिंदे व कुऱ्हावरुन भो
अडगावला एकत्र आल्या.

या आधिच "२३ नोव्हेंबर १८०३ रोजी ज. वेलस्ली व
यांच्यात यशवंतराव घोरपडे या वकीलामार्फत एक तात्पुरता क
आला. त्या अन्वये शिंदे व इंग्लिश यांच्यातील लढाई तात्पुर
आली. त्यात असे ठरले की, 'एलिचपूरच्या पूर्वेस वीस कोसाव
लष्कर ठेवावे व इंग्लिशांनी शिंद्याच्या मुलखांमध्ये आपले सैन्य
इंग्लिश यांच्या सैन्याच्या दरम्यान वीस कोसाचे अंतर कायम
पाहिजे."[५] आणि याच कलमाच्या मोडकळीने अडगावचे यु
सैन्याशी निरनिराळ्या लढाया करुन त्यांना जेरीस आ
साहजिकपणे इंग्रजांच्या डोक्यात शिरली व ते भोसल्यांचा जो
किल्ला तो हस्तगत करुन भोसल्यांच्या सैन्याचा पाडाव क
लागले. आणि आपल्या फौजा गाविलगडकडे नेण्यास सुरवात
फौजा वरील कलमामुळे एलिचपूरकडे होत्या, त्याचवेळी इं
गेल्याने वरील कलम मोडकळीस आले व ते कलम शिंद्यांनी
ज. वेलस्लीने ठपका ठेवला. वरील करार शिंद्यांकडून कोठे

निष्कर्ष :– भारताच्या इतिहासात दुसरे इंग्रज युध्द अतीशय महत्वा युध्दामील महत्वाच्या लढाया हया वऱ्हाडात लढल्या गेल्या त्यात लढाई फार महत्वाची आहे. या लढाईत इंग्रजांचा पराभव होता होत वेलस्लीने कबूल केले आहे. या लढाईत इंग्रजांचा पराभव झाला अस व भोसले यांना जो अंजनगाव सुर्जी व देवगावचा तह करून तै स्विकारावी लागली ती स्विकारावी लागली नसती. तसेच या लढाइ जनतेने सहभाग घेतला होता. त्यांनी पराक्रम गाजवला होता हे आणि त्यामुळे भारताच्या इतिहासात या लढाईचे महत्व आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) वाक्ाणी, आधुनिक विदर्भ का इतिहास, पृ.क्र. ७.

२) परांजपे शिवराम महादेव, मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास, १७६.

३) देशमुख विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, पृ.क्र. ३५.

४) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ. क. २२२

५) परांजपे शिवराम महादेव, मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास, १७७.

६) कित्ता, पृ.क्र. १७६. १८०.

७) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ. क. २२३

८) Gurewood Let. Col., Selections form the despa and General orders of Field Marshall Duk Wellington, 1851, p. 121.

९) Malleson G. B., The Decisive Battles of India, p. 276.

१०) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ.क्र. २२४.

११) काळे या. मा., वऱ्हाडचा इतिहास, पृ.क्र. ३६१. तारीखे अमजदीया

१२) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ.क्र. २२४.

१२) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ.क्र. २२४.

१३) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ.क्र. २२४.

१४) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ. क. २२५

१५) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ. क. २२५

महाराष्ट्र शासन

Govt. Vidharbha Institute of Science &

Amravati.

ICSSR Govt. of India Sponsored One Day Interdisciplinary National Conference

7th October 2017

VIDARBHA AFTER INDEPENDENCE

स्वातंत्र्योत्तर विदर्भाची वाटचाल

PROCEEDINGS

ISBN NO. 978-93-83810-96-3

Editorial Board

Dr. G. S. Mahadik
Dr. Nalini K. Tembhekar
Dr. S. G. Satbhai
Dr. B. R. Maske
Prof. H. D. Dalavi

Organised by
Department of History,
G.V.I.S.H., Amravati.

CS Scanned with CamScanner

ICSSR GOVT. OF INDIA SPONSARED

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
NATIONAL CONFERENCE ON

VIDARBHA AFTER INDEPENDENCE
स्वातंत्र्योत्तर विदर्भाची वाटचाल

Editor : Dr. G. S. Mahadik
Dr. Nalini K. Tembhekar

Editorial Board : Dr. G. S. Mahadik
Dr. Nalini K. Tembhekar
Dr. S. G. Satbhai
Dr. B. R. Maske
Prof. H. D. Dalavi

ISBN NO. : 978-93-83810-96-3

Published by : Megha Publishing House,
Amravati

Date of Publication : 7th October 2017

Note :

1. The Proceeding is for Private Distribution only.
2. The Editor and the Board of Editors may or may not agree with the thoughts of the writes published in this Conference Proceeding. It is the sole responsibility of the writer in case of authenticity of their paper.

c All the rights are reserved by HOD. Dept. of History, GVISH Amravati.

Scanned with CamScanner

भारतीय इतिहासातील नवे दृष्टीकोन व वऱ्हाडातील पर्यटन

डॉ. प्रशांत प्र. कोठे

श्री शिवाजी वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोट, जि. अकोला

इतिहास विषयक नवीन दृष्टीकोन :-

इतिहास या संस्कृत षब्दाचा अर्थ 'इति+ह+आस' म्हणजे असे–असे घडले. हा अर्थ व्यापक अर्थाने न घेता तो राजकीय इतिहासापूरता सिमित ठेवल्या गेला. पुर्वी इतिहास म्हणजे राजांचा इतिहास, त्यांच्या लढायांचा, त्यांच्या पराकमाचा, त्यांच्या वंषावळीचा इतिहास अषा संकुचीत अर्थाने इतिहास लिहल्या जात होता. पण आज इतिहासाचा व्यापक स्वरूपात अभ्यास करावा लागतो. इतिहास कालीन राजकीय घटनांचाच नाही तर सामाजिक, आर्थिक, संस्कृतीक घटनांचा अभ्यास केला जातो. किंबहूना राजकिय घडामोडीला गौन स्थान देवून सामाजिक, आर्थिक, सोस्कृतीक घडामोडीला महत्वाचे स्थान दिले जावे. या दृष्टीने इतिहासाकडे पाहण्याचा, लिहण्याचा कल इतिहास प्रमी, संषोधकांचा आहे व तो योग्य आहे.

आज 21व्या षतकात आधुनिक दूरसंचार यंत्र प्रगती मुळे संपूर्ण जग जवळ आले आहे. जगातील ऐक्याची कल्पना दृश्टीपथास येत आहे. जे जे आपसात भांडले ते ते त्याकाळाच्या ओघात नश्ट झाले. हा इतिहासाचा बोध लक्षात घेवून वाटचाल करणे काळाची बरज आहे. 'पुढच्यास ठेस, मागचा षहाणा' हा इतिहासा पासून बोध घेवून काळाणूसार आपण बदल केला पाहीजे. भुतकालीन घटनांचा वर्तमानाषी सांधा जोडून भविश्याचा वेध घेतला पाहीजे. पुर्वग्रह दुशीत वृत्ती सोडून मर्मग्राही दृश्टीने, वर्तमानाचे भान ठेऊन इतिहासाचा अभ्यास केला पाहीजे.

इतिहास लिहण्याची जुनी कल्पना आता कालबाहय झाली आहे. एखादया देषाचा इतिहास हा उरलेल्या जगा पासून अलग करणे षक्य नाही. जग जवळ येत आहे. एकसंघ बनत आहे. इतिहासाचा अभ्यास जागतीक दृश्टीकोणातून करून नव्या पिढीला षुध्द ऐइिहासिक दृश्टी देण्याचे कार्य प्रभावीपणे करणे आज काळाची गरत आहे. त्या दृश्टीने संषोधन व इतिहासाकडे पाहणे आवष्यक झाले आहे.

आज विद्यापीठातून नविन अभ्यासकमात संषोधनाला तसेच रोजगाराच्या नवीन संधी कषा मिळेल, याला चालना मिळण्याच्या दृश्टीने काही भाग ठेवता येईल का? स्थानिक इतिहास संषोधन जतन करण्याच्या दृश्टीने प्रयत्न करून त्याचा रोजगार निर्मीतीच्या दृश्टीने विचार करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मार्गी लावता येईल का? याचाही विचार अभ्यासकम तयार करतांना करायला पाहीजे. आपन ज्या प्रदेषात राहतो त्या प्रदेषात अनेक प्राचीन मंदीरे, षिलालेख, स्तंभ, देवतांच्या मुर्त्या, किल्ले, परकोट, गढया, जुने वाडे, नाणी, ऐतिहासिक कागद पत्रे,इ. अवषेश विखुरलेले असतात त्याचा अभ्यास व रोजगार निर्मितीत उपयोग विद्यार्थ्यांना करता यावा असा दृश्टीकोन ठेवून अभ्यासकमात बदल करने आवष्यक आहे.

आज 21व्या षतकाने मानवासमोर अनेक नवनविन आव्हाने उभी केली आहे. प्रत्येकाला जगण्यासाठी संघर्श करावा लागणार आहे. प्रत्येक क्षेत्रात तिव्र स्पर्धा निर्माण झाली आहे. त्या दृरुटीकोणातून ऐतिहासिक पर्यटने निर्माण करण्याच्या अनुषंगाने स्थानिक इतिहासाला महत्व देऊन त्याला नैर्सगीक साधन सामग्रीची जोड देऊन, पर्यटन स्थळे निर्मान करणे गरजेचे आहे. असा नविन दृश्टीकोन समोर ठेवून त्याचा अभ्यासकमात समावेष करणे गरजेचे आहे. पर्यटन स्थळ निर्मान झाल्यास, वेग वेगळा प्रकारचे रोजगार निर्माण करता येते.

गेल्या कित्येक शतकापासून ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटकांचा पर्यटनावर प्रभाव आहे.ऐतिहासिक वास्तु असलेली स्थळे पर्यटकांना आकर्षीत करतात. पर्यटनामध्ये सृष्टी सौंदर्याबरोबरच संस्कृती व सांस्कृतिक जिवनाचा आनंद घेतल्या जातो. भौगोलिक घटकाइतकेच सांस्कृतिक घटक पर्यटनाच्या अभ्यासात वैशीष्टयपूर्ण मानले जाते. लोकजीवन व नैसर्गिक पर्यावरण यातील सहसंबंध निर्माण झालेली समाजाची वागणूक किंवा वर्तणुकीला संस्कृती समजली जाते. हयातूनच विद्या, कला, वाङमय, शिल्प, कलाकुसर इ. महत्वाच्या बाबी उदयाला येतात.

भारतातील 'तिर्थाटन' ही परंपरा प्राचीन आहे. पर्यटनासोबतच तिर्थाटन करण्याची प्रवृत्ती आता वाढत आहे. प्राचीन काळापासून सुख व समृध्दीसाठी मनुष्यात धार्मिक वृत्ती निर्माण झाली आणि धार्मिक स्थळांना

ISBN -978-81-928735-0-3

"Effect of Global Recession on Indian Agriculture"

Mr. M. K. Nannaware

Shri Shivaji College, Daryapur Road, Akot

Introduction:

The years 2007 and 2008 US housing prices started to fall for the first time in fifteen years. As a result may of the sub-prime housing loans (mortagages as they are called) become bad loans. This meant that hundreds of billions of dollors of financial devivatives which were based on these underlying mortagage loans also lost most of their value. Thus, by the summer of 2007 " the house of financial cards " began to collapse and a growing number of Amirican and European banks announced huge losses on their mortgage related securities and investments. This process of financial collapse gradually gathered steam and came toa boil in September 2008 when major American investment banks (like Lehman Brothers) collaped and others (such as Merrill Lynch) were saved through forced mergers with healthier banks. The financial melt-down of September 2008 led to a freeze of credit markets in the US and Europe and transmitted the sudden liquidity squeeze throughout the financial world. Governments in these countries launched massive bail-outs of their banks and increqsed government spending to cotain the impact on the rest of the economy.

As the global meltdown followed the global food crisis, countries affected by the increase in food prices had to cope up with twin crisis. The increase in food prices during 2007-2008 caused much more adverse effect on the developing countries, compared to devloped countries, due to the high share of food in total consumer expenditure and due to already existing vulnerabilities like hunger and malnutrition in the former. This meant that the developing countries like India had to manage another crisis after the food crisis. While the high food prices directly threatened to aggravate persisting hunger and malnutrition problem, the global meltdown was threatening to cause a slowdown in the economic activities and consequent loss of employmentopportunities. How would global slowdown affect agriculture sector which was already suffering from neglect in most of the countries, as per the World Development Report on Agriculture (World Bank, 2008). On the face of it, it appears that the slowdown in general economic activity would adversely affect the domestic and overseas demand for agri-food products which in turn causes an adverse effect on farm output and prices. Similarly, the economic slowdown could affect publik investment in agriculture due to diversion of resoures for economic stimulus to financial, manufacturing, and services sectors. Thus, it was feared that the agriculture sector would suffer in the wake of global economic meltdown if appropriate steps were not taken to push the sector at this time. However, all changes associated with the global economic meltdown were not expected to affect agriculture in the same way; some of those could even have favourable effect.

Expected Impact of Global Meltdown on Agriculture Sector:

The various ways in which global financial crisis and economic slowdown could affect the agriculture sector are outlined below:

- A slowdown in the demand for agriculture products in the domestic and overseas markets would affect the prices of agricultural commodities and the profitability of agricultural production.
- Due to the global meltdown there is a definite deceleration in the growth of the overall economy. This has an effect on the resources available with the Government for various sectors. This could be seen from agriculture advances from commercial banks and public investment in agriculture both of which were expected to lead to a decline due to slowdown in gross domestic product (GDP) growth.
- The global meltdown could lead to fierce trade competition difficulty to export and to compete with imports.
- As the global meltdown was expected to affect the manufacturing and services sector more seriously than agriculture, this could result in improved terms of trade for agriculture, which is a positive factor for agriculture.
- The prices of inputs, particularly those based on energy prices, were expected to fall due to the global meltdown. This would reduce the prices of fertiliser, diesel, and transport, etc. This could have a favourable effect on input use and production.

Accordingly, changes in the following indicators during the period and subsequent to the global meltdown have been used in this paper to assess the impact of the global economic slowdown and financial crisis on India's agricultural sector: (1) Agricultural advances by institutional sources, (2) Public and private investment in agriculture, (3) Subsidies on farm inputs, (4) Agricultural exports and agricultural imports, (5) Terms of trade for agriculture, (6) Fertiliser production and prices, (7) Performance of agriculture sector and (8) Inflation in food and non-food commodities.

The global financial crisis started impacting the Western economics in the third quarter of year 2007. In India till mid 2008 it was perceived as a problem of rich countries and it was widely felt that India was decoupled from the slowdown in advanced economics. Till Q2 of year 2008-09 India's GDP was showing a robust growth of 7.5%. After several quarters of high performance, India's GDP growth decelerated to reach a level of 6.2% in Q3 of the year 2008-09. This was the

first major worrying impact of global slowdown on the Indian economy. Accordingly, this paper looks at the impact of the global slowdown on India's agriculture sector by looking at the changes in various factors and policies that affect agriculture, using September 2008 as a dividing line for the pre-and post crisis period. The effect is also seen through the changes in the growth rate of the agricultural sector.

Sources: CSO and Macroeconomic and Monetary Developments in 2009-10, RBI

Year	Quarter	Agriculture and allied	Industry	Services	GDP
2007-08	Q1	3.1	10.5	10.7	9.3
	Q2	3.9	9.5	10.5	9.4
	Q3	8.7	9.5	10.2	9.7
	Q4	2.1	7.8	10.4	8.5
2008-09	Q1	3.2	5.2	9.4	7.6
	Q2	2.4	4.9	9.4	7.5
	Q3	-1.4	1.7	10.3	6.2
	Q4	3.3	0.8	8.0	5.8
2009-10	Q1	2.4	4.2	7.7	6.1
	Q2	0.9	9.1	8.9	7.9
	Q3	-2.8	12.8	6.6	6.0
	Q4	NA	NA	NA	NA

Note: Q1, Q2, Q3 and Q4 denote periods April-June, July-Sept, Oct-Dec and Jan-Mar respectively.

As mentioned before, the impact of the global economic crisis on Indian agriculture is examined by looking at various factors which affect agriculture and which are expected to be affected by the global economic slowdown. These factors are divided into three categories (a) resource flow and input use in agriculture, (b) terms of trade for agriculture sector and (c) effect transmitted through trade (export and import). Discussion on these aspects is followed by discussion on the agricultural sector performance, prices and agrarian distress.

Resource Flow:

Due to the rising commercialization of agriculture, the farmers' need for credit has been increasing rapidly. Advances to agriculture as percent of the value of agricultural output (VAO) from institutional sources increased from 27.16% during 2004-05 to 38.76% during 2006-07. There was a small dip during 2007-08 after which the ratio of credit flow to sectoral output of agriculture increased to 38.69%. These trends show that there was no decline in the flow of institutional credit to agriculture during the period of the global economic slowdown.

The public and private investments in agriculture in real terms kept rising post global recession. The level of public investment at 2004-05 prices increased from Rs. 23.04 thousand crores in the year 2007-08 when global meltdown started at Rs. 24.5 thousand crores during 2008-09 when the maximum impact of global meltdown was felt on the global economy. Private investments in fact shot up by 20% during 2008-09. The main reason for such a big increase in private investments in agriculture seems to be the waiving of loans of institutional sources by the government implemented during 2008-09. Under this scheme, the centre announced a debt relif to the tune of about Rs. 71,000 crores to small and marginal farmers. The scheme was applicable to 'direct agricultural loans' which are short-term production loans and investment provided directly to the farmers for agricultural purposes. The Scheme announced complete waiver for 'marginal and small farmers' and one time settlement (OTS) scheme with 25% rebate for 'other farmers'. About 3.68 crore farmers have benefited from the scheme involving debt waiver and debt relief of Rs. 65,318 crores (Economic Survey, 2009-10). The support to the agriculture sector through the debt relief package comes to 8.5% of GDP of agriculture and allied sectors.

Resources	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09
Public investment in agriculture at 2004-05 prices Rs. crore	16183	19909	22978	23039	24452
Private investment in agriculture at 2004-05 prices Rs. crore	62665	73211	71422	86967	114145
Agriculture subsidies at current prices Rs. crore	47364	58111	59328	85425	159210
Advances to agriculture at current prices Rs. crore	125309	180486	229401	254658	287149
Publicinvestment as % of VAO	3.51	3.90	4.33	4.03	4.28
Private investment as % of VAO	13.58	14.44	13.33	14.91	19.34
Agriculture subsidiesas % of VAO	10.27	10.92	10.02	12.57	21.45
Institutional loans to Agricultureas % of VAO	27.16	33.92	38.76	37.48	38.69

Sources: Agriculture Statistics at a Glance 2009, MOA, Government of India. Economic Survey 2009-10, CSO, Government of India.

The increase in public and private investment in agriculture was much larger than the increase in agriculture output which resulted in an increase in the ratio of public as well as private investment in value of agricultural output. Subsidies on inputs given to agriculture increased at a much faster rate than investments and agricultural output. The share of subsidies in the value of agricultural output doubled in two years after 2006-07. The level of subsidies on inputs like fertilizer, irrigation and power increased from 14.91% of the value of agricultural output to 19.34% during2008-09. These results show that there was no adverse effect of global recession and slowdown in the growth rate of the Indian economy on resource flow of the agricultural sector. On the contrary, resource flow to agriculture in the form institutional credit, public investments, and subsidies showed significant increase during 2008-09.

Input Use:

Fertilizer and quality seeds are important determinants of growth in the agricultural output. The use of NPK during 2008-09 increased to 24.9 million tonnes from 22.6 million tonnes in the previous year. This shows that during the year of the global recession, fertilizer use in Indian agriculture increased by more than 10%. Besides other factors the price of fertilizer played a major role in pushing fertilizer use.

ISBN -978-81-928735-0-3

There was no increased in nominal prices of any of the fertilizers during the year 2008-09 while the prices of most of the farm products witnessed a sharp increase during this year. Similarly, the distribution of quality seeds by various public agencies increased from 17.90 mt during 2007-08 to 19.0 mt during 2008-09.

Resources	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09
NPK consumption (MT)	18.3	20.3	21.7	22.6	24.9
Fertilizer prices (Rs./kg NPK)	12.50	12.97	13.08	12.92	12.87
Distribution of certified/quality seed (MT)	11.31	12.67	15.50	17.90	19.00

Sources:Agriculture Statistics at a Glance 2009, MOA, Government of India. Economic Survey 2009-10, CSO, Government of India, Fertilizer Association of India, New Delhi.

Agricultural Export and Imports:

India exported agricultural goods worth US$ 13.8 billion and it imported agricultural commodities worth $ 6.57 billion during 2006-07. During 2007-08, the export and net trade followed a substantial increase partly due to depreciation of Indian rupee vis-à-vis US$. There was a slight fall in net trade of the agricultural sector due to faster growth of import compared to export. Export as a % of the value of agricultural output marginally declined, the reason for which seems to be a decline in the growth rate of domestic production which dropped to 1.6% during 2008-09 from more than 5 % level during 2007-08. These changes suggest that the global recession did not cause any significant influence on India's agricultural trade.

Trade particulars	2006-07	2007-08	2008-09
Agricultural exports (Rs. crores)	62411	79040	85962
Agricultural imports (Rs. crores)	29638	29906	36734
Exports as % of GDP	10.46	11.42	11.21
Imports as % of GDP	4.97	4.32	4.79
Agricultural exports (US$ million)	13835	19700	19079
Agricultural imports (US$ million)	6570	7454	8153

Sources: Agriculture Statistics at a Glance 2009, MOA, Government of India. Economic Survey 2009-10, CSO, Government of India.

Food Prices:

Global recession was expected to show an impact on demand and prices in the year 2009. Evidence from India shows that year-on-year prices of non-food commodities declined during 2009 but prices of food commodities showed more than 12% increase. The rate of inflation in non-food commodities declined from 9.55 % during 2008 to -1.76 % during 2009. In contract to non-food prices, inflation in food articles increased from 6.64 % to 12.32 % and in food products from 9.8 % to 13.8 % in the corresponding years. Further, the rate of food inflation in India during 2009 is found to be the highest during last five years and even higher than the years of global food crisis when food prices in the world increased at unprecedented rates.

Item	2005	2006	2007	2008	2009	2010 (Jan-Mar)
All commodities	4.74	4.82	4.82	9.12	2.01	9.74
Non-food commodities	5.37	4.72	4.54	9.55	-1.76	4.53
Food article	3.94	6.83	7.02	6.64	12.32	17.61
Food products	1.58	2.55	3.43	9.80	13.79	20.46
Food commodities (3+4)	2.97	5.09	5.60	7.87	12.90	18.75
Global Food Index	-0.94	10.49	15.22	23.35	-14.68	11.28

Source: IMF Primary Commodity Prices, 2010

Source: IMF Primary Commodity Prices, 2010

Some very interesting contrasts and conclusions follow from the behavior of food prices in India during the last five years when the world witnessed two crises in a row and a sort of upheaval in prices.

Conclusions:

Agricultural sector in India is very crucial for food security of the country's large population and for the livelihood of majority of its population. Therefore, the performance of this sector is closely monitored by the government and various measures and strategies are put in place to counter the adverse effects of various factors on this sector from time to time. These measures and strategies include several instruments like regulation of import and export, monetary policy, public investments, minimum support prices, input subsidies, credit supply, direct intervention into market, regulation of market and private trade, special packages for the sector, etc.

2017-18

भारतीय शास्त्रीय संगीत की शिक्षण प्रणालियाँ

© डॉ. कुणाल इंगळे

❖ **Publisher :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahurodden

❖ **Edition: June 2017**

ISBN 978-81-933986-2-3

❖ **Price : 210/ -**

www.विद्यावार्ता.कॉम

2017-18
B-19

अनुक्रमणिका

1) उत्तर भारतीय शास्त्रीय संगीत शिक्षण की वस्तुस्थिति एवं ...
डॉ चेतना बनावत ||05
2) भारतीय शास्त्रीय संगीत में महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणप्रणाली
प्रा.डॉ.एन.एल.गोंडाणे ||18
3) संगीत शिक्षण : एक अवलोकन
डॉ. पं. हिमांशु विश्वरूप, मानस हिमांशु विश्वरूप ||24
4) भारतीय विश्वविद्यालयों में संगीत शिक्षकों की प्रभावकरिता:...
डॉ. मनीषा कुलकर्णी ||30
5) संगीत शिक्षा में 'उद्दिष्टाधारित अभ्यासक्रम' की संकल्पना...
डॉ.मृदुला जोशी ||40
6) भारतीय संगीत कि शिक्षण प्रणालीया
डॉ. किशोर एन.देशमुख ||47
7) हिंदुस्तानी संगीत की शिक्षा प्रणालीयाँ और उसका वर्तमानकालिन
डॉ. अतिंद्र सरवडीकर ||54
8) विश्वविद्यालयीन संगीत शिक्षण के उद्देश्य तथा पाठयक्रम
श्रीमती. विद्या खांडवे ||65
9) गुरु शिष्य शिक्षा प्रणाली
प्रा. प्रतिभा पवित्रकार ||73
10) महाविद्यालयीन संगीत शिक्षा प्रणाली और शिक्षक
प्रा.हर्षवर्धन के. मानकर ||77
11) संस्थागत संगीत शिक्षा – एक समीक्षात्मक दृष्टिकोण
डॉ. मुक्ता पुं. महल्ले ||80
12) भारतीय शास्त्रीय शिक्षा की बदलती धाराऐ :प्राचीन से वर्तमान
प्रा. डॉ. सोपान सि. वतारे ||84
13) भारतीय संगीत की शिक्षण प्रणालीया
प्रा. गजानन मारोतराव लोहटे ||90
14) गुरू-शिष्य शिक्षा प्रणाली
प्रा. प्रज्ञा मेश्राम ||94

f music, but also
ers, instrument
cation offered a
e people would

ओंको शास्त्र के
स्त्र की कसौटी
हो सकता हैं ।
स्न इन दोनो
उचित होगा।

त संचयन —

graduate and

March 1986.
lew Delhi –
- Dasgupta

ary- March
New Delhi –
r. Banerjee

2017-18

09

गुरु शिष्य शिक्षा प्रणाली

प्रा. प्रतिभा पवित्रकार
संगीत विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविदयालय, अकोट

भारत का संगीत समस्त विश्व भर मे अपनी अलग अलग विशेषता लिए हुए है| मनुष्य को मोक्ष के व्दार तक पहुंचाने वाला संगीत सागर की गहराई और आकाश की उंचाई तक विचरने वाला भारतीय संगीत अपनी असीम मधुरता, प्रभावशीलता तथा महानता के लिए सर्वविदित है| वैदिक काल मे लिखी पौराणिक ग्रंथो मे संगीत जगत कि गुरु शिष्य शिक्षा प्रणाली सबसे प्राचीनतम मानी जाती है| लेकिन उसमे संगीत शिक्षा संबंधी किसी विद्यालय, विश्वविद्यालय या शाला का उल्लेख नही मिलता| इधर उधर से जो भी जानकारी मिलती है वह इस तथ्य की और इशारा करती है कि संगीत आदि कलाओ की शिक्षा व्यक्तिगत रुप से हि दी जाती थी और इसे गुरु शिष्य शिक्षा प्रणाली के नाम से संबोधित किया गया|

वह युग स्वर्निय था, जब भारत की विशाल धरती पर स्थान स्थान पर कई मुनियो के रमणीय आश्रम हुआ करते थे और खुली शीतल एवं सुंगधित वातावरण में ऋषियों व्दारा अपने शिष्यो को भिन्न - भिन्न विधाओ और कलाओ का उपदेश दिया जाता था| वहीसे भारत मे गुरु - शिष्य शिक्षा प्रणाली का शुभारंभ हुआ| नाटयशास्त्रादि ग्रंथो मे भी विभिन्न कलाओं के प्रशिक्षण की बात कही गई है , जिनमे गुरु व शिष्य के गुण व दोषो के भी सविस्तार वर्णन किया गया है| प्राचीन समय से भारतीय संगीत के प्रत्येक काल मे गुरु को पुज्यनिय स्थान प्राप्त रहा है| और संगीत शिक्षा गुरु शिष्य संबंध पर ही केंद्रित थी| शिक्षा लेते समय शिष्य गुरुकुल मे रहकर गुरु की सेवा करके कठोर

२

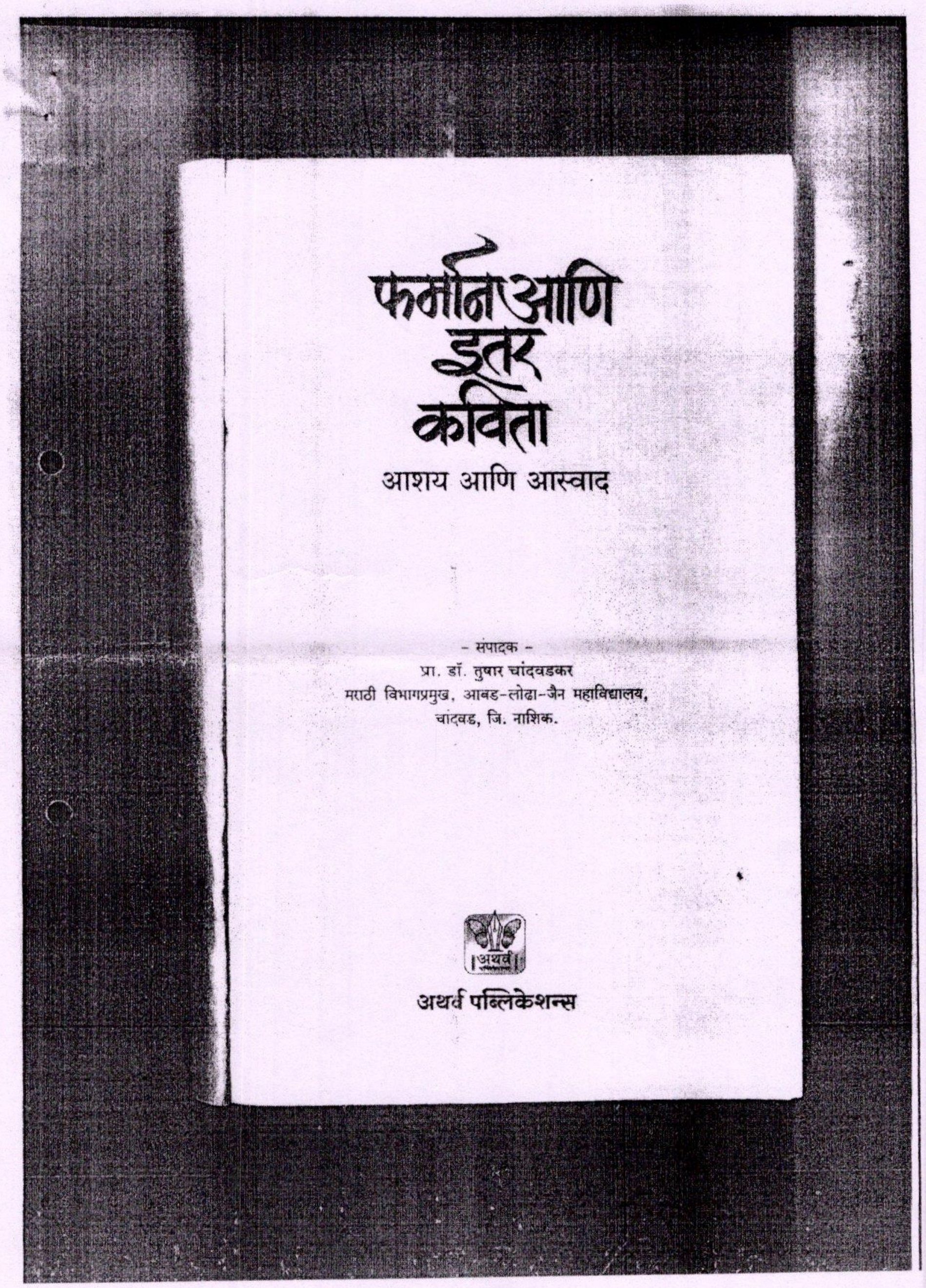

फर्मान आणि इतर कविता

आशय आणि आस्वाद

- संपादक -
प्रा. डॉ. तुषार चांदवडकर
मराठी विभागप्रमुख, आबड-लोढा-जैन महाविद्यालय,
चांदवड, जि. नाशिक.

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

फर्मान आणि इतर कविता : आशय आणि आस्वाद

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-87129-30-6
Prakashan : 539

प्रकाशक
युवराज भटू माळी
अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.
संपर्क: ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव ४२५००१. संपर्क: ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल: atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट: www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती: ३० जानेवारी २०१८
मुखपृष्ठ: अनिल जोशी
अक्षरजुळवणी: अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य: ₹ ३५०/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

फर्मान आणि इतर कविता : एक आकलन

- प्रा. डॉ. विलास तायडे

ग्रामीण भागातून आकारास आलेले संयमित आणि समृद्ध व्यक्तिमत्त्व म्हणजे प्रा. वा. ना. आंधळे यांचा मराठी काव्यक्षेत्रातील फर्मान आणि इतर कविता हा काव्यसंग्रह मराठी क्षेत्रात वेगळेस्थान निर्माण करणारा आहे. हा काव्यसंग्रह प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव यांनी ११ ऑक्टो. २०१६ ला प्रकाशित केला आहे. या काव्यसंग्रहात एकूण नानाविध ८० कवितांचा समावेश करण्यात आला आहे.

कृषी संस्कृती आणि तिथल्या कृषिजीवनाशी घट्ट नाळ जोडून काव्यसृजनाच्या क्षेत्रात पदार्पण केलेले कवी प्रा. वा. ना. आंधळे यांनी आपल्या कवितेतून वास्तव समाजदर्शन आणि मानवी मूल्यांचे सूक्ष्म आकलन केले असून अस्सल प्रतिभेने ग्रामीण जीवन संस्कृतीचे चोखंदळ निरीक्षण केले आहे.

फर्मान आणि इतर कविता या काव्यसंग्रहातील कवीता खान्देशच्या मातीत रूजणाऱ्या व त्याहीपलीकडे जाऊन मराठी क्षेत्रातील सर्व प्रवाहातील चिंतनाच्या आणि जाणिवांच्या कलात्मक कवितेशी नाते सांगणाऱ्या आहेत. म्हणून त्यांच्या कवितेतून सर्वहारा वर्गाच्या जाणिवा समर्थपणे व्यक्त होतात. प्रारंभ शेवटाचा या पहिल्याच कवितेत ते लिहितात-

गेली कुठे झडी ती टपका घरास नाही
बुडतील गाव इतका धोका पुरास नाही.
पोटात सागराच्या उठतात या सुनामी
आता पुढे जगाचे जगणे झकास नाही
प्रारंभ शेवटाचा याला म्हणायचा का?
इतके असून सुद्धा कोणी उदास नाही

अस्वस्थ वर्तमान आणि सामाजिक परिस्थितीचे वास्तव पदर उलगडून कवीने आपल्या अस्सल प्रतिभेने ग्रामीण जीवनातील मानवी मनाचे चोखंदळ निरीक्षण केले आहे. ग्रामीण भागातील माणूस हवालदिल झाला असला तरी तो निराश नाही. चांगले दिवस येतील या क्षणाची तो वाट पाहतो आहे. असा

आशावाद त्यांनी कवितेतून व्यक्त केला आहे.

सण या कवितेत कवी लिहितात-

पिकारली माती । कणसाला मोती
घरोघरी वाती । तेजाळल्या
कुंकवाचा घाम । पदरात दाम
झोळीतला शाम । पायगुण ।।

शेतकऱ्याचे कष्टप्रद जीवन त्याचे काळ्या मातीशी असलेले इमान, अविरत मेहनत व त्यातून त्याला मिळालेले समाधान याचा उल्लेख कवीने सण या कवितेतून केला आहे. इथे कवीची नाळ मातीशी जुळली आहे आणि ती जगण्याची जणू नवी तऱ्हाच सांगत आहे. असा कविता वाचताना आपल्याला भास होतो.

मशाली या कवितेत कवीने जगण्याची चिवट आस व गतजीवनाच्या स्मृतीतून स्वशोधाची तीव्र कोमल जाणीव व्यक्त केली आहे.

येथे युगायुगाने जळते अजून आहे
जात्यात दुःख आई दळते अजून आहे
मोडून लेखणीला आता करा मशाली
बाहेर पुस्तकांच्या भलते अजून आहे

प्रा. आंधळे यांच्या कवितेने मराठी कवितेच्या अस्तित्वाचा परिघ व्यापक करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. दैनंदिन जीवनात माणसाची होणारी ससेहोलपट अतिशय चपखलपणे कवीने व्यक्त केली आहे.

अवाई या कवितेत माणूस आणि त्यातही त्याच्या वाट्यास येणारे असह्य दुःख, जीवनव्यवस्थेचे भयावह क्रूर चित्र कवितेत चित्रित केले आहे. कवी म्हणतात-

पिंजून प्रश्न झाले पोटात भाकरीचे
त्यांना स्मशान उरले होते दिशात दाही
देऊ नकोस माते तू जन्म माणसांना
होतीच मारलेली ती ही कुणी अवाई

मानवी मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी धडपडणारी त्यांची कविता काळाचा परिघ ओलांडून पुढे गेलेली दिसते.

मानवी जीवनातील जातीव्यवस्थेवर मार्मिक भाष्य करताना त्यांची कविता जीवनाकडे गांभीर्याने पाहण्याची सक्त ताकीद देते.

तारणारा या कवितेत ते लिहितात-

अन्नात भेद नाही पंक्तित भेद आहे
पाण्यास रंग नाही सर्वांसमान वारा

विज्ञान शिक्षितांचे चंद्रात झोपलेले
जागा कुणीच नाही पृथ्वीस तारणारा

येथे अवती-भवतीच्या जाती वास्तवाची अगतिकता सूक्ष्मपणे कवीने कवितेत चित्रित केली आहे. सामाजिक आंतरविरोध स्पष्ट करणारी विचारशील स्वरूपाची ही कविता आहे.

फर्मान आणि इतर कविता या काव्यसंग्रहातील अतिशय जाज्वल्य, सृजनशील कविता म्हणजे! आई! मला जन्म घेऊ दे! ही कविता होय. ह्या कवितेत कवी म्हणतात-

तू जसे पाहिले जग मला देखील पाहू दे
सांग आई बाबांना जन्म मला घेऊ दे ।।धृ।।
तू बहीण तू कन्या तू एक स्त्री आहे
काल जिथे तू होती आज तिथे मी आहे
सांग आई बाबांना जन्म मला घेऊ दे ।।

ह्या कवितेत कवीने स्त्रीभ्रूणहत्येसंदर्भात जागृतीचा संदेश दिला आहे. 'लेक वाचवा' हा मार्मिक उपदेश करून मुलीचे महत्त्व त्यांनी वेगळ्या शैलीने कवितेद्वारे सांगितले आहे. नवीन प्रतिमा, परिणामकारक शैली, चिंतनशील आशयाचे नाते सांगणारी त्यांची ही कविता आपणाला विचारशील बनविते व मन अस्वस्थ करून टाकते. समाजामध्ये होत असलेली स्त्रिभ्रूणहत्या तिला आळा बसावा म्हणून अतिशय गोंडसपणे एका बालिकेचे मनोगत कवीने कवितेतून व्यक्त केले आहे.

पप्पा या कवितेत कवीने हळूवारपणे मुलीच्या मनातील कोमलभावना व्यक्त केल्या आहेत. कवी म्हणतात-

पप्पा माझ्या आईला बोलू नका
स्त्री जन्म आहेच आधी मुका
दिव्यातली वात, झाली दिनरात
आई माझी एकटी, आहे लाखांत
रंग तिच्या प्रेमाचा नाही फिका
पप्पा माझ्या आईला बोलू नका

स्त्रीचे महत्व पटवून सांगून स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. हे कवितेतून आगळ्यावेगळ्या शैलीद्वारे कवीने सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेचे महत्त्व पटवून देतांना कवीने स्वातंत्र्य समतेचे नाते प्रत्येकाने जोपासले पाहिजे. त्यातही पतीपत्नींचे नाते व त्यांचे संबंध कसे समानतेचे

असावे, परंतु नियतीने कसा भेद केला असे सांगतांना कवी उंबरा...तोरण या कवितेत लिहितात.

आई घराचा उंबरा बाप घराचे तोरण
असं असूनही केला भेदभाव नियतीनं
तुला स्थान पुराणात तुझा उदो इतिहासी
तुझ्या भाळी बापा आले दिस कसे वनवासी

स्त्रीपुरुषामध्ये भेदभाव नियतीने केला असे कवी म्हणतात, परंतु हा भेदभाव नियतीने केला नसून मानवच त्याला जबाबदार आहे. त्याने ही जबाबदारी नियतीवर न ढकलता स्वतः शिरावर घेऊन स्त्रीपुरुषामध्ये समानता प्रस्थापित केली पाहिजे असे कवीला वाटते.

राष्ट्रपिता म. गांधी यांनी देशासाठी आपले प्राण पणास लावले. मात्र माघार घेतली नाही. अहिंसावादी चळवळीचे ते पुरस्कर्ते होते. सत्यनिष्ठा, त्यागवृत्ती ही त्यांची वृत्ती होती म्हणून कवी बापू कवितेत लिहितात.

मोती झाले त्या धामाचे जिथे राबले बापू
बोले तैसा चाले ऐसे जीवन जगले बापू
आदर्शाचा विपुल ठेवा सदाचार दागीना
ही समृद्धी सन्मार्गाने मिळवत गेले बापू

गांधीजी हे देशासाठी एक आदर्शव्यक्तिमत्त्व आहे. आपणही त्यांचा आदर्श घ्यावा असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आहे. आज तसे दिसत नाही. त्यांच्या विचारांची, त्यागाची व निष्ठेची पायमल्ली होताना दिसते याची खंत कवीने व्यक्त केली आहे.

आजकाल देशहिताच्या गोष्टी कुणी करताना दिसत नाही. प्रत्येकजण स्वार्थी झाला आहे. म्हणून बंदी या कवितेत कवी लिहितात-

साराच व्यर्थ गेला इतिहास छापलेला
गोष्टी शिवास माझ्या सांगेल कां जिजाई
फासावरी चढोनी गेल्या इथेच माना
स्वातंत्र्य स्वस्थ झाले आता दिशात दाही

ज्या स्वातंत्र्यवीरांनी देशासाठी आहुती दिली त्याचेही लोकांना मोल राहिले नाही, असे कवी म्हणतात. ही वस्तुस्थिती कविने बंदी कवितेतून व्यक्त केली आहे.

माणूस कवितेत कवी लिहितात -

विद्वान शून्य झाले आता सभोवताली
ज्ञानास पात्र आता खुर्चीतले मवाली
हरवून चेहरा तो माणूस चाललेला
सत्ताच भामट्यांच्या हातात येत गेली.

आता माणसाचे माणूसपण शिल्लक राहिले नाही. ढोंगी विद्वान माणसे पुढे येऊन आम्हीच विद्वान आहोत असे सांगायला लागले आहेत. त्यामुळे मानवतावादी खरे सत्ताधारी राहिले नसून ढोंगी, भामटे सत्ताधारी सर्वत्र दिसतात असे कवीला सांगायचे आहे. म्हणून कवितेतून कवीने मानवतावादी विचार कालबाह्य होत आहेत व ढोंगी विचार पुढे येताना दिसतात ही खंत व्यक्त केली आहे.

स्पर्धा कवितेत कवी म्हणतात–

कापूस काढणारा श्रीमंत देश माझा
अद्याप नागवा का चौकातला भिकारी
शहरात स्वच्छतेची मोहीम चालते अन्
वस्तीत मात्र माझ्या का तुंबल्या गटारी

आचार हा विचार झाला पाहिजे. आपण बोलतो तसे करत नाही. त्यापुळे उगीच जीवघेणी स्पर्धा करण्यात अर्थ नाही. प्रत्येक माणसाने उक्ती न करता कृती करावी. तरच आपल्याला स्पर्धेत टिकता येईल. नाहीतर बोलण्याचीच स्पर्धा होईल. असे कवीला वाटते. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. असे आपण म्हणतो, परंतु प्रत्यक्षात शेतकरी आत्महत्या करताना, संप करताना दिसतो. एकीकडे देशभर स्वच्छता अभियान राबविल्या जाते, परंतु गावात गटारी, तुडुंब भरल्या आहेत ही वास्तवता कवीने चित्रित करून वास्तव समाजदर्शन कवितेतून चित्रित केले आहे.

फर्मान या कवीतेत कवीने समाजातील विविधता चित्रित करून त्यातील व्यंग बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. फर्मान या कवितेत कवीने समाजातील दैन्य, दुःख, दारिद्र्य, वेदना आणि सर्वसामान्य माणसाचे होत असलेले शोषण हे नानाविध प्रश्न परिणामकारक शैलीने कवितेतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कवी म्हणतात–

गाणे तुझे नी माझे उरले न ऐकणारे
माझ्या तुझ्या व्यथांना उरलेत पाहणारे
फर्मान सांग नेऊ कुठल्या दिशेत आता
ते दुःख ना परंतु सांगून संपणारे

अशा प्रकारे दुःखाची व्यथा व त्यासाठी असलेली कणव कवीने फर्मान कवितेतून व्यक्त केली आहे. हे दुःख कवीचे एकट्याचे नाही तर ते सर्वहारा वर्गाचे, समष्टीचे आहे. हे त्यांच्या कवितेतून चित्रित होताना दिसते. समाजातील बिभत्सचित्र कवी आपल्या उघड्या डोळ्यांनी पाहतो. देशातील भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, काळाबाजार हे पाहून कवी स्तंभित होतो. त्यामुळे त्याला ह्या मानवी जीवनाची चीड येते. तरीही ह्या अनिष्ट घटनांविरोधात कुणी एल्गार

पुकारत नाही याची खंत कवीला आहे, म्हणून कवी उद्वेगाने अन्न या कवितेत लिहितात–

दररोज कोंडमारा युरीया कधी हवाला
गर्दीत श्वापदांच्या माणूस ठार झाला
अन्न तुझ्या दुधाची राखेल कोण आई
होऊन रोज येतो ओठात शब्द ओला.

अशा प्रकारे देशाची, समाजवास्तवाची धग आणि मूल्याधिष्ठित समाजासाठीचा जागर त्यांच्या कवितेत ओतप्रोत भरलेला आहे असे दिसून येते.

या काव्यसंग्रहातील माय, तारणारा, कॅलेंडर आणि ३१, रांगा, घाव, मराठीमाती, मर्ढेकर, कोडे, ऋण, सलाम, दुर्दैव, पाषाणा इत्यादी कविता ह्या अर्थपूर्ण असून स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या आहेत. म्हणून हा काव्यसंग्रह मराठी कवितेला नवे वळण देणारा आहे असे म्हटल्यास वावगे होऊ नये असे मला वाटते.

प्रा. बा. ना. आंधळे यांनी 'फर्मान आणि इतर कविता' या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून समाजाचे पारंपरिक दुःख, वेदना व विद्रोह यांना धक्के देत परिवर्तनाचा लढा उभारून समाजातील सर्वच प्रश्नांना हात घातला आहे. म्हणून त्यांच्या कवितेत एकसुरीपणा येत नाही. त्याची कविता सर्वार्थाने परिपूर्ण वाटते.

कवीने ग्रामीण भागातील जनतेचे, शेतकऱ्यांचे, स्त्रियांचे, भ्रष्टाचाराचे, बेरोजगारीचे आणि एकूणच समाजव्यवस्थेचे चटके सोसणाऱ्या उपेक्षितांचे प्रश्न कवितेतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. जणूकाही सर्व अनुभूतीचे सारस्वतच कवी कवितेतून मांडताना दिसतात. धारदार पण तरल प्रतिमा, ओघवतीशैली, अत्यंत चिंतनगर्भ मांडणी करून समाजवास्तव सर्वंकषरूपाने वाचकांसमोर ठेवण्याचा प्रयत्न प्रा. बा. ना. आंधळे यांनी 'फर्मान आणि इतर कविता' या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून केला आहे. त्यांच्या पुढील वाटचालीस माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

A Proceedings of 2nd National Conference on

Buddhist Philosophy

-A Present Day Need

NCBP-2018

February 02-03, 2018

Chief Editor

Murlidhar G. Chandekar

Editors

Rajesh S. Jaipurkar

Ajay P. Deshmukh

Gajanan G. Muley

Vinod K. Nagale

BUDDHIST STUDIES CENTER

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

AMRAVATI-444602 MS INDIA

बुध्द धम्म : मानव मुक्तिचा जीवन मार्ग

विलास तायडे

मराठी विभाग, श्री. शिवाजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट

मो. 9421793296

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी तथागत बुध्दाच्या धम्मांचा १४ ऑक्टो. १९५६ मध्ये स्वीकार केला आणि आपल्या लाखों अनुयायांना तो धम्म दिला. परंतु त्यासंबंधी ते अंधारात राहू नये यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी फार काळजी घेतली. आपण या जगातून गेल्यानंतर आपल्या अनुयायांना धम्मासंबंधी कोण मार्गदर्शन करणार याची काळजी त्यांना होतीच म्हणुन त्यांनी भारतभूमीत जन्माला आलेल्या भगवान बुध्दाच्या बौध्द धम्म व त्यांच्या अनुयायांना मार्गदर्शनपर ठरेल अशा 'भगवान बुध्द आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथाची निर्मिती केली. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले एक महान कार्य आहे. त्यांच्या सर्व अनुयायांना व बुध्दधम्मानुसार आचरण करण्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या जगातील सर्व लोकांसाठी मार्गदर्शक ठरेल असा हा ग्रंथ आहे.

धम्म :

धम्म म्हणजेच बुध्दाचा मूळ विचार होय. तोच त्यांनी स्वीकारला. परंतु लोकपरंपरेतून त्रिपिटकाच्या माध्यमातुन आपल्या पर्यंत चालत आलेला बुध्दमात्र त्यांनी आंधळेपणाने कधिही स्वीकारला नाही.

'The Buddha and his Dhamma' यातील 'धम्म' हे पद त्यांच्या विचारधारेला अनुलक्षूनच आहे. थोडक्यात सांगायचे तर देवाशीवाय धर्म नाही आणि बुध्दाशिवाय धम्म नाही ! अशा ह्या बुध्दाने 'धम्म' या सज्ञेने सूचित होणारे तीन भाग गृहित धरले आहेत १ धम्म, २ अधम्म आणि सद्धम्म हा तिसरा वर्ग 'सद्धम्म' म्हणजेच धम्माच्या तत्वज्ञानाचे दुसरे नाव असुन तोच खरा 'धम्म' या शब्दामागील आशय असल्याचे डॉ. आंबेडकर सूचित करतात. कारण अधम्माला बुध्दाच्या धम्मात स्थानच नाही. तिथे 'नीती' हेच सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानले गेले आहे.

धर्म आणि धम्म :

धर्म आणि धम्म ह्या संकल्पनामधील अंतर स्पष्ट करतांना ते असे म्हणतात की, धर्माचा संबंध देवाशी आहे; तर धम्माचा संबंध मानवाशी आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, धर्मात देवाला स्थान आहे, तर धम्मात मानवाला स्थान आहे. असे मानले जाते की धर्म हे ईश्वरनिर्मित आहेत. याऊलट धम्म हा मानवनिर्मित असल्याचे आपणास दिसते. त्यामुळे धर्म हा अपरिवर्तनीय असतो, तर धम्माचे स्वरुप परिवर्तनशील असल्याचे आढळते. तसेच धर्माची संकल्पना ही देवाशिवाय पुर्ण होत नाही, धर्मात ग्रंथप्रामाण्याला स्थान आहे. तर धम्मात बुध्दीप्रामाण्याला. यावरुन धर्म हा माणसाला बध्द करतो, तर धम्म हा मानवाला मुक्त करतो. धर्माला देवाचे बंधन असते, तर धम्माला नैतिकतेचे. निती नसेल तिथे धम्म नसेल. किंबहूना जिथे देव आहे तिथे धम्म नाही आणि जिथे धम्म आहे तिथे देव नाही किंवा जिथे धर्म संपतो, तिथून धम्म सुरु होतो. पण या दोन्ही गोष्ट एकत्र नांदूच शकत नाही. इथे आपल्या लक्षात येते की बुध्दाचे विचार अथवा त्यांचा 'धम्म' हा केवळ हिंदूधर्मावरील इलाज होय. 'धम्मचक्रपव्व-तनसूत्त' म्हणून प्रसिध्द असलेल्या आपल्या पहिल्याच उपदेशात बुध्द म्हणतात की, "आपला जो मार्ग जो धम्म आहे. त्याला ईश्वर आणि आत्मा यांच्याशी काहीही कर्तव्य नाही. त्याचा मरणोत्तर जीवनाशी कसलाही संबंध नाही तसेच त्या धम्मात कर्मकांडाशी काही संबंध नाही."

आत्मा :

आत्मा ह्या दुसऱ्या संकल्पनेविषयीची बुध्दाची मते आपल्या भाषेत मांडतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, देवावरील विश्वास हा ज्याप्रकारे भ्रामक समजुती निर्माण करतो, त्याचप्रकारे आत्म्याच्या अस्तित्वावरील विश्वास हा देवाच्या अस्तित्वावरील विश्वासापेक्षाही भयंकर आहे. कारण त्यामुळे पुरोहितवर्ग निर्माण होतो. भ्रामक समजुतीचा [illegible] होतो. एवढेच नव्हे तर तो पुरोहित वर्गाला माणसाच्या जन्मापासून मृत्युपर्यंत सत्ता [illegible] करतो.

[illegible] देव आणि आत्मा या तत्वांचे अस्तित्व मानले गेल्यामुळे [illegible] दैववादाच्या [illegible] ह्या परिकल्पनांच्या फेऱ्यात अडकून पडलेला [illegible] आहेला

गौतमबुध्दांना दिसत होता. त्याचमुळे, त्यांनी आपल्या धम्म ह्या संकल्पनेत ईश्वर आणि आत्मा या गोष्टींना स्थानच दिलेले नाही. हे त्यांच्या धम्माचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य होय.

बुध्दाच्या विचारधारेचे दुसरे एक वैशिष्ट्य सांगताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात: बुध्दाने मोक्षदानाचे आश्वासन दिले नाही. ते म्हणतात, 'मी मार्गदाता आहे मोक्षदाता' नव्हे. इथे डॉ. आंबेडकर स्पष्ट करतात की, अन्यधर्म जसे साक्षात्कारी वा दैवी आहेत, तसा बुध्दाचा धम्म नाही. बुध्दाचा धम्म हा एक शोध आहे. त्याच्याच पुढे ते म्हणतात: सर्व प्रेषित मोक्षाचे आश्वासन देतात. मोक्षाचे आश्वासन न देणारा बुध्द हाच एक गुरु आहे. मोक्षदाता आणि मार्गदाता यामध्ये त्यांनी विभाजन रेषा काढली आहे. एक मोक्ष देणारा आहे, तर दुसरा केवळ मार्ग दाखविणारा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या विधानातुन बुध्द हा 'मोक्षदाता' नसल्याचे सुचविले आहे. वास्तविक मोक्षाची वाट ही 'धर्म' या संकल्पनेशी सलग्न असून ही 'इश्वर' 'आत्मा' आदी मिथ्या कल्पनांकडे जाणारी आहे. आणि पारलौकिक जगाशी नाते सांगणारी आहे. त्यामुळे 'धम्मा'च्या संकल्पनेत 'मोक्ष' ह्या संकल्पनेला स्थानच नाही. बुध्दांनी आपल्या पहिल्या प्रवचनातच सांगीतले आहे की, त्याचा मरनोत्तर जीवनाशी कसलाही संबंध नाही. त्यादिशेने विचार करता, बुध्दाच्या विचारधारेत 'निब्बांन' ही संकल्पना कार्यरत झालेली दिसते. धम्मातील **'निब्बांन'** ही संकल्पना इहवादाशी निगडीत असून, ते निर्दोष जीवन जगणाऱ्या मानवाला 'याचि देही याचि डोळा' प्राप्त होत असते. आधी बुध्दाची वाणी आपणास सांगते त्यामुळे बुध्दांच्या विचारात कुठल्याही मिथ्या कल्पनेला स्थान नसल्याचे आढळून येते.

गौतमबुध्दाचा धम्म :

तथागताचा धम्म म्हणुन ओळखला जाणारा जीवनमार्ग हा अन्य 'धर्मा' हून किती वेगळा नि सर्वस्वी भिन्न आहे, हे सांगताना डॉ. आंबेडकर धम्माचे आणि धर्माचे प्रयोजन हे वेग वेगळे असल्याचे आग्रहाने सांगतात पुढे ते म्हणतात: धर्माचे प्रयोजन जगत्प्रारंभाचे स्पष्टीकरण आणि धम्माचे प्रयोजन जगाची पुनर्रचना ही आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकीरांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा पारंपारिक बौध्दधमपिक्षा वेगळा आहे. त्यात अनेक व्यावहारिक आणि आजमितीला आवश्यक असलेले, परंतु तर्कसंगत बुध्दीप्रामाण्यावर आधारित, विज्ञानवादी आणि जडवादी भूमिका घेऊन त्यांनी बदल, दुरुस्त्या केल्या. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेला एका समतेच्या पातळीवर आणणारा, लोकशाही शासन प्रणालीला पोषक असलेला विचार स्वीकारुनच बुध्दधम्म सांगीतला आहे. अनावश्यक बाबिंना त्यांनी आपल्या धम्मात स्थान दिले नाही. विचारांची निश्चित अशी मांडणी करुन नीट दिशा ठरविलेली दिसते. म्हणून त्यांनी जुन्या बुध्दचरित्रातील अनेक चमत्कारिक, लोकप्रिय, सर्वश्रृत प्रसंग वगळून डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या अभ्यासात आणि चिंतनात जे त्यांच्या बुध्दीप्रामाण्यवादावर टिकले, त्यांचाच स्विकार केलेला आहे.

बाबासाहेबांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हिंदुंच्या कल्पनेतील किंवा विचारातील बौध्दधर्मासारखा नाही. हिंदू तर बुध्दाला विष्णुचा नववा अवतार मानतात आणि बौध्द धर्म हिंदू धर्मांचीच शाखा मानतात. उलट बाबासाहेबांनी इश्वर ही कल्पना आणि सत्ता स्पष्टपणे नाकारली. बुध्दाचे तत्वज्ञान मुळात निरीश्वरवादी आहे. असे असुनही बाबासाहेब आपल्या बावीस प्रतिज्ञामध्ये 'मी ब्रम्ह, विष्णू, महेश' ह्यांना देव मानणार नाही. त्यांची पुजा करणार नाही. गौरी गणपती यांना देव मानणार नाही त्यांची पुजा करणार नाही. असे नमूद करतात.

पापपुण्याच्या कल्पनेच्या आधारावर मेलेल्या माणसाचा पुनर्जन्म त्यांनी नाकारला आहे. आत्मा ही संकल्पना आणि सत्ता हिचे अस्तित्वही बाबासाहेबांनी नाकारले आहे. त्यामुळे आत्मा अमर असण्याची कल्पनाही त्यांनी फेटाळून लावली आहे. त्यामुळे पुनर्जन्माचा विचारही आपोआपच फेटाळला जातो. परंतु माणुस मेल्यानंतर त्याच्या मृतशरीराद्वारे निघणारी घटकतत्वे, त्याच्या सारख्या घटकतत्वात विलीन होतात आणि त्यांच्यापासून इतर घटकांचा जन्म होतो. बुध्दाला अभिप्रत असलेला हा पुनर्जन्माचा विचार बाबसाहेब स्पष्ट करुन सांगतात. आत्मा नाही. तो अमरही नाही, त्यामुळे कर्मसिध्दांताबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली मते स्पष्ट करतांना म्हटले आहे की, बऱ्यावाईट कृत्यांचे चांगले-वाईट परिणाम याच जन्मात भोगावे लागतात. ह्या जन्माच्या बऱ्याचवाईट कृत्यांचा पुढील जन्मावर परिणाम होत नाही. कर्मसिध्दांताबाबतची ही बाबासाहेबांची भूमिका जडवादी, बुध्दीप्रामाण्यवादी, विज्ञाननिष्ट, इहवादी आहे.

बुध्दधम्म लोककल्यानाचा जीवनमार्ग :

बुध्दधम्म लोककल्यानाचा जीवनमार्ग डॉ. बाबसाहेब अबिडकरांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा लोककल्याणाचा जीवन मार्ग आहे. अर्थात हा मार्ग सदाचार, बंधुभाव, समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायाचा आहे. बुध्दाच्या धम्मात कोणत्याही पातळीवराचे शोषण मान्य नाही. तसेच उच्चनीचताही मान्य नाही. धम्मातील सदाचरण मोक्षप्राप्तीसाठी नाही. तर वर्तमानातील इतराचे आणि आपले जीवन सुखकर व्हावे, त्यासाठी आहे

सदाचरणासाठी शील सर्वात महत्वाचे आहे. त्याच बरोबर प्रज्ञा, करुणा आणि बाबसाहेबांनी सांगीतलेल्या बावीस प्रतिज्ञाही तितक्याच महत्वाच्या आहेत. बाबासाहेबांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा समाजात आणि देशात ऐक्य, बंधुभाव, समता, न्याय प्रस्तापित करण्यासाठी अत्यंत उपयोगी तत्वज्ञान आहे. परंतु बुध्दधम्माचे आचरण अतिशय काटेकोरणे झाले पाहिजे. ते पुस्तकी ज्ञान नाही तर तो रोजच्या आचरणातील जीवनमार्ग आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा माणसाच्या, त्याचप्रमाणे जगाच्या प्रगतीचा, सामाजिक नीतीचा मंगल व सर्वभौम मूल्ये जपणारा आणि मानणारा जीवनमार्ग आहे

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांना वास्तवतेचा व इतिहासाचा आधार होता. या देशातील जनसामान्यासाठी त्यांनी जे केले त्याला इतिहासात तोड नाही. सन १९५६ च्या नंतर भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक इतिहासाचे स्वरुप बदलून गेले.

धम्म हे इहवादी तत्वज्ञान आहे. बुध्दीवाद हा त्याचा अर्थ आहे. सर्वच सतत बदलत राहते. हा धम्माचा गतिवादी व प्रगतिवादी दृष्टिकोन आहे. जात वर्ण, वर्ग वा लिंग असा कोणताही भेद धम्माला मान्य नाही. एक - जाती - वर्णविहीत समाज, स्त्री - पुरुष समतेवर अधिष्ठित असलेला समाज हा धम्माचा आदर्श आहे

आदर्श समाजाची संकल्पना साकार करण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या वैश्विक मुल्यांचा स्वीकार करणे आवश्यक होते. ही वैश्विक मूल्य बौध्द धम्मात आहेत या मुल्यावरच बुध्दधम्म आधारीत आहे. म्हणून डॉ. आंबिडकरानी १४ आक्टो. १९५६ ला बौध्द धम्माचा स्वीकार केला.

बुध्दधम्म स्वीकारामुळे बौध्द लोकांमध्ये फार मोठे वैचारिक परिवर्तन घडून आले. या वैचारिक परिवर्तनामुळेच बौध्दलोक हे प्रगतीच्या मार्गाने वाटचाल करीत आहेत. धम्मानुसार आचरण करण्यासाठी बुध्दिजीवी वर्गात आधी धम्म समजून घेणे आवश्यक आहे. यासाठी आर्य अष्टांगिक मार्गानुसार दैनंदिन जीवन जगणे आवश्यक आहे. हे जेव्हा घडेल, तेव्हा बौध्द संस्कृती आणि बौध्दांची ओळख भारतात मजबूत होईल आणि डॉ. आंबेडकरांच्या अनुयायांच्या सर्वांगीण प्रगतीतुन याचे परिणाम दृष्टीस पडतील. जीवनाचा दर्जा त्यामुळे नक्कीच उंचावेल. बुध्द धम्मानुसार आचरण करण्याशिवाय स्वतःच्या विकासाचा दुसरा कोणताही मार्ग बोधिसत्व आंबेडकरांच्या अनुयायासमोर नाही. जेव्हा बौध्द संस्कृती निर्माण होईल आणि कौटुंबिक मुल्ये ही बुध्दाच्यां शिकवणीनुसार रुजविली जातील, तेव्हा बोधिसत्व आंबेडकरांचे धम्म मिशन त्यानुसार आचरण करणाऱ्या व्यक्तींना हजारो वर्षे फळे देत राहील. सर्वांनी या धम्माचा आदर्श घेऊन जीवन जगण्याचा प्रयत्न करावा कारण बुध्द धर्म हा वैज्ञानिक दृष्टीकोन देणारा मानव मुक्तीचा जीवन मार्ग आहे

संदर्भ ग्रंथ :

१) बुध्द आणि त्यांचा धम्म - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
२) लोकराज्य - धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गाजलेली भाषणे

(१०)

श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित

जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय
दर्यापूर, जि. अमरावती

NAAC Re-acredited 'B'

मराठी विभागाद्वारा आयोजित

राष्ट्रीय परिषद
(National Conference)

समाज आणि साहित्य
(आधुनिक भारताच्या विकासात समाजसुधारक, विचारवंत आणि साहित्यिकांचे योगदान)

बुधवार, दिनांक २८ फेब्रुवारी २०१८

विचारवेध

आधार पब्लिकेशन्स् अँन्ड रिसर्च सेंटर, अमरावती यांचे संयुक्त विद्यमाने

श्री. शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित

जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर, जि.अमरावती

NAAC Re-acredited 'B'

मराठी विभागद्वारा आयोजीत

राष्ट्रीय परिषद

(National Conference)

समाज आणि साहित्य

(आधुनिक भारताच्या विकासात समाजसुधारक, विचारवंत आणि साहित्यिकांचे योगदान)

बुधवार, दिनांक २८ फेब्रुवारी २०१८

विचारवेध

आयोजक
डॉ. रामेश्वर मा. भिसे,
प्राचार्य

संपादक
डॉ. मि. ना. भिलावार
डॉ. वि. अ. कोकणे
प्रा. सं. ज. आगलावे

आधार सोशल रिसर्च अ‍ॅण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती
यांचे संयुक्त विद्यमाने

ISBN – 978-93-86623-44-7

संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातुन व्यक्त झालेला सामाजिक दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. विलास तायडे,
मराठी विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी महाविद्यालय, आकोट

संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांच्या व्यक्तिमत्वाचा व वाङ्मयाचा अनन्यासाधरण प्रभाव साऱ्या महाराष्ट्रावर गेली साडेतीनशे वर्षं अव्याहतपणे टिकुन आहे. परामार्थक्षेत्रातील अधिकारामुळे, वारकरी संप्रदायाचा कळस झालेले तुकाराम महाराज गेली तीन शतके संतसज्जनांना आणि जनमानसांना आपला आधार वाटत आले आहेत. तुकाराम महाराजांचे अभंग कालातीत असुन आजच्याही सामाजिक परिस्थितीत फार उपयुक्त आहेत. त्याना काळाच्या कोणत्याही मर्यादा पडलेल्या नाहीत. त्याचे ते अभंग अक्षर वाङ्मय झाले आहेत. त्याच्या अभंगातील आशय, विषय, कल्पना कधी त्या भंग न पावणाऱ्या आहेत. गेल्या साडेतिनशे वर्षात त्याच्या अभंगाची आस्वादकत्ता किंचीतही कमी झालेली नाही. कारण त्यांच्या अभंगाला जीवनविषयक सामाजिक जाणिवाची जबरदस्त वैचारीक बैठक आहे.

संतांच्या सर्व लक्षणांनी युक्त 'तुका झालासे कळस' या पदवीला पोहचलेल्या तुकारामांचे `खांदयावर पताका घेऊन आळंदी पंढरीची वारी करणाऱ्या वारकऱ्यापासुन ते टेबल खुर्चीवर बसुन अध्ययन-अध्यापन-संशोधन करणाऱ्या विद्वानांपर्यंत सर्वांच्या मनावर त्यांचे अधिराज्य आहे` त्यांच्या जीवन कार्याचा व वाङ्मयाचा अभ्यास आजपर्यंत अनेक भक्तानी विद्वानांनी, व चिकित्सकांनी केलेला आहे. त्यांच्या समकालीन असणाऱ्या बहिणाबाई पासून तर आजच्या भालचंद्र नेमाडे, दिलीप चित्रे, सदानंद मोरे, आ.ह.साळुंखे यांच्या विलक्षण लेखनापर्यंत विशालपट त्याची साक्ष आहे.

तुकारामांच्या अभंगाची संख्या सुमारे पाच हजार आहे. त्यांचे अभंग म्हणजे मराठी काव्याचे शाश्वत भूषणच होय तुकारामांचे अनुभवविश्व अतिशय मोठे होते आणि त्याना असामान्य प्रतिभेची देणगी लाभली होती. त्यांचे प्रत्यंतर आपणास त्यांच्या अभंगाद्वारे येते. त्यांची अभंगवाणी आजही सर्वसामान्य जनतेच्या अंत:करणापर्यंत जाऊन भिडते, कारण ती त्यांच्या सर्वस्पर्शी अशा जीवनानुभवांतून जन्माला आली आहे. मोठमोठ्या विद्वानांपासून तर सामान्य माणसापर्यंत प्रत्येकाच्या मनास भुरळ पडावी अशी. सुभाषितवजा पंक्ती त्यांच्या अभंगात जागोजागी पाहायला मिळतात म्हणून त्याच्या अभंगातून सामाजिक जाणिवांचा प्रत्यय उदाहरणादाखल पुढील काही अभंगपक्तीचा उल्लेख करता येईल.

'सुख पाहतां जवापाडे | दु:ख पर्वता एवढे |'
'निश्चयाचे बळ | तुका म्हणे तेंची फळ |'
'पराविया नारी माऊली समान | परधनी बाटो ने दी मन ||'
'भिक्षापात्र अवलंबिने | जळो जिणे लाजीरवाणें ||'
'महापुरें झाडे जाती | तेथे लव्हाळें वाचती |'
'साधुसंत येती घरा | तोची दिवाळी दसरा |'
'दया क्षमा शांति | तेयें देवाची वसती'
'शुद्ध बीजापोटी | फळे रसाळ गोमटी'

तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगातून शुद्ध - परामार्थ धर्माची शिकवण दिली. त्यांनी स्वत: भक्तिमार्गाची कास धरली आणि नामस्मरण व संतसंग या दोन साधनांवर विशेष भर दिला.

सामाजिक दांभिकतेवर कोरडे :

तुकारामांच्या विचारांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्टय म्हणजे त्यांच्या विचारांना जननिष्ठ धर्माचे पालन करून पाखंड - खंडन करणे, हे त्यांनी आपले जीवितकार्य मानले. कोणाचीही भीडमूर्वत न ठेवता ते सामाजिक दांभिकतेवर त्वेषाने तुटुन पडतात. अशा वेळी त्यांच्या वाणीला एक वेगळीच धार चढल्याचे आपणास पाहावयास मिळते. पढीक पंडित, ढोंगी साधु, लोभी भिक्षेकरी इत्यादी सर्वांचा त्यांनी आपल्या वाङ्मयातून कडक समाचार घेतला आहे. तथापि त्यांच्या टीकेचा मुख्य रोख दंभ व भक्तिहीन पांडित्य यावर आहे. उदाहरणादाखल काही अभंगाचा उल्लेख करता येईल.

'ऐसे कैसे झाले भोंदू | कर्म करोनि म्हणती साधू'
'अंगा लावुनिया राख | डोळे झाकुनी करितो पाप'
'जळो जळो ते गुरूपण जळो जळो ते चेलेपण |'
'गुरू आला वेशीद्वारी शिष्य पळतो खिंडोरी |'
'जालासी पंडित पुराण सांगसी | परि तू नेणसी मी हे कोण |'
'भुकं नाही अन्न | मेल्यावरी पिंडदान ||'

ISBN – 978-93-86623-44-7

'मन संकल्पाची पापे | न जाती तीर्थाचेनी बापे ||'

'नवसे कन्यापुत्र होती | तरी का करणे लागे पती'

समाजामध्ये भोंदू साधुंनी धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य जनतेला फसविण्याचे काम केले. त्यांना खरा धर्म तर कळला नाही, परंतु साधूंच्या वेषात लोकांना लुबाडण्याचे काम त्यांनी केले यावर आपल्या अभंगातुन तुकाराम महाराज सडेतोड बोलतात व अशा ढोंगी भोंदू, लबाडांची निर्भत्संना करतात.

समाजाची घडी नीट रहावी याकरीता साधुंचे वर्तन उत्तम असावे. असे तुकाराम महाराज म्हणतात. लौकिक दंभ, दर्प, अभिमान बाळगुन लोकांना आपला मोठेपणा दाखविण्यात अर्थ नाही. बोलण्यापेक्षा करणे महत्वाचे. मन निर्मळ असेल तर बोलण्याचा प्रभाव पडेल अन्यथा नाही. अशा प्रकारे समाजस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगात जननिष्ठ जाणिवांचे प्रकर्षाने वर्णन केले असून महत्वाच्या मुद्दयांवर बोट ठेवले व लोकांचे प्रबोधन केले. आपल्या अभंगातुन समाज प्रबोधनाचे महत्वाचे काम महाराजांनी केले.

तुका झालासे कळस :

तुकारामांनी सर्व प्रकारच्या सामाजिक भेदभावांना विरोध केला आहे. सामाजिक विषमतेचे शल्य या ना त्या रुपाने त्यांच्या वाङ्मयात प्रगट झाल्यावाचून राहत नाही. त्यांनी जातपात व उच्चनीच भेदभाव नाकारले आणि त्यांस पोटतिडिकेने विरोध केला. 'ब्राम्हणा न कळे आपुले ते वर्म गवसे परब्रह्म नामे एका |', 'विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म | भेदाभेद भ्रम अमंगळ', 'दया करणे जे पुत्रासी | तेंचि दासा आणि दासी ||' अशा व्यापक मानवतावादी भूमिकेचा पुरस्कार करणारे तुकाराम खऱ्या अर्थाने संतपदी पोहोचले होते असे म्हणावे लागते.

अभंगवाणीचे वाङ्मयीन बळ :

तुकारामांच्या अभंगातून पढिक पांडित्यापेक्षा जननिष्ठ उत्कट जाणिवेचे क्षण उतरले आहेत. त्यांची समाजसेवेची सारी भिस्त अभंगवाणीवर असल्याचे त्यानी अनेकदा म्हटले आहे. "आम्हा घरी धन शब्दाचीच रत्ने | शब्दाचीच शस्त्र करू" हा त्यांचा बाणा आहे. तुकारामांचे हे शब्द शस्त्र फार समर्थ ठरले आहे. तुकाराम महाराज आपल्या स्वानुभवाला प्रमाण मानतात. "तुका म्हणे झरा | आहे मुळचाची खरा ||" हे त्यांचे स्वानुभूतीचे बोल आहेत. त्यांच्या अभंगांना आंतरीक अनुभूतीमुळे सर्वकालीन सामान्य स्वरूप आले आहे. कृतज्ञता, लीनता, नम्रता, उत्कंठा, तळमळ, आग्रह, प्रेमळपणा यांच्यासोबत त्वेष, आवेश संताप, क्रोध, धिक्कार, राग, तिरस्कार इत्यादी भावच्छटांची मनोज्ञ रेखाटणे त्यांच्या अभंगात उतरली आहेत. हा सारा त्यांचा आत्मविष्कार आहे "तिक्ष्ण शब्दांची उत्तरे | हाती बाण घेऊनि फिरे" असा त्यांचा भक्तिमार्गातील क्षत्रीय थाट आहे.

समर्पकशब्द, अर्थपूर्वक वाणी आणि प्रामाणिक अनुभूती ही त्यांच्या अभंगवाणीची सामुग्री आहे सामान्य शब्दांच्या वापरातही तुकोबांनी प्रभावी सभ्यता आणली आहे. अभंगवाणीच्या अभिव्यक्तीची सारी साधने समर्पकपणाचा सर्वोच्च व उत्कर्षित पातळीवरून ते वापरतात. ही अभंगरचना इतकी चिरेबंदी आहे की, त्यातील कोणत्याही महत्वाच्या शब्दांचे स्थानांतर होऊ शकत नाही. तसे झाल्याबरोबर त्यातील आशयाला नख लागते.

तुकारामांच्या अभंगात पारदर्शी स्पष्टपणा आणि अनुभूतीजन्य उत्कटता व सामाजिक आधार यांची अपूर्ण जोड आहे.

"सोईरे धोईरे दिल्या घेतल्याचे | अंत हे काळींचे नाही कोणी" कन्या सासुरासि जाये | मागे परतोनी पाहे | तुकारामांनी बनविलेली रुपके, वापरलेली कल्पनाचित्रे वा उपयोजिलेले दृष्टांत प्रचलित लोकजीवनातून घेतलेले आहेत. विठ्ठलासाठी भक्तांची होणारी तळमळ व तगमग मांडतांना ते हा जनजीवनातील व सर्वांच्या अनुभवाचा विषय असलेली प्रतिमा वापरतात.

तुकारामांचे सामाजिक निरीक्षण फार सूक्ष्म आहे. त्यामुळे त्यांच्या अभंगवाणीतून आलेले जनव्यवहारातील दाखले समर्पक व मार्मिक ठरतात. बहुजन समाजातील सर्वसामान्य व्यक्तीचे रागद्वेष आणि आशा - आकांक्षा त्यांनी आत्मीयतेने बोलून दाखविल्या रूढ संस्कार व स्वतंत्र प्रेरणा यांच्यामधील झगडा तुकारामांच्या मनात सतत चालू होता. त्यांनी अभंगातून दिलेला मानवतेचा संदेश हा या झगड्याचाच परिपाक आहे. म्हणून आजही त्याचे अभंग जनमाणसांना आपलेसे वाटतात. तुकारामाच्या अभंगवाणीतून जे प्रकटले आहे ते काळालाही भेदून जाणारे कालातीत आहे. हे शाश्वत सत्य आहे. ज्या भागवत धर्माचा ज्ञानेश्वरांनी पाया रचला त्यांचा कळस होण्याचे भाग्य तुकारमांना लाभले म्हणूनच संत बहिणाबाई म्हणतात-

"संतकृपा झाली | इमारत फळा आली ||
ज्ञानदेवें रचिला पाया | उभारिले देवालया ||
नामा तयाचा किंकर | तेणे केला हा विस्तार ||
जनार्दन एकनाथ | ध्वज उभारिला भागवत ||
तुका झालेसे कळस | भजन करा सावकाश ||"

अशा प्रकारे संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून सामाजिक जाणिवा: प्रकर्षाने दिसून येतात.

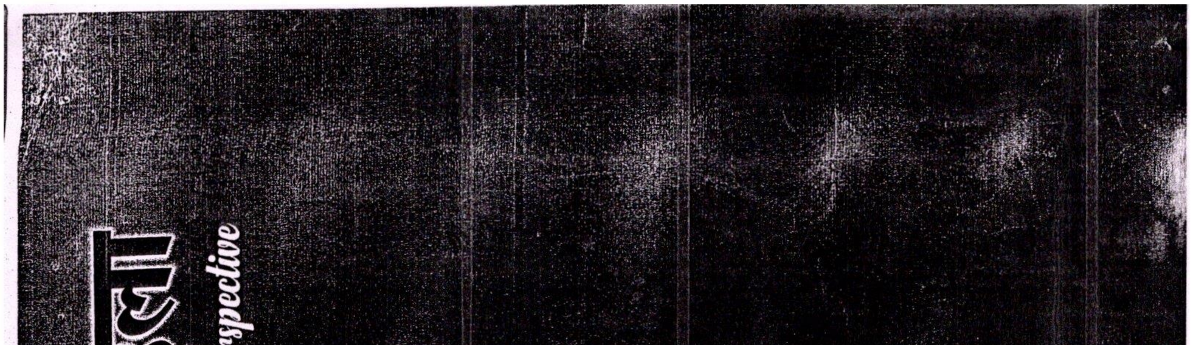

२०१८-१९

[illegible] कला में योगदान

[illegible]ाबराव वतारे
[illegible]वाजी महा. अकोट

[illegible]नके म[illegible] योगदान से स्वतंत्रता की लडाई के [illegible]ी क्षेत्र में महीलाओं ने अपना नाम रौशन किया। [illegible] अत्रे का संगीत कला में योगदानभारतीय संगीत [illegible] महत्वपूर्ण योगदान प्रदान किया है। इसी क्रम में [illegible] डॉ. प्रभा अत्रे अन्वेशक एवं सिध्द कलाकारों [illegible] ने लोकप्रियता के अनेक कीर्तिमान [illegible]कार [illegible] लगभग ६० वर्षो से शास्त्रीय संगीत के [illegible]णता से जन - जन के हदय को जीतती तथा

[illegible] महिला गायिका है जो इस घराने का प्रतिनिधित्व [illegible]त गायिका डॉ. प्रभा अत्रे सामाजिक सांगीतिक [illegible] रही है। आपने कलाकार के रुप में ही नही वरन् [illegible]कर्ता के विविध रुपों में भी संगीत के विकासात्मक

उसे सुरक्षित रखने का कार्य किया। [illegible]माजिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक संस्थाओं में संगठन सदस्य के रुप में भी कार्य कि[illegible] शास्त्रीय संगीत, अन्य कलाओं के संरक्षण एवं उनके विकासात्मक दृष्टिकोण हेतु [illegible] डॉ. प्रभा अत्रे फाउण्डेशन की स्थापना की। लेकिन फोउण्डेषन की स्थापना के प[illegible] से ही कई कार्यक्रम आयोजित किए है।

आप लगभग पन्द्रह वर्षों [illegible] एवं अ[illegible]ष्ट्रीय संगठनों से भी जुडी हुई है। भारतीय शास्त्रीय संगीत को साधारण[illegible]कप्रिय बनाने के लिए आपने मन्दिरों एवं आश्रमों में भी निरन्तर कार्यक्रम प्रस्तुत करती[illegible] विशिश्ट कारणों से वे कई कार्यक्रमों में बिना मानधन के भी प्रस्तुति देती है। प्रभा[illegible]भी अनेक विश्वविद्यालयों में मानद अध्यापिका (अपेपजपदह चतवमिवत) के रुप [illegible] कार्य करती है। आपने आकाशवाणी, दूरदर्शन [illegible] कार्यक्रम, व्याख्यान प्रदर्शन कार्य ए[illegible]र्यक्रमों द्वारा लोकप्रियता एवं प्रशंसा अर्जित की है तथा इस तरह से आपने भारतीय सा[illegible]व संस्कृति को विदेषों में भी लोकप्रिय बनाया है।

इस प्रकार प्रभा जी ने एक कलाका[illegible]रिक्त लेखिका, आयोजिका, गुरु एवं सांगीतिक, सामाजिक कार्यकर्ता आदि विविध[illegible] भी भारतीय सांगीतिक संस्कृति की धरोहर को सुरक्षित एवं लोकप्रिय बनाने में मह[illegible]का निभाई है। संगीत में इस अमुल्य योगदान के लिए आपको शतशः नमन।

संदर्भ सुची

१) *संगीत कला विहार मासि[illegible]ब्रूवारी २०१२*

प्रभा अत्रे का संगीत कला में योगदान

डॉ. सोपान सिताबराव वतारे
संगित विभाग , श्री शिवाजी महा. अकोट

इतिहास साक्षी है उन गतिविधीयोका जिनके महान योगदान से स्वतंत्रता की लडाई के साथ – साथ संगीत - साहित्य, राजनिती खेल आदी क्षेत्र में महीलाओं ने अपना नाम रौशन किया। ऐसीहीं एक महान महिला संगीत विदूशी डॉ. प्रभा अत्रे का संगीत कला में योगदानभारतीय संगीत में विभिन्न कलाकारों ने समय – समय पर अपना महत्वपूर्ण योगदान प्रदान किया है। इसी क्रम में उत्तर भारतीय शास्त्रीय संगीत कलाकार पद्‌भूषण डॉ. प्रभा अत्रे अन्वेशक् एवं सिध्द कलाकारों की परम्परा में अपना विशिश्ट स्थान रखती है। आपके कार्यक्रमों ने लोकप्रियता के अनेक कीर्तिमान स्थापित किए है। यह प्रतिभाशाली विविधांगी कलाकार गत लगभग ६० वर्षो से शास्त्रीय संगीत के मंच पर शोभायमान रही है और अपनी गान प्रवणता से जन – जन के हदय को जीतती तथा अल्हादित करती चली आ रही है।

वर्तमान में किराना घराने की आप वरिष्ठ महिला गायिका है जो इस घराने का प्रतिनिधत्व कर रही है।इस संदर्भ में देश की लब्ध प्रतिशिठत गायिका डॉ. प्रभा अत्रे सामाजिक सांगीतिक कार्यकर्ता एवं प्रचारक के रुप में निरन्तर सक्रिय रही है। आपने कलाकार के रुप में ही नही वरन् एक आयोजिका, लेखिका, गुरु एवं सामाजिक कार्यकर्ता के विविध रुपों में भी संगीत के विकासात्मक दृश्टिकोण को ध्यान में रखते हुए, देश में ही नही वरन् विदेषों में भी संगीत की लोकप्रियता बढाकर सामाजिक सांगीतिक कार्यकर्ता के रुप में अपनी अहम् भूमिका निभाई है। उन्होंने शास्त्रीय, उपशास्त्रीय एवं भजनों के अंतर्गत लगभग ४५० बंदिशों की, रचनाएं की तथा इन बंदिशों को 'स्वरांगिनी' एवं 'स्वरंजनी' पुस्तक के रुप में संगीत समाज को प्रदान किया है एवं इन समस्त बंदिशों को सी.डी. में प्रस्तुत कर संगीत प्रेमियों एवं कलाकारों को नवीन सामग्री प्रदान कीप्रभाजी ने न केवल भारत में अपितु विदेशों में भी विविध कार्यक्रमों, प्रशिक्षणों एवं व्याख्यानों द्वारा संगीत का प्रचार – प्रसार करने में आपना योगदान प्रदान किया है। आपने कॅनडा, अमेरिका, नेदरलैण्ड, स्विट्जरलैण्ड आदि देशां में कई स्थानों पर कार्यक्रम, कार्यशालाएं, व्याख्यान प्रदर्शन कर संगीत के प्रचार – प्रसार में अपना योगदान प्रदान किया है।

आप भारत में ही नही अपितु विदेशों में भी संगीत प्रेमियों को संगीत शिक्षा प्रदान करती रही है। अब तक आपने देश – विदेश के लगभग २५० शिश्यगणों को शिक्षा प्रदान की है और करती आ रही है। प्रभा जी ने भारतीय संस्था संस्कार भारती के माध्यम से भी कई व्याख्यान, सेमिनार, कार्यशालाएं, कार्यक्रमों एवं प्रशिक्षण द्वारा भारतीय संस्कृति में संगीत को बढांवा देने, तथा

ISBN : 978-81-920781-6-8

उसे सुरक्षित रखने का कार्य किया। आपने कुछ सामाजिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक संस्थाओं में संगठन सदस्य के रुप में भी कार्य किया। भारतीय शास्त्रीय संगीत, अन्य कलाओं के संरक्षण एवं उनके विकासात्मक दृष्टिकोण हेतु सन् २००२ में डॉ. प्रभा अत्रे फाउण्डेशन की स्थापना की। लेकिन फाउण्डेषन की स्थापना के पूर्व सन् १९६५ से ही कई कार्यक्रम आयोजित किए है।

आप लगभग पन्द्रह वर्षो से कई भारतीय एवं अन्तराष्ट्रीय संगठनों से भी जुडी हुई है। भारतीय शास्त्रीय संगीत को साधाराण जनता में लोकप्रिय बनाने के लिए आपने मन्दिरों एवं आश्रमों में भी निरन्तर कार्यक्रम प्रस्तुत करती रही है तथा विशिश्ट कारणों से वे कई कार्यक्रमों में बिना मानधन के भी प्रस्तुति देती है। प्रभा जी विदेशों मे भी अनेक विश्वविद्यालयों में मानद अध्यापिका (अपेपजपदह चतवमिवत) के रुप में अध्यापन कार्य करती है। आपने आकाशवाणी, दूरदर्शन कार्यक्रम, व्याख्यान प्रदर्शन कार्य एवं उत्कृष्ट कार्यक्रमों द्वारा लोकप्रियता एवं प्रशंसा अर्जित की है तथा इस तरह से आपने भारतीय सांगीतिक कला व संस्कृति को विदेषों में भी लोकप्रिय बनाया है।

इस प्रकार प्रभा जी ने एक कलाकार होने के अतिरिक्त लेखिका, आयोजिका, गुरु एवं सांगीतिक, सामाजिक कार्यकर्ता आदि विविध पहलुओं द्वारा भी भारतीय सांगीतिक संस्कृति की धरोहर को सुरक्षित एवं लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। संगीत में इस अमुल्य योगदान के लिए आपको शतशः नमन।

संदर्भ सुची

१) *संगीत कला विहार मासिक अंक : फेब्रूवारी २०१२*
२) *संगीत पत्रीका*

ISBN : 978-81-920781-6-8

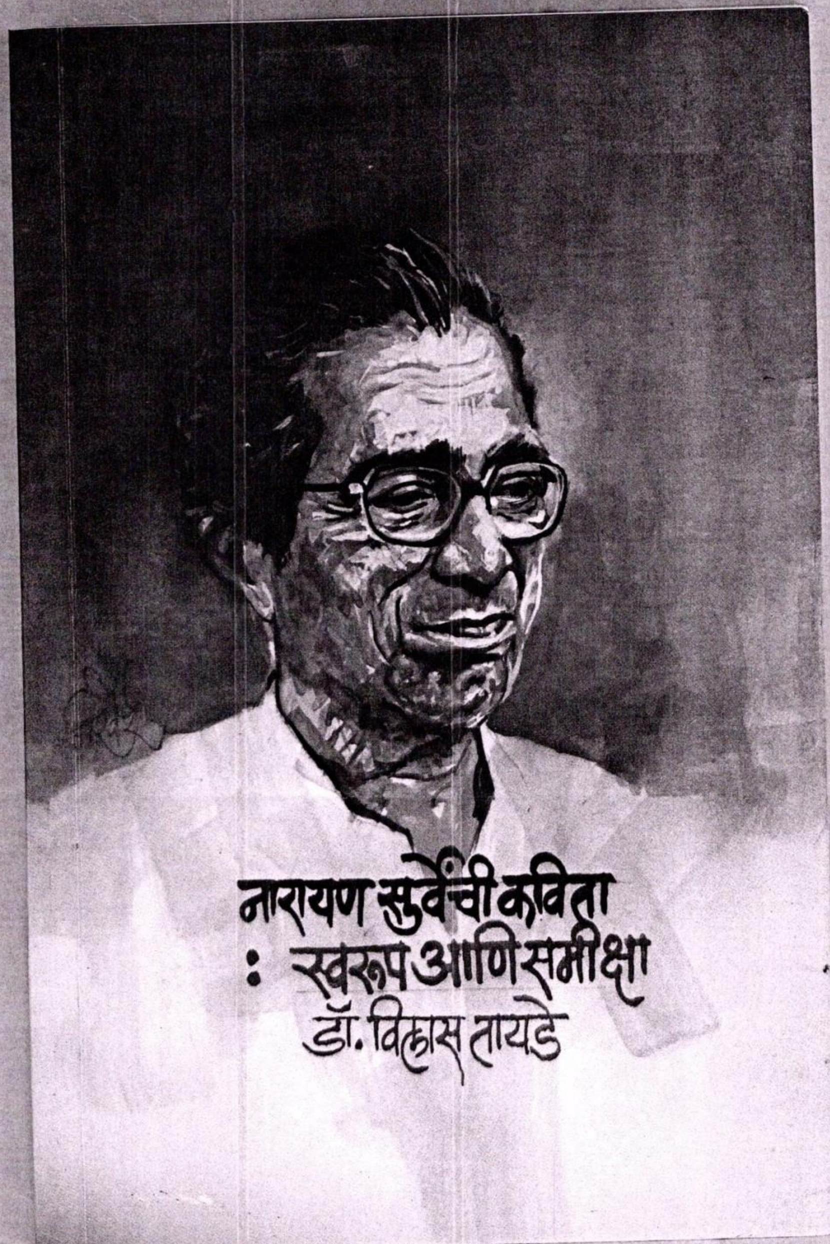
नारायण सुर्वेंची कविता
: स्वरूप आणि समीक्षा
डॉ. विलास तायडे

- **नारायण सुर्वेंची कविता : स्वरूप आणि समीक्षा**
  लेखक : डॉ. विलास तायडे
- **Narayan Surrvenchi Kavita : Swarup Ani Samiksha**
  By Dr. Vilas Tayade
  Mobile No. : ९४२१७९३२९६
  Email ID : vilastayade1965@gmail.com
- **ISBN : 978 - 81 - 937918 - 5 - 1**

- **© सौ. सुरेखा विलास तायडे**
  'विश्वजित' श्री कॉलनी,
  एम. आय. डी. सी. रोड, आकोट.

- **प्रथमावृत्ती**
  १४ ऑक्टोंबर २०१८
- **मुखपृष्ठ**
  बळी खैरे
- **अक्षर जुळवणी**
  अमोल गणगणे
- **प्रकाशक व मुद्रक**
  प्रा. मयुर बंडु लहाने
  आकांक्षा टंकलेखन बहुद्देशीय संस्था
  हिवरखेड (रूप), ता. तेल्हारा, जि. अकोला
  ९०९६५९३८४२
  Email ID : akankshajournal@gmail.com
  lahane_mayur@redifimail.com
- **मूल्य** : रू. १८०/-

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

"सम
आप
ज़ि

अ नु क्र म णि का

१. **नारायण सुर्वे आणि मार्क्सवादी विचारसरणी । १**
सुर्वेच्या साहित्यावर मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव
मार्क्सवादी साहित्य स्वरूप आणि आकलन
सुर्वेचे साहित्य आणि मार्क्सवादी साहित्य साम्य आणि भेद

२. **दलित साहित्यात नारायण सुर्वेचे स्थान । २७**
समकालिन कविता आणि सुर्वे
दलित साहित्याची विद्‌ग्धता आणि सुर्वेच्या काव्यातील वेदना
सुर्वेच्या काव्याचे वेगळेपण

३. **नारायण सुर्वे कामगार कवी । ५६**
सुर्वेच्या काव्यातील स्फूर्ती आणि प्रेरणा
सुर्वेच्या काव्याचे कामगार जीवनाशी तादात्म्य

४. **नारायण सुर्वेच्या काव्यातील सामाजिक व्यथा । ७६**
सुर्वेच्या काव्यातील दैण्य दुःख
सुर्वेनी निर्मिलेल्या प्रतिमा
सुर्वेच्या काव्याचा आशय आणि गांजलेल्या पिडित लोकांच्या व्यथा

५. **नारायण सुर्वे यांच्या काव्यातील वेदना आणि विद्रोह । १०६**
सुर्वेच्या काव्याची वैशिष्ट्ये
सुर्वेच्या काव्यातील सामाजिक आशय आणि समाज उद्‌बोधन
सुर्वेच्या कवितेचे वाङ्‌मयीन मूल्यमापन

♦ **नारायण सुर्वेशी एक हृदय संवाद (प्रकट मुलाखत) । १३८**

♦ **संदर्भ ग्रंथ सूची । १४३**

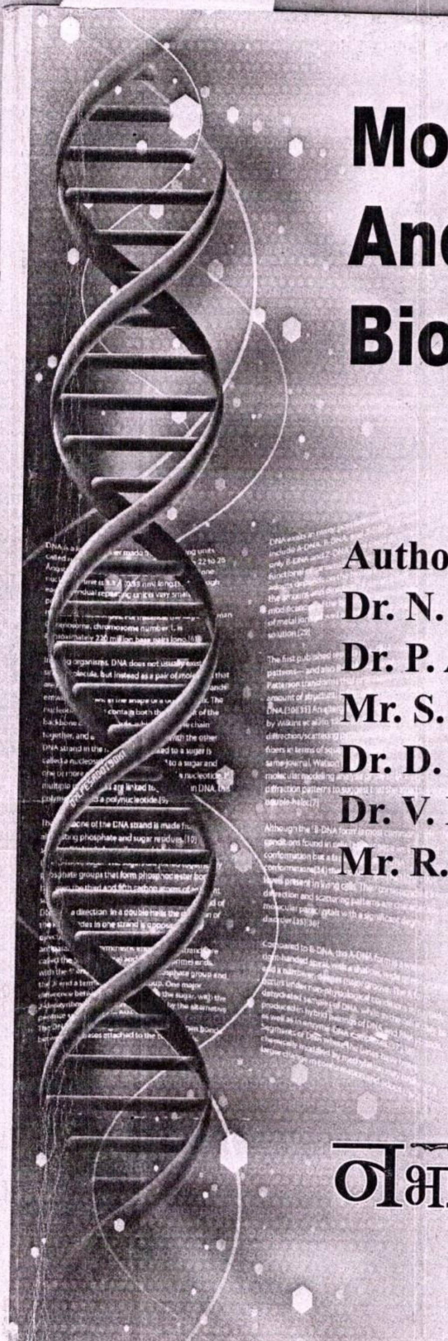

Molecular Biology And Biotechnology

Authors

Dr. N. H. Shahare

Dr. P. A. Gawande

Mr. S. V. Satpute

Dr. D. K. Koche

Dr. V. D. Hutke

Mr. R. S. Dhande

नभप्रकाशन

A TEXT BOOK OF BOTANY

B.Sc.III Semester-VI

Molecular Biology and Biotechnology

ISBN- 978-81-905776-102-1

Edition: First 2018-19
1st January 2019

Editors :
Dr. N. H. Shahare

Publisher:
Milind Dahake
Nabh Prakashan
Shyam Nagar, Amravati-444 606
Mob: 7798204500

Printer
Nabh Offset Printer
Shyam Nagar, Amravati- 444 606.

Price: Rs. 120 /-

Note : While all possible care has been taken in the editing, proof reading and printing of this book, but in case of any omission/mistake which might have crept in the book, neither the author nor the publisher shall be held responsible for the same. The author and publisher shall feel obliged for the suggestions received from the readers for further improvement of the book.

© Nabh Prakashan

All rights reserved. The copyright of this book vests in with the Publisher. No part of this book (any edition/reprint) may be reproduced. Stored in a retrieval system r transmitted in any form by any means, electronically or mechanically or by photocopying, Xerox, recording or otherwise without the prior written permission of the Author/Publisher, except for the purposes of references and review. Infringement of copyright is a criminal offence.

नभ प्रकाशनतर्फे प्रकाशित झालेल्या कोणत्याही पुस्तकाची झेरॉक्स काढणे कॉपीराईट कायद्यानुसार फौजदारी गुन्हा आहे. या कायद्यानुसार झेरॉक्स सेंटर, विद्यार्थी व अन्य कोणीही झेरॉक्स काढून विक्री करू शकत नाही त्यामुळे झेरॉक्स काढल्यास किंवा विक्री केल्यास पोलीस कारवाईत झेरॉक्स मशीन जप्त तर होतेच सोबत कडक शिक्षेची तरतुद आहे. कृपया कायद्याचे पालन करून कारवाई टाळावी. **(पुस्तकाची झेरॉक्स कोठे होते याची माहिती पुराव्यासह सिद्ध केल्यास योग्य बक्षिस दिल्या जाईल.) – मो. ९०११३१७७०३**

It gives
Biotechnolog
of publishing
reading mate
for undergra
choice questi

This boo
material, Ge
also include

The subj
students wi
treatment o
text. Every
illustrations
necessary.

The bo
students, b
readers. It
entrance e

We mu
support us
any type
the book.

We a
science. V
this book.

Syllabus

SEMESTER VI – MOLECULAR BIOLOGY AND BIOTECHNOLOGY

Unit-I : DNA the genetic material :

1.1 Historical account – Giffith's Expt, Hershy and Chase Expt.
1.2 DNA– Chemical composition and Double Helical model ,
1.3 DNA replication in Eukaryotes;
1.4 DNA Packaging - Nucleosome and Solenoid
1.5 Satellite, Repetitive DNA and Transposable element in plants (AC-DS system)

Unit-II : Gene Structure and Expression -

2.1 Concept of gene, Fine structure of Gene
2.2 Gene Expression – Central Dogma, Types of RNA, Genetic code, Ribosome as a translation machine
2.3 Transcription in Eukaryotes – Mechanism of Transcription and RNA Processing
2.4 Translation in Eukaryotes.
2.5 Endomembrane system (Flow of Peptide)

Unit – III : Regulation of Gene Expression

3.1 Regulation of Gene Expression in Prokaryotes – Operon concept with special reference to Lac Operon
3.2 Regulation of gene expression of Eukaryotes – Britton Davidson Model
3.3 Protein Folding Mechanism and Structure (Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary)
3.4 Protein Sorting – Targeting to proteins to organelles
3.5 Protein Trafficking

Unit-IV : Genetic Engineering -

4.1 Tools and techniques of recombinant DNA technology,
4.2 Restriction Enzymes – Nomenclature and Types
4.3 Cloning vectors – Plasmids, Phages, Cosmids
4.4 Gene Source- Genomic and c-DNA library

संशोधन पत्रिका २०१८

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

२७ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दिनांक : ३० नोव्हेंबर व १ डिसेंबर२०१८

- प्रकाशक -

श्री अमोलक जैन विद्या प्रसारक मंडळाचे

श्रीमती एस.के.गांधी कला,अमोलक विज्ञान व

पी.एच गांधी वाणिज्य महाविद्यालय,कडा,ता.आष्टी,जि.बीड

फोन : कार्यालय(०२४४१)२३९३७८

E-mail- gandhicollegekada_1996@yahoo.co.in

संशोधन पत्रिका - २०१८

प्रकाशक
प्राचार्य डॉ. एस.एस. पाताळे
श्रीमती एस.के. गांधी कला,
अमोलक विज्ञान, पी.एच. गांधी वाणिज्य महाविदयालय,
कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

प्रमुख संपादक
डॉ. टी.एस. पाटील
अध्यक्ष, अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद.

संपर्क :
प्रा. राधाकृष्ण जोशी (स्थानिक सचिव व इतिहास विभाग)
प्रा. प्रा. एन.एन. विधाते (सहसचिव, इतिहास विभाग प्रमुख)
मोबा. ९४२१९५९७८९

मुद्रक : मनोज प्रिंटर्स,
केडगावदेवी, अहमदनगर

प्रथम आवृत्ती : नोव्हेंबर २०१८

देणगी मुल्य : ३५० रु.

"The publicationof this souvenir was financially supported by the Indian Council of Historical Research, Delhi and the responsibility for the facts stated, opinions expressed or conclusions reached, is entirely that of the author and the Indian Council of Historical Research has no responsibility."

या संशोधन पत्रिकेतील प्रकाशित झालेल्या शोध निबंधातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. ती मते त्यात्या संशोधकाचीच समजावीत.

अनुक्रमणिका

आधुनिक विभाग - शोध निबंध

संशोधकाचे नांव	शोधनिबंधाचे नांव	पा.नं.
अध्यक्षीय भाषण प्राचार्य डॉ. विलास पोवार	महाराष्ट्रातील १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला ब्रिटीश व मिशनऱ्यांचे शैक्षणिक योगदान	२११
१. डॉ. के.एम. अंबाडे	आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक जडणघडणीत ज्ञानोदयची भूमिका एक अवलोकन	२२३
२. प्रा.के.जे. चव्हाण	परिवर्तनवादी मेहरुन्निसा दलवाई	२२७
३. प्रकाश बुवाजी पांढरमिसे	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक : एक अग्रगण्य सहकारी बँक	२३१
४. प्रा. उर्मिला क्षिरसागर	यशवंतराव चव्हाण यांच्या यशस्वी जीवनामध्ये सौ वेणूताईची भूमिका : एक अभ्यास"	२३७
५. प्रा. विलास गोर्डे	सयाजीराव गायकवाड महाराज यांचे क्रांतीकारी चळवळीतील योगदान	२४३
६. प्रा. मनिषा पाटील	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भाई निंगोजीराव हुद्दार यांचे योगदान	२४९
७. डॉ. शोभा कोळी	हौसाताई पाटील यांचे योगदान	२५४
८. शिवराज बोकडे	हैद्राबाद संस्थानातील नांदेड जिल्हयातील शैक्षणिक परिस्थती	२५७
९. प्रा. विशाल रोकडे	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांचे योगदान	२६१
१०. गहिनीनाथ प्रा. शेळके	पुणे जिल्हयातील कामगार चळवळ - स्त्री प्रश्न आणि संघर्ष	२६५
११. प्रा.स्वाती भास्कर शिंदे	न्यायसिंधु नियतकालिकातुन शेती व शेतकरी यासंदर्भात मांडले गेलेले विचार- ऐतिहासिक विश्लेषण	२६९
१२. प्रा. कांबळे लहु बळीराम	स्वांतत्र्योत्तर भारतातील चळवळीत महिलांचा सहभाग- विशेष संदर्भ मराठवाडा मुक्तिसंग्राम-एक अभ्यास	२७५
१३. उमेश वि. मेंढे	महाराष्ट्रातील ऐलोरा बौध्द लेणीचे संवर्धन आणि महार जातीचे योगदान	२८४
१४. Dr. Jagdish Sonawane	Educational Revolution During The 19th Century Maharashtra	२८९
१५Dr.Prashant Deshmukh	Died and Buried Family in British India Society at Amravati	२९६
१६. प्रा. शिंदे एस.पी.	रायगड जिल्ह्यातील शेतकरी कामगार पक्षाच्या स्थानिक चळवळी	३०४
संशोधकाचे नांव	शोधनिबंधाचे नांव	पा.नं.

१७. प्रा. विजय कुलकर्णी	भारत चीन संबंधाचा इतिहास आणि वर्तमान : विशेष संदर्भ -डोकलाम संघर्ष	३०९
१८. प्रा. रघुनाथ शेळके	चले जाव" ची पंचाहत्तरी	३१८
१९. प्रा. एस.एस. कोळेसर	चंदगड तालुक्याचा राजकीय दीपस्तंभ' मा. आमदार नरसिंगराव पाटील	३२६
२०. प्रा. ताडेराव डी.बी.	महारादी-अस्पृश्यांची कणकवली येथील ऐतिहासिक परिषद-१९३८	३३४
२१. प्रा. दिनेश रामदास महाजन	वासुदेव विठ्ठल तथा अण्णासाहेब दास्ताने यांचे मद्यपान बंदी चळवळीतील योगदान	३३८
२२. प्रा.डॉ. भूषण फडतरे	छोडो भारत आंदोलनातील भूमिगत लढा विशेष संदर्भ पुणे जिल्हा	३४४
२३. श्रीमती संगिता पवार	विटा शहरातील दसऱ्याची पालखी शर्यत	३५३
२४. प्रा. अनंत मरकाळे	डॉ. पंजावराव देशमुख यांचे अस्पृश्यता निर्मुलन विषयक कार्य	३५९
२५. श्री. गायकवाड पोपट	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात आदिवासी स्त्रियांचे योगदान	३६४
२६. डॉ. उत्तम पठारे	औंध संस्थानातील स्वायत्त स्वराज्य	३७२
२७. प्रा. देवकुमार अहिरे	**जातिनिर्मूलन- भाषणाचा/ पुस्तिकेचा ऐतिहासिक संदर्भ**	३८०
२८. प्रा. आर.बी वाघ	आधुनिक भारताच्या उभारणीत आचार्य जे. बी. कृपलानी यांचे योगदान (१८८८-१९८२)	३८६
२९. डॉ. प्रशांत कोठे	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासात वसतीगृह व शिष्यवृत्यांचे संदर्भातील कार्य	३९१
३०. डॉ. संजय गायकवाड	दलित चळवळीचा आधारस्तंभ : आंबेडकरवाद	३९६
३१. प्रा.महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे,	यशवंतराव चव्हाण यांचे नवमहाराष्ट्र निर्मितीतील योगदान	४०३
३२. प्रा.डॉ.मु.अ.देवर्षी	स्वातंत्रवीर सावरकरांच्या इतिहास लेखनातुन प्रकटणारा राष्ट्रवाद	४०९
३३. विघाते एन.एस.	1975 ची आणीबाणी आणि प्रसारमाध्यमे	
गोषवारा		
१. डॉ. कदम संतोष	सिंधुताई सपकाळ यांचे जीवन कार्य	४१९
२. डॉ. विकास कदम	संताचे सांप्रदायिक व राष्ट्रीय चळवळीतील योगदान	४१९
३. यादवराव कंदकुर्तीकर	तेलगु भाषण संस्कृती व सादिण्य समीसा संदर्भ संग्रह	४२०

" डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासात वसतीगृह व शिष्यवृत्यांचे संदर्भातील कार्य"

२९

डॉ. प्रशांत कोठे
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञाण महाविद्यालय,
आकोट जि. अकोला.

प्रस्तावना :–

डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे शैक्षणीक दृष्टीकोणातून कार्य सार्वजनीक महत्वाचे, चिरंतन स्वरुपाचे व मैलीक कार्य आहे. ते शासत सरकारचे मंत्री असले तरी मनाने व चरीत्र्याने शिक्षक होते. ते शरीराने दिल्लीला राहत असले तरी त्यांचे अंतकरण सर्वदा शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या शाळा महाविद्यालयात फिरत असे. शिवाजी शिक्षण संस्थेसाठी कोणतेही संकट गोड करुन घेण्याची त्यांच्या मनाची तयारी होती. बहुजन समाज शिकला पाहिजे. एकही शेतकरी निरक्षर राहता कामा नये. शिक्षणा वाचुन कशालाही महत्व नाही. शिक्षणाची समस्या हि आद्य समस्या आहे. आधी शिक्षण हा त्यांचा नारा होता. लहानपणी शिक्षण घेतांना त्यांना जो संघर्ष करावा लागला त्यामुळे "माझी जनता मी सुशिक्षीत करीन" ही इर्षा त्यांच्या ठायी निर्माण झाली होती.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी विदर्भातील सामान्य समाज अगदिच गलीच्छ होऊन आपल्या अज्ञाना मुळे खस्ता खात होता. समाज इतर गोष्टीच्या अहारी जात होता. नुसते देव देव करुन त्यांची प्रगती होणार नव्हती. कोणत्याही समाजाची अवस्था तो पर्यंत बदलत नाही, जो पर्यत समाजाची बुध्दी शिक्षणाने प्रज्वलीत होत नाही. शिक्षणा शिवाय समाजात चैतन्य खेळायचे नाही हे भाऊसाहेबांनी पुर्णपणे ओळखले होते. "विद्या हिच संजीवनी" हया संजीवनी मुळे मृतप्राय विदर्भात नवजीवन संचारेल या भावनेने त्यांनी सर्वप्रथम या मुलभुत प्रश्नाला हात घातला होता. सामान्य समाजाच्या सर्वांगीन उन्नतीची गुरुकिल्ली म्हणजे शिक्षण असा त्यांचा ठाम सिध्दांत होता.

इ.स. 1926 मध्ये डॉ. पंजाबराव देशमुख आपले विदेशातील शिक्षण पुर्ण करुन भारतात परत आल्या नंतर काशिराव बापु देशमुखांनी केलेल्या सत्कार समारंभाला उत्तर देतांना डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणाले होते. " कायदयाचा आणि तत्वज्ञानाचा मी महापंडीत बनलो असलो, तरी माझ्या सारखे शेकडो महापंडित आपल्या समाजात तयार होत नाहीत, तो पर्यत माझ्या सारख्या एकटयाच्या पाडिंत्याचा काहीच उपयोग नाही. बहुजन समाजाचे जिवन घडवण्यासाठी माझ्या सारख्या शेकडो महापंडीतांची, हया कष्टकरी समाजाला गरज आहे."

भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य फार मोठे आहे. त्यांनी स्थापन केलल्या श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेचा व्याप पाहिल्यास याची

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे

– संपादक मंडळ –

डॉ.प्रमोद पवार

डॉ. प्रकाश पवार
डॉ. बाळ कांबळे
डॉ. मोहन काशीकर
डॉ. अलका देशमुख
डॉ. प्रशांत अमृतकर
डॉ. बाळासाहेब भोसले

अथर्व

Scanned by CamScanner

महिला आरक्षण आणि स्थानिक राजकीय स्थित्यंतर

डॉ. संतोष नारायण कायंदे, अकोट

भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या अभ्यासामध्ये विशेषत: १९९०नंतरच्या काळात राज्यांचे राजकारण हा एक महत्वाचा विषय राहिला आहे. महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा अभ्यास याचाच एक भाग समजला पाहिजे. महाराष्ट्राच्या राजकारणाच्या अभ्यासाचे प्रमुख तीन कालखंड विचारात घेतले जातात. पहिला १९५६ ते १९७६, दुसरा १९७७ ते १९९० आणि तिसरा १९९० ते २००३. या तीनही कालखंडांमध्ये महाराष्ट्राच्या राजकारणात काही स्थित्यंतरे घडून आली. यासंबंधिचे अध्ययन करतांना साधारणपणे स्थुल प्रवाहानांच विचारात घेतले जात असल्याचे आढळते. स्थूल वा ठळक प्रवाहांबरोबरच स्थानीक पातळीवरील स्थित्यंतरे सुध्दा महत्वाची ठरतात. राजकीय प्रक्रियेतील महिलांचा वाढता सहभाग हे महाराष्ट्राच्या राजकारणातील महत्वपूर्ण स्थानिक स्थित्यंतर म्हटले पाहिजे. त्यासाठी ७३ व्या घटनादुरुस्ती आधी महाराष्ट्रात पंचायत राज व्यस्थेत महिलांना दिलेले ३०% आरक्षण, ७३ व ७४ वी घटनादूरूस्ती, शेतकरी संघटनेची सक्रियता, स्वयंसाहाय्यता गट आणि पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांना ५०% आरक्षण देण्याचा २००९ चा केंद्रशासनाचा निर्णय अधिक कारक महत्वपूर्ण ठरला आहे. प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्राच्या पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिला आरक्षण आणि स्थानिक राजकीय स्थित्यंतर यासंबंधीची चर्चा केली आहे.

१) महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर १९५१-५२ पासून भारतामध्ये सामूहिक विकास योजनांचे कार्यक्रम सुरू झाले आणि १९५३ साली त्या योजनेला पूरक अशी राष्ट्रीय विकास योजना हाती घेतल्या गेली. ग्रामीण भागातील जनतेने आपली उपक्रमशीलता दाखवून आत्मविश्वास साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करावा असा हेतू या योजनांमागे होता. त्या योजनांचे मूल्यमापन करण्यासाठी १९५६ साली नियुक्त करण्यात आलेल्या बलवंतराव मेहता समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार पंचायत राज व्यवस्था सुरू करण्यात आली. समितीने अशी शिफारस केली होती की, लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि सामुदायिक विकास कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी पंचायत राज संस्था त्वरित सुरू केली पाहिजे. त्याला अनुसरून देशातील अनेक राज्यांनी पंचायत राज व्यवस्थेसाठी अधिनियम मंजूर केले. राजस्थानमध्ये सर्वप्रथम हा प्रयोग करण्यात आला. या योजनेचे उद्घाटन २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी पंतप्रधान नेहरूंद्वारा नागौरमध्ये केल्या गेले. त्यानंतर आंध्र प्रदेशमध्ये ही व्यवस्था सुरू करण्यात आली. महाराष्ट्रामध्ये महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार पंचायत राज्याची त्रिस्तरीय व्यवस्था सुरूकरण्यात आली. या रचनेमध्ये जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती

अ.क्र.	विभाग	क्षेत्रफळ (चौ.कि.मी.)	लोकसंख्या	जिल्ह्याची संख्या	जिल्हा परिषद	पंचायत समिती	ग्राम पंचायत	मह्रा पालिका	नगर परिषद	नगर पंचायत	एकूण
१	कोकण	३०७२८	२४८८३८३०	७	५	४५	३०१७	८	२३	५	३१०३
२	नाशिक	५७४४०	१५७३६७८४	५	५	५४	४८९९	५	३७	२	५००२
३	पुणे	५७२७५	१९९९७७७८	५	५	५७	५६७०	५	४३	१	५७८१
४	औरंगाबाद	६४८१३	१५६२९२४८	८	८	७६	[illegible]	४	५१	३	६७८०
५	अमरावती	४६०३५	११४८३६६	५	५	५६	३९४९	२	४८	०	४०५२
६	नागपूर	५१३८६	१०६८२६२१	६	६	६३	३७००	२	३२	२	३८०५
७	एकूण	३०७५७७	९६८७८६२७	३६	३४	३५१	२७८७३	२६	२२६	१३	२८५२३

महाराष्ट्रामध्ये सद्यःस्थितीत ३६ जिल्हे असून ३४ जिल्हा परिषदा आहेत. पंचायत समितींची संख्या ३५१ तर ग्राम पंचायतीची संख्या २७,८७३ इतकी आहे. शहर पातळीवरील स्थानिक संस्थांचा विचार करता महाराष्ट्रामध्ये २६ महानगरपालिका, २२६ नगरपरिषदा आणि १३ नगर पंचायती आहेत. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती

Scanned by CamScanner

पुढील सारणीमध्ये दर्शविण्यात आली आहे.[१]

२) ७३ वी घटना दुरुस्ती

संसदेने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी ७३ वी घटना दुरुस्ती मंजूर करून पंचायत राज व्यवस्थेच्या संदर्भात काही महत्वपूर्ण तरतुदी केल्या. त्यामध्ये असलेली एक महत्वपूर्ण तरतूद म्हणजे महिलांसाठी ठेवण्यात आलेल्या राखीव जागा ही होय. प्रत्येक पंचायतीला प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असतात. यामध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांचाही समावेश होतो. अशा जागा प्रत्येक पंचायतीच्या विविध निर्वाचन क्षेत्रामध्ये चक्राकार पद्धतीने विभाजित केल्या जातात. पंचायत राज व्यवस्थेच्या तीनही स्तरांवरील पंचायत प्रमुखांच्या एकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असतात. या ७३ व्या घटना दुरुस्तीला अनुसरून महाराष्ट्र शासनाने नवीन पंचायती राज्य कायदा सम्मत केला असला तरी यापूर्वीच महिला, अनुसूचित जाती, जनजाती आणि मागासवर्गीय यांच्यासाठी आरक्षित जागांची तरतूद केली होती. परिणामी राज्याच्या इतिहासात प्रथमच मोठ्या प्रमाणात महिला राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. राज्यात जवळजवळ १ लक्ष स्त्रिया सरपंच झाल्या आहेत. ९८ स्त्रिया पंचायत समितीच्या सभापती पदावर तर दहा जणी जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष पदावर कार्यरत होत्या (२००३). [२]

३) महिलांना ५० टक्के आरक्षण व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग

७३ व्या विशोधनाने पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के जागा आरक्षित केल्या. राजकीय प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी आधीच्या ३३ टक्के आरक्षणामध्ये वाढ करण्यासंबंधीचा उल्लेख खुद्द भारताच्या तत्कालीन महामहीम राष्ट्रपती असलेल्या प्रतिभा पाटील यांनी केला होता. ४ जून २००९ रोजी संसदेला दिलेल्या संदेशात श्रीमती पाटील यांनी म्हटले होते– "The women suffer multiple deprivations of class, caste and gender and enhancing reservation in panchayats (and local urban bodies) will lead to more women entering in to the public sphere." [३]

त्याला अनुसरून केंद्र शासनाने २७ ऑगस्ट २००९ रोजी पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्यासंबंधीचा महत्वपूर्ण निर्णय घेतला. त्यासाठी (११० वे) संविधान दुरुस्ती विधेयक संसदेत प्रस्तुत केले. तत्कालीन ग्रामीण विकासमंत्री श्री. सी. पी. जोशी यांनी संबंधित विधेयक लोकसभेत मांडले होते. १५ व्या लोकसभेचा अवधी संपला तरी विधेयक मंजूर झाले नाही. असे असले तरी केंद्र शासनाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टिने अनेक राज्यांनी पुढाकार घेऊन महिलांना ५० टक्के आरक्षणाची तरतूद केल्याचे आढळते. मध्य प्रदेश, बिहार, उत्तराखंड व हिमाचल प्रदेशमध्ये आधीच यासंबंधीची तरतूद केली होती. तर २५ नोव्हेंबर २०११ पर्यंत आंध्र प्रदेश, छत्तिसगढ, झारखंड, केरळ, महाराष्ट्र, ओरिसा, राजस्थान आणि त्रिपुरामध्ये यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली. एप्रिल २०११ मध्ये महाराष्ट्राच्या विधिमंडळाने यासंबंधीच्या विधेयकाला एकमताने मान्यता दिली होती.[४]

७३ वे संविधान विशोधन व अलीकडे महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या महिलांच्या आरक्षणासंबंधीच्या तरतुदीचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्राच्या पंचायत राज्य संस्थांमध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला. त्यांच्या सहभागावर जरी कुटुंबप्रमुखाचा प्रभाव असला तरी राजकीय पद प्राप्तीमुळे त्यांच्यामध्ये अधिक धीटपणा आला. कधीही सभेत बोलायची सवय नसलेल्या महिला ग्रामसभेत हळूहळू बोलायला लागल्या. आदिवासी तसेच अतिमागास अशा गडचिरोली जिल्ह्यातल्या माडिया गोंड आदिवासींमध्ये ते अतिमागास असूनही काही महत्वपूर्ण परिवर्तने आढळली. एका अभ्यासातील खालील निष्कर्ष याबाबत खरेच बोलके असल्याचे स्पष्ट होते.[५]

१) ग्रामपंचायत स्तरावर अहेरी पंचायत समिती अंतर्गत ग्रामपंचायतीच्या सभांमध्ये महिलांची उपस्थिती आणि सहभाग जास्त आढळला. त्या पूर्णवेळ हजर राहून सभेत बोलल्या, कार्यवाही त्यांना समजत होती आणि त्यात लक्ष घालून अनेक समस्यांवर त्यांनी मते मांडली व त्यांच्या बोलण्यावर कोणी विरोध दर्शविला नाही. या सभांमध्ये पुरुषांपेक्षा महिलांचा सहभाग व प्रभाव जास्त होता.

२) पंचायत समिती स्तरावर स्त्रियांचा सहभाग कमी आढळला. स्त्रिया क्वचितच काही समस्यांवर बोलतात.

३) जिल्हा परिषद स्तराला बैठकीसाठी जास्तीत जास्त स्त्रिया पूर्णवेळ उपस्थित होत्या. किमान चार स्त्रियांनी अनेक विषयांवर आपली मते मांडली. याच जिल्हा परिषदेतील एक नवनिर्वाचित पदाधिकारी स्त्री आपले

Scanned by CamScanner

कार्य प्रभावीपणे करते, सभेत ठराव मांडून चर्चा घडवून त्यानुसार तो पारित करून घेते. सभेचे कामकाज समजावून घेऊन त्याची योग्य अंमलबजावणी अधिकाऱ्याकडून करून घेतात. प्रसंगी आंदोलन करूनही समस्या सोडवून घेण्याचा प्रयत्न त्या करतात.

४) शिकलेल्या व तरुण वयोगटातील स्त्रियांचा सहभाग आणि प्रभाव जास्त दिसून येतो.

४) स्वयंसाहाय्यता गट आणि महिलांचा सहभाग

युनिसेफने आपल्या २००६ च्या अहवालामध्ये म्हटले आहे की, महिलांच्या सबलीकरणासाठी आणि त्यांच्या राजकीय सहभागामध्ये वाढ करण्यासाठी त्यांना प्रतिनिधिक संस्थांमध्ये आरक्षण देणे गरजेचे असल्याचे जगातल्या अनुभवावरून दिसते. भारतातही त्याचा प्रत्यय आलेला आहे. पंचायत राज्यातील महिलांच्या सक्रिय सहभागाला व त्यांच्या नेतृत्वाला उभारी देणारा एक चांगला उपक्रम म्हणजे महिलांचे स्वयंसहाय्यता गट (SHGS) होय. बचतीच्या माध्यमातून महिलांनी अनेक लहान उद्योग उभारून आणि गुंतवणूक करून ग्रामीण भागातील आपले समाज जीवन पार बदलून टाकल्याचे लक्षात येते. आर्थिक निर्भरता प्राप्त करण्यासाठी त्यांचा चांगलाच हातभार लागल्याचे स्पष्ट होते. या आर्थिक निर्भरतेमुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढण्यात मोलाची मदत झालेली आहे. महाराष्ट्रात १ लक्ष ८० हजारांच्यावर महिलांचे बचत गट असून त्यापैकी १ लक्ष ३१ हजार बचत गटांचे बँकांशी संलग्नीकरण झालेले आहे. त्यांची वार्षिक उलाढाल ५०० कोटी रुपयांच्या आसपास आहे. (६)

यामध्ये कार्यरत असलेल्या महिला ग्रामपंचायतीच्या कार्यात आमसभेत पुढाकार घेत असल्याचे आढळून आले आहे. महिलांच्या राजकीय जाणीव जागृतीसाठी आणि विकासासाठी ही बाब अधिकच उपयुक्त ठरल्याचे स्पष्ट होते. कारण राजकीय सहभागातूनच महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो आणि त्या अधिक आत्मनिर्भर बनतात.

५) निवडणुका आणि महिलांचा सहभाग :

महिलांना आधीपासूनच कांही राखीव जागा महाराष्ट्रात असल्यामुळे पंचायत राज्य व्यवस्थेमध्ये काम करणाऱ्या, त्यातून वरच्या राजकारणात आलेल्या स्त्रियांची लक्षणीय संख्या महाराष्ट्रात आधीच होती. निवडणुकीतील महिलांचा सहभाग वाढण्यामागे महाराष्ट्राच्या राजकारणात प्रमुख दबाव गट म्हणून काम करणाऱ्या शेतकरी संघटनेचा मोठा सहभाग असल्याचे स्पष्ट होते. शेतकरी संघटनेने चांदवड येथे १० नोव्हेंबर १९८६ मध्ये भव्य महिला परिषद घेतली होती. तिला लाख भराहून अधिक महिलांची उपस्थिती होती. या परिषदेने स्त्रियांना पंचायत राज संस्थांमध्ये निवडणुका लढवून सहभागी होण्यासंबंधी आवाहन केले होते. त्या दृष्टीने तेव्हाच्या निवडणुकीत महिला उमेदवार उभे करण्यासाठी सर्व महिलांनी एकत्र यावे अशी विनंतीही शेतकरी संघटनेने केली होती. समग्र महिला आघाडी स्थापन करून तिचा जाहीरनामाही प्रसिद्ध केला होता. १९८९ च्या पंचायत राज संस्थांच्या निवडणुकीमध्ये महिलांच्या ९ पॅनेलांनी ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका लढवल्या. त्यापैकी ७ ठिकाणी महिला पॅनेल विजयी झाले. त्या ७ पैकी ५ पॅनेल ही शेतकरी संघटना पुरस्कृत महिला आघाडीची होती. या निवडणूक निकालामुळेच शदर पवार यांच्या नेतृत्वात असलेल्या काँग्रेस सरकारने महिलांना ३० प्रतिशत जागा पंचायत राज संस्थांमध्ये देण्याचे जाहीर केले होते. ७३ व्या विशोधानातील अनेक महत्वाच्या तरतुदी महाराष्ट्रात आधीच अमलात होत्या. २००१-०२ च्या निवडणुकीत १६४० जिल्हा परिषद सदस्य व ३३०० पंचायत समिती सभासद निवडले गेले. या जवळपास ५ हजार स्थानिक प्रतिनिधींमध्ये एक तृतीयांश महिला निवडून आल्या होत्या. किमान तीन महत्वाचे उमेदवार प्रत्येक जागेसाठी होते असे धरले तर असा निष्कर्ष निघतो की राज्यभरात ५ हजार महिला जिल्हा परिषद व पंचायत समितीच्या निवडणुकीमध्ये सहभागी झाल्या होत्या. अलीकडे २०१७ मध्ये झालेल्या मुंबई महापालिकेच्या निवडणुकीमध्ये निवडून आलेल्या महिला सभासदांची संख्या महिलांसाठी आरक्षित असलेल्या जागांपेक्षा अधिक आहे. या निवडणुकीत एकूण २२७ जागांपैकी १२९ जागा महिला सभासदांनी प्राप्त केल्या आहेत. महिलांना आरक्षित असलेल्या जागांची संख्या ११४ इतकी होती. याचाच अर्थ आरक्षित जागा सोडून इतर काही जागा महिला सभासदांनी प्राप्त केल्या आहेत. अशा जागांची संख्या १५ आहे. महिला सभासदांनी प्राप्त केलेल्या जागांचे प्रमाण ५६% आहे. आधीच्या २०१२ च्या निवडणुकीच्या तुलनेत हे प्रमाण वाढल्याचे प्रत्ययास येते. २०१२ च्या निवडणुकीत १२४ जागा महिलांना मिळाल्या होत्या. उल्लेखनीय बाब अशी की, २००७ च्या निवडणुकीत सर्वाधिक मते मिळविणाऱ्या पहिल्या तीन सभासदांमध्ये महिलां सभासद होत्या(७). यावरून पंचायत राज संस्थेच्या निवडणुकीमध्ये महिलांचा सहभाग कमालीचा वाढल्याचे आणि त्याचा परिणाम म्हणून राज्यातील राजकीय कार्यकर्त्यांचा चेहरा मोहरा बदलू घातला आहे. हे

Scanned by CamScanner

स्थित्यंतर लोकशाहीसाठी आणि महिलांच्या विकासासाठी उपयुक्त असल्याचे स्पष्टच आहे. या नव्या स्थित्यंतराचा राज्याच्या राजकारणावर परिणाम होईल आणि पुढील काळात राजकीय पक्षाकडे विधानसभेमध्ये उमेदवारी मागणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांची संख्या अधिक वाढेल. परंतु सुहास पळशीकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे या स्थित्यंतराच्या काही मर्यादा आहेत. त्या विसरून चालता येणार नाही. पहिली मर्यादा म्हणजे हे स्थित्यंतर खऱ्या अर्थाने सामाजिक दडपणापासून साकार झालेले नसून ते राज्यसंस्थेच्या हस्तक्षेपातून साकार झालेले आहे. दुसरे म्हणजे राजकीय स्थित्यंतराकडे राजकीय पक्ष गांभीर्याने पाहत नाहीत. स्त्रियांचा पक्षात सहभाग वाढावा यासाठी विशेष प्रयत्न होताना दिसत नाहीत. मतदारसंघ राखीव झाला, की उमेदवार शोधणे एवढ्यावरच सर्व पक्ष थांबतात. या मर्यादेमुळे नव्या स्थित्यंतराचा परिणाम म्हणून होणारे लोकशाहीकरण मर्यादितच असेल. (८)

निष्कर्ष

महाराष्ट्रात स्त्रियांना ७३ व्या विशोधनापूर्वीच ३० टक्के जागा राखीव ठेवण्यासंबंधीची तरतूद असल्यामुळे देशातील सर्वसाधारण स्त्रीवर्गापेक्षा महाराष्ट्रातील स्त्रियांमध्ये राजकीय जाणीव जागृती अधिक असल्याचे आढळून येते. ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. आता २००९ च्या केंद्रशासनाच्या निर्णयाला अनुसरून महाराष्ट्र विधिमंडळाने २०११ मध्ये संमत केलेल्या कायद्यामुळे महिलांना पंचायत राज्य व्यवस्थेमध्ये ५० टक्के आरक्षण मिळाले. त्यामुळे महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग कमालीचा वाढला. एवढेच नाही तर निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाच्या बाबतही मोठी सुधारणा झाली आहे. आधी निर्णय प्रक्रियेपासून दूर राहणारी महिला आता त्यात हिरिरीने सहभागी होत आहे. आधी बैठकीला फारशी हजर न राहणारी महिला आता आवर्जून उपस्थित राहत आहे. पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांना प्राप्त झालेल्या राजकीय पदांमुळे त्यांच्यातील राजकारणासंबंधीचे औदासीन्य कमी झाले आहे. अतिमागास असलेल्या आदिवासी जमातीच्या महिलांमध्ये त्यासंबंधी महत्वपूर्ण परिवर्तन झाल्याचे आढळून आले आहे. ही बाब महिलांच्या विकासासाठी आणि लोकशाहीच्या विकासासाठी उपयुक्त समजली पाहिजे. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग आणखी गतिमान करण्यासाठी महिला सभासदांना प्रशिक्षण देऊन त्यासंबंधी योग्य ती जाणीव जागृती करण्याची गरज आहे. पंचायत राज संस्थेतील महिलांच्या सक्रिय सहभागासाठी आणि त्यातून होणाऱ्या त्यांच्या विकासासाठी स्वयंसाहाय्यता गटाची उपयुक्तता सिद्ध झाली आहे. महाराष्ट्रातील पंचायत राज्य संस्थेच्या निवडणुकीमध्ये महिलांचा सहभाग वाढण्यामध्ये महाराष्ट्राच्या राजकारणात प्रमुख दबावगट म्हणून काम करणाऱ्या शेतकरी संघटनेचा मोठा वाटा असल्याचे साधार स्पष्ट होते. १९८९ च्या पंचायत राज संस्थेच्या निवडणुकांमध्ये महिलांच्या नऊ पॅनेलांनी ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका लढवल्या होत्या. ज्यामध्ये सात पॅनेल विजयी झाले होते. त्या सातपैकी पाच पॅनेल ही शेतकरी संघटना पुरस्कृत महिला आघाडीची होती. पंचायत राज संस्थेच्या निवडणुकांमध्ये महिलांचा सहभाग कमालीचा वाढल्यामुळे त्याचा परिणाम राज्याच्या राजकारणावर होऊन राजकीय कार्यकर्त्यांचा तोंडवळा बदलत चालला आहे. हे चित्र महिलांच्या सबलीकरणासाठी आणि लोकशाहीच्या दृढतेसाठी उपयुक्त आहे. महिलांच्या राजकीय सहभागाविषयी राजकीय पक्ष मात्र गंभीर नसल्याचे पाहावयास मिळते. स्त्रियांचा पक्षात सहभाग वाढावा यासाठी त्यांच्याकडून खास प्रयत्न होतांना दिसत नाहीत. ही बाब महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाच्या विकासासाठी अडचणीची आहे. त्यामुळे राजकीय पक्षांनी याबाबतीत अधिक सक्रिय होण्याची गरज आहे.

संदर्भ

१. राज्य निवडणूक आयोग अहवाल, महाराष्ट्र.
२. भोळे, भा. ल. (डॉ.), भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण, पृ. ३६८.
३. The Hindu, November, 9, 2010.
४. The Hindu, April, 14, 2011.
५. महाकरकार, श्री. म. (डॉ.) (२००६), आदिवासी स्त्री व राजकारण, पृ.१५८.
६. देवगावकर, श. गो. (डॉ.), पंचायत राज आणि सामूहिक विकास, पृ.९८.
७. २०१७ च्या मुंबई महापालिका निवडणुकीमध्ये किशोरी पेडणेकर, स्वेता कोरगावकर व प्रीती सातम यांनी अनुक्रमे पहिला, दुसरा व तिसरा क्रमांक प्राप्त केला होता.
८. पळसीकर, सुहास (संपा.), महाराष्ट्राचे राजकारण-राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, पृ. ११७.

♦♦♦♦♦

Scanned by CamScanner

अस्मितादर्श

जाफेमा–एमेजू : २०१८
वर्ष : ५१ वे : अंक १ व २

डॉ. गंगाधर् पानतावणे

राष्ट्रपती पुरस्कृत पद्मश्री

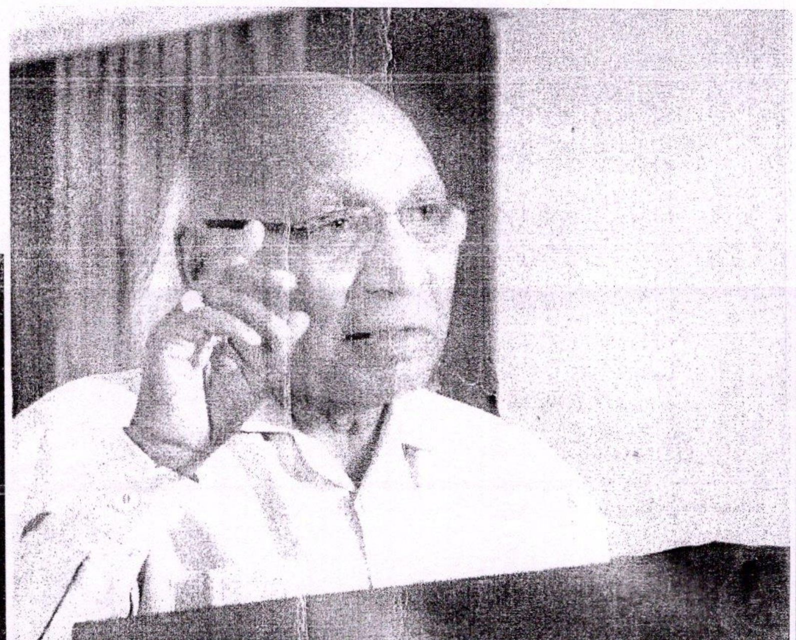

अभिवादन

विशेषांक २८ जून २०१८

नव्या वाङ्मयीन प्रवृत्ती : नव्या जाणिवा

अस्मितादर्श

डॉ. गंगाधर पानतावणे अभिवादन विशेषांक २०१८

जाफेमा-एमेजू २०१८ : वर्ष ५१ : अंक १ व २ : मूल्य रु.तीस

संस्थापक संपादक : डॉ. गंगाधर पानतावणे

संपादक : डॉ. निवेदिता गंगाधर पानतावणे

सल्लागार मंडळ :

डॉ. सुशिला मूल-जाधव

डॉ. चिंतामन कांबळे

डॉ. लेखचंद मेश्राम

प्रा. यादवराव गायकवाड

प्रा. नंदिता गंगाधर पानतावणे

साहित्यानुक्रम

☐ **लेख**

■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे – वादळाचे वंशज** : प्रा. डॉ. जनार्दन वाघमारे ■ **अस्मितादर्शचे अध्वर्यू** : डॉ. मा. पं. मंगुडकर ■ **क्रांतिगर्भ जाणिवेचा कल्याणमित्र** : ताराचंद्र खांडेकर ■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे – सांस्कृतिक विवेकवाद!** : डॉ. श्रीपाल सबनीस ■ **वादळाचे वंशज प्रज्ञावान पानतावणे सर आणि आधुनिक श्रावस्ती** : प्रा. सुशीला प्रकाश मूल-जाधव ■ **गुरुवर्य डॉ. गंगाधर पानतावणे** : योगिराज वाघमारे ■ **हट्ट पुरविणारे सर** : विश्वास वसेकर ■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे 'अस्मितादर्शचे काम व साहित्य मेळावे' हे इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिले जाईल** : डॉ. नीलकांत चव्हाण ■ **दलित साहित्याचे भाष्यकार – डॉ. गंगाधर पानतावणे** : डॉ. चिंतामण कांबळे ■ **काळजी वाहणारा आधारवड** : धर्मराज निमसरकर ■ **श्रावस्तीचे तपस्वी डॉ. गंगाधर पानतावणे यांना अभिवादन** : प्रा. यादव गायकवाड ■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे : व्यक्ती आणि वाङ्मय** : प्रा. इसादास भडके ■ **श्रावस्तीचा महाबोधी** : सुरेश साबळे ■ **'अस्मितादर्श'ची सुवर्ण महोत्सवी वाटचाल आणि आठवणींची आठवण** : महेंद्र गायकवाड ■ **अस्मितादर्शचा कुटुंबप्रमुख – प्रा. डॉ. गंगाधर पानतावणे सर** : डॉ. मिलिंद विनायक बागूल ■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे : आंबेडकरी अस्मिता जोपासणारे चिंतनशील व्यक्तिमत्त्व** : बी. ए. कांबळे ■ **पद्मश्री डॉ. गंगाधर पानतावणे : एक मुक्त विद्यापीठ** : सुदाम मगर ■ **दलित साहित्याचे विद्यापीठ : डॉ. गंगाधर पानतावणे** : डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे ■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे वाङ्मय चिंतन : एक दृष्टिक्षेप** : डॉ. अशोक रा. इंगळे ■ **साहित्यिकांचा आधारवड : डॉ. गंगाधर पानतावणे** : डी. एन. जाधव ■ **आठवणींतले प्रा. डॉ. पानतावणे सर** : बी. डी. कांबळे ■ **तेजोमय सांस्कृतिक चैतन्य : पद्मश्री डॉ. गंगाधर पानतावणे** : डी. बी. जगत्पुरिया ■ **दलित साहित्याचे दीपस्तंभ – पद्मश्री डॉ. गंगाधर पानतावणे** : प्रा.डॉ.विलास तायडे ■ **दलित साहित्याचा अस्मितादर्श हरपला!** : प्रा. विनोद मेश्राम ■ **आठवणींतील गुरुवर्य डॉ. गंगाधर पानतावणे सर...** : डॉ. संजीवकुमार सोनवणे ■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे आणि माझी वैचारिक व सांस्कृतिक जडणघडण** : प्रमोद खोब्रागडे ■ **गुरुवर्य पानतावणे सर** : के. ओ. गिऱ्हे

☐ **कविता**

प्रमोद लांडगे, मोहन शिरसाट, डॉ. रमेश विवेकी, आत्माराम गोडबोले

☐

■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे यांच्याबद्दल विविध दैनिकांतील संपादकीय**

■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे सरांचा संक्षिप्त परिचय**

■ **विविध वृत्तपत्रांतून आलेल्या निवडक बातम्या व सोशल मिडीयावरील मान्यवरांच्या निवडक प्रतिक्रिया**

■ **डॉ. गंगाधर पानतावणे यांची काही छायाचित्रे**

☐ **मुखपृष्ठ** : श्रीधर अंभोरे

☐ **रेखाटणे** : श्रीधर अंभोरे, प्रभाकर परसवाळे

कार्यालय : 'श्रावस्ती' मिलिंद महाविद्यालयासमोर, छावणी, औरंगाबाद.
दूरभाष : (०२४०) २३७०६६६ भ्रमणभाष : ९४२२२०५१८७, ९१६८६८१०००

'अस्मितादर्श'च्या प्रकाशनार्थ म. रा. साहित्य संस्कृती मंडळाकडून अनुदान मिळाले आहे. या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी महाराष्ट्र शासन, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, तसेच संपादक 'अस्मितादर्श' सहमत असतीलच असे नाही.

दलित साहित्याचे दीपस्तंभ – पद्मश्री डॉ. गंगाधर पानतावणे

प्रा.डॉ.विलास तायडे

थोर विचारवंत दलित आंबेडकरी साहित्याचे आधारस्तंभ आणि पहिल्या विश्वसाहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार व चळवळीचे भाष्यकार, सृजनशील लेखक, परिवर्तनवादी विचारवंत, साठोत्तरी मराठीतील जीवनवादी समीक्षक, पन्नास वर्षांपासून 'अस्मितादर्श' नियतकालिकाच्या माध्यमातून दलित लेखक व समीक्षक तसेच कार्यकर्त्यांना नवसंजीवनी प्राप्त करून देणारे आंबेडकरी चळवळीचे खंदे पुरस्कर्ते, माणसावर प्रेम करणारा लेखक आणि एक विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक म्हणून डॉ. गंगाधर पानतावणे ओळखले जातात.

सन १९६० नंतर दलित साहित्याचा प्रवाह महाराष्ट्रात वेगाने वाहू लागला. त्याला बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिकारी तत्त्वज्ञानाबरोबरच 'अस्मितादर्श' हे नियतकालिक कारणीभूत ठरले. दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असले, तरी दलित लेखकांच्या जडणघडणीत 'अस्मितादर्श' नियतकालिकाचा सिंहाचा वाटा आहे. कितीतरी दलित लेखकांच्या विचाराला डॉ. पानतावणे यांनी 'अस्मितादर्श'च्या माध्यमातून वाट करून दिली. दलित साहित्याची चळवळ स्वाभिमानाने व सन्मानाने आज उभी आहे. त्याला डॉ. पानतावणे सर कारणीभूत आहेत. 'अस्मितादर्श' संमेलनाच्या माध्यमातून दलित व परिवर्तनवादी साहित्याचा जागर अनेक वर्षांपासून डॉ. पानतावणे सर घालीत होते.

विद्रोही विचारांचा सम्यक् विचार करून त्याला योग्य दिशेने प्रवाहित करण्याचे काम डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी केले. सरांनी 'अस्मितादर्श'च्या माध्यमातून साहित्यिकांच्या पिढ्या घडविल्या; परंतु दलित आणि दलितेतर, असा भेद केला नाही. साहित्यातील दलितत्व जन्माने ठरवायचे, की सृजनातून, हा पेचही सरांनीच सोडविला. त्यामागे त्यांचे प्रदीर्घ चिंतनाचे अधिष्ठान होते. एखादी व्यक्ती जन्माने दलित नसेल, परंतु विचारांचा पाया पक्का ठेवून शोषितांच्या बाजूच्या जाणिवेचाच आविष्कार मानला पाहिजे, ही भूमिका त्यांनी ठामपणे मांडली होती.

डॉ. गंगाधर पानतावणे व 'अस्मितादर्श' एक परस्परपूरक असे समीकरण निर्माण झाले होते. 'अस्मितादर्श'च्या माध्यमातून दलित साहित्य व विचाराला खाद्य पुरविणारे डॉ. पानतावणे सर निःस्वार्थपणे, जिद्दीने व चिकाटीने गेल्या पन्नास वर्षांपासून हे नियतकालिक चालवीत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानावर त्यांची निष्ठा किती आहे हे यावरून लक्षात येईल. आंबेडकरी वैचारिक चळवळीचे सेनानी असलेल्या डॉ. पानतावणे सरांनी संपूर्ण जीवनच विचाराला समर्पण केले.

विचार क्षेत्र समाजाबरोबरच समीक्षा क्षेत्र संशोधन क्षेत्राला पायाभूतता देते. यावर पानतावणे सरांचा विश्वास होता. आपले सारे जीवन विचारांना जोपासण्यासाठी, त्याला वाढविण्यासाठी खर्ची घालणारे सिद्धहस्त विचारवंत म्हणून सरांनी आपली प्रतिभा अखंड सतेज ठेवली होती. ही सतेजताच त्यांच्याकडे वळालेल्या विरोधकांच्या वावटळींना कधीच जुमानू शकली नाही. याचे कारण त्यांनी विचार आणि साहित्य यांच्या भूमिकेला गेल्या पन्नास वर्षांपासून कधीच बगल दिली नाही. डॉ. पानतावणे सर हे भूमिकेचा जागर वाढविणारे एक विचारवंत होते.

दलित साहित्यात, आंबेडकरी विचारात धग किती आहे? याचा वस्तुपाठच सरांनी वैचारिक लेखनाद्वारे घालून दिला. अस्सल जीवनानुभव अभिव्यक्त झाल्याशिवाय त्या साहित्यास स्वतःचा तोंडवळा प्राप्त होणे अशक्यप्राय असते, हे त्यांनी पुनःपुन्हा सांगितले. त्यांची तब्बल १५ वैचारिक ग्रंथ व नऊ संपादित पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. व्याख्याने, अध्यक्षीय भाषणे, प्रस्तावना व विविध वैचारिक परिसंवादांद्वारे त्यांनी दलितांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. वैचारिक विस्थापितांना वैचारिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे कामही त्यांनी सातत्याने केले.

डॉ. पानतावणे सरांची विचारसरणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपासून प्रेरणा घेणारी आहे. समता, बंधुत्व, मानवता या तत्त्वांवर आधारित नवसमाज निर्मिती हे या विचारसरणीचे उद्दिष्ट असून, त्यासाठी आवश्यक

असणारे परिवर्त
करणे ही त्यांची
विचारांनीच केल
असते.
डॉ.
आयुष्ययात्रा कर्त
साहित्य प्रतिष्ठेच
स्वतः एकापेक्षा
निर्मिती तर केली
त्यांनी मराठी स
नियतकालिकाने
कथाकार, समी
घडवण्याचा मान
डॉ. ग
सांस्कृतिक भरण
परिक्रमेत सरांचे
होते. सरांनी नव
मेळाव्यांमधून मे
आमच्यासारखे
विचार मांडू लाग
ढसाळांची कवि
ग्रंथाला अस्मिता
मला प्रेरणा दिली
प्रेमापोटी आपल्य
आले. हा सरांचा
अशा या त्यांच्य
राज्याबाहेर त्यांच
आंबेडकरवादी
विद्यापीठाचा स
झाला.
आप
'अस्मितादर्श' हे
आंबेडकरी वि
जोपासणाऱ्या व
देणारी सांस्कृति

असणारे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी वैचारिक संघर्ष करणे ही त्यांची कार्यप्रणाली आहे. विचारांचा मुकाबला विचारांनीच केला पाहिले असे त्यांचे सततचे प्रतिपादन असते.

डॉ. गंगाधर पानतावणे यांची मूल्यधर्मी आयुष्ययात्रा कर्तव्य गाजवत पुढे जात होती. नुकताच त्यांना साहित्य प्रतिष्ठेचा पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त झाला होता. त्यांनी स्वतः एकापेक्षा एक सरस, सकस, श्रेष्ठ साहित्यकृतीची निर्मिती तर केलीच; पण 'अस्मितादर्श' हे वाङ्मयीन मुखपत्र त्यांनी मराठी साहित्याला दिलेले अनुपम देण आहे. या नियतकालिकाने महाराष्ट्राला निष्ठेने लेखन करणारे कवी, कथाकार, समीक्षक दिले. अशा सर्जनशील पिढ्या घडवण्याचा मान सरांना प्राप्त झाला.

डॉ. गंगाधर पानतावणे सरांनी पाच पिढ्यांचं सांस्कृतिक भरणपोषण केले. दलित साहित्याच्या एकूण परिक्रमेत सरांचे चिंतन आणि योगदान निश्चितच मोठे होते. सरांनी नवलेखक, कवी, कथाकारांना अस्मितादर्श मेळाव्यांमधून मोठे विचारपीठ खुले करून दिले. त्यामुळे आमच्यासारखे नवलेखक, समीक्षक पुढे येऊन आपले विचार मांडू लागले. माझ्यासारख्या नव लेखकाला नामदेव ढसाळांची कविता 'स्वरूप आणि आकलन' या समीक्षा ग्रंथाला अस्मितादर्शचा उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ पुरस्कार देऊन मला प्रेरणा दिली व त्याच ग्रंथाच्या प्रकाशनाकरिता माझ्या प्रेमापोटी आपल्या तब्येतीची तमा न बाळगता अकोट येथे आले. हा सरांचा जिव्हाळा मी आयुष्यभर विसरणार नाही. अशा या त्यांच्या जिव्हाळ्यामुळे सर्वदूर राज्यात आणि राज्याबाहेर त्यांच्यावर प्रेम करणारी मंडळी आहेत. म्हणूनच आंबेडकरवादी विचारधारेच्या पसरलेल्या वाङ्मयीन विद्यापीठाचा समर्थ कुलपती होण्याचा सन्मान त्यांनाच प्राप्त झाला.

आपल्या लेखकांचे संमेलन भरवणारं 'अस्मितादर्श' हे एकमेव वाङ्मयीन नियतकालिक आहे. आंबेडकरी विचारधारेचे संमेलन म्हणजे अभिरूची जोपासणाऱ्या वाचक व श्रोत्यांसाठी वैचारिक मेजवानी देणारी सांस्कृतिक पर्वणीच असते. त्या संमेलनाचे मार्गदर्शक आणि सूत्रधार सरच होते. सर्व सत्रे पार पडत असताना सर समोर बसून कथा, परिसंवाद आणि कविता तासन्‌तास बसून ऐकत असत. नवागतांना कथा कशी सादर करावी. कवितेची कशी निवड करावी आणि सादरीकरण कसे करावे याचे धडे मिळत असत. त्यामुळे अस्मितादर्श साहित्य संमेलन हे केवळ हौशा-नवशांची मिरवणारी गर्दी नसून ती सरांच्या दूरदृष्टीपणामुळे मानवतावादी विचार जपणाऱ्या दर्दी मंडळींची कार्यशाळा झाली होती. सर्वहारा, कष्टकरी, श्रमजीवी, उपेक्षित आणि जात भावनेने पीडित असा जो समूह होता त्या समूहातील उच्चशिक्षितांना, उच्चशिक्षित विद्यार्थी लेखकांना आपले विचार मांडण्यासाठी अस्मितादर्श हे नियतकालिक सरांनी निर्व्याजपणे चालविले.

काव्यांच्या माध्यमातून डॉ. पानतावणे सरांनी आंबेडकरी तत्त्वज्ञान आपला श्वास आणि ध्यास म्हणून स्वीकारलेला होता. सर आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाशी कधीच तडजोड करत नसत. मग ते साहित्य कथात्मक, नाट्यात्मक किंवा काव्यात्मक असो. त्यात आंबेडकरी जाणिवेचा परिपोष असला पाहिजे. यावर त्यांचा कटाक्ष असे. म्हणून 'अस्मितादर्श'मध्ये मुखवट्याचे साहित्य नको. आंबेडकरी जाणिवेचे साहित्य हवे.' अशी नोंद ते आवर्जून करीत असत. ते आज आपल्यात नाहीत. तीन पिढ्यांचा आधारवड आपल्यातून निघून गेला. त्यामुळे साहित्य विश्वात आज मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे.

अशा या विनम्र, दिलदार, समतावादी वृत्तीच्या सरांना आयुष्यभर फार मोठमोठे सन्मान, मानचिन्हे, गौरवपत्रे मिळालेली आहेत. सरांचे जीवन समाजासाठी उत्तुंग प्रतिभेची धगधगती मशाल होती! अंधाराचा निःपात व्हावा म्हणून त्यांनी अक्षरांच्या प्रकाशाचा मेणा आपल्या खांद्यावर घेतलाय. सरांची मूल्यधर्मी आयुष्ययात्रा आणि आंबेडकरवादी विचारांचा रथ आपल्या उत्तुंग प्रतिभेच्या धगधगत्या मशालीने तेवत ठेवला. सरकारने त्यांच्या वाङ्मयाची दखल घेऊन त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले; परंतु आजारी असल्यामुळे ते पुरस्कार घेण्याकरिता जाऊ शकले नाहीत. दरम्यान त्यांनी 'अस्मितादर्श'च्या सुवर्ण महोत्सवी सोहळ्याचे आयोजन केले होते. सर्व

तयारी झाली होती; परंतु सरांच्या तब्येतीमुळे तो कार्यक्रम होऊ शकला नाही. अकोला येथे 'अस्मितादर्श'चे साहित्य संमेलन व्हावे अशी सरांची मनापासून इच्छा होती. त्या दृष्टीने आम्हा मंडळींची तयारीही सुरू झाली होती. परंतु सरांच्या अकाली निधनाने त्याला मूर्त स्वरूप देता आले नाही. माणसांवर प्रेम करणारा व उत्थानाचा मार्ग दाखविणारा आमचा मार्गदाता आमच्यातून काळाने हिरावून नेला आहे. सरांच्या जाण्याने साहित्य क्षेत्रात जे नुकसान झाले ते कशानेही भरून न निघणारे आहे, हे खरे आहे. परंतु त्यांच्या विचारांचा व चळवळींचा वेग मात्र थांबता कामा नये. याची काळजी आपण सर्वांनी घेऊन सरांचा वैचारिक वारसा पुढे चालविण्याचा प्रयत्न नेटाने केला पाहिजे. समस्त साहित्यिकांनी पुढे येऊन पानतावणे सरांची वैचारिक पताका आपल्या खांद्यावर घेऊन समाजातील अस्मिता जागविण्यासाठी पुढाकार घ्यावा, हीच सरांना खरी आदरांजली ठरेल.

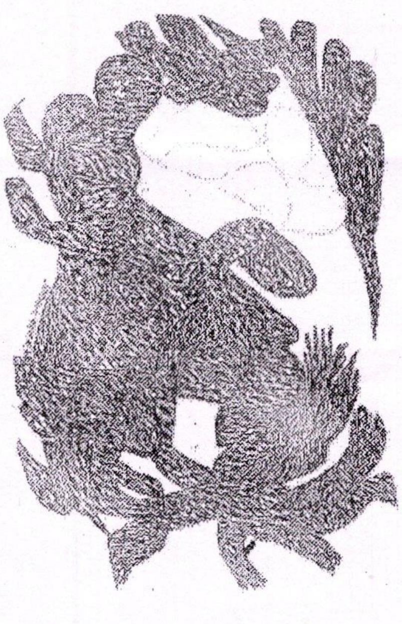

ISBN 978-93-81733-23-3

महाराष्ट्राचा वारकरी संप्रदाय व संगीत परंपरा

प्रा. सोपान सितावराव वतारे

महाराष्ट्राचा वारकरी संप्रदाय व संगीत परंपरा

प्रा.सोपान सितावराव वतारे

प्रा.सोपान सितावराव वतारे
एम.ए., एम.फिल्, नेट, पिएच.डी., एम.एम.इ.

+ श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित श्री शिवाजी महाविद्यालय, अकोला (२००६-२०१३) व सध्या श्री शिवाजी महाविद्यालय, अकोट येथे संगीत विषयासाठी सहाय्यक प्राध्यापक या पदावर कार्यरत
+ विभिन्न भागात गीत-गझल, नाट्यगीतांद्वारे मंच प्रदर्शन व स्पर्धा परीक्षण
+ आकाशवाणी नागपूर मान्यता प्राप्त गायक (सुगम संगीत)
+ कलर होल्डर - सुगम संगीत (सं.गा.बा.अ.बि.अमरावती - [illegible])
+ संत गाडगे बाबा अध्यासन केंद्र (सं.गा.बा.अ.बि.अमरावती) द्वारा निर्मित 'गाडगे बाबा जीवन दर्शन' ध्वनिफितीसाठी गायन
+ 'अंधश्रद्धा व बोकडबळी निर्मूलन' यासारख्या सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग
+ 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे प्रबोधन कार्यात सांगीतिक भूमिका' या विषयावर लघुशोध प्रबंध पूर्ण करुन विद्यापीठ अनुदान आयोगास सादर

ISBN 978-93-81733-23-3

Ved mudra

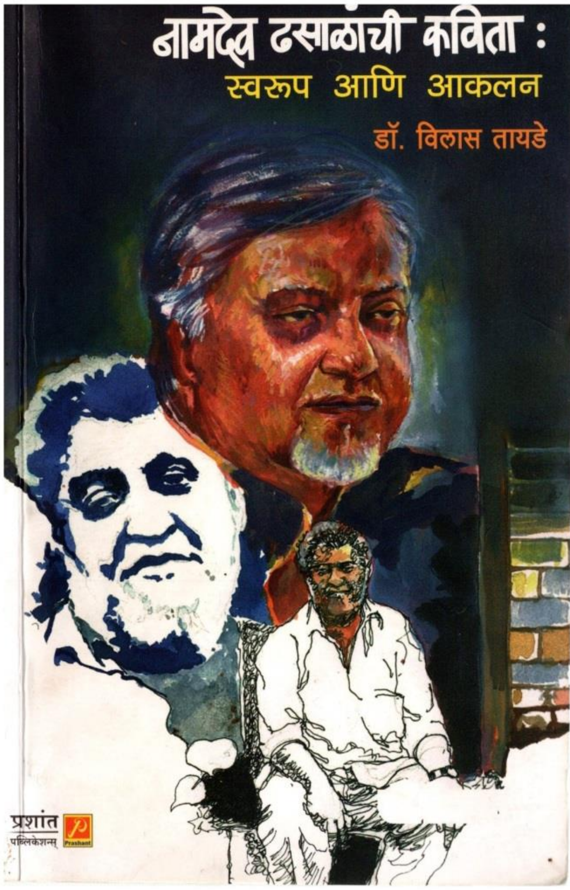

नामदेव ढसाळांची कविता : स्वरूप आणि आकलन
लेखक : विलास तायडे
Namdev Dhasalanchi Kavita : Swarup Ani Aaklan
By. Dr. Vilas Tayade

- **प्रकाशक व मुद्रक**
  श्री. रंगराव पाटील
  प्रशांत पब्लिकेशन्स
  ३, प्रतापनगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
  नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,जळगाव-४२५००१.
  ☎ (०२५७) २२३५५२०,२२३२८००
  Website : www.prashantpublications.com
  E-mail : sales@prashantpublications.com

- **प्रथमावृत्ती : १४ ऑक्टोबर २०१५**
  धम्मचक्रप्रवर्तन दिन

- ISBN : ९७८-९३-८५०१९-५४-८

- © सौ. सुरेखा विलास तायडे
  'विश्वजित' श्री कॉलनी, एम.आय.डी.सी. रोड, आकोट

- **मुखपृष्ठ**
  बळी खैरे, यवतमाळ

- **अक्षरजुळवणी**
  प्रशांत पब्लिकेशन्स

- **मूल्य : ₹ २६०/-**

ह्यां पुस्तकाला संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती यांचेमार्फत प्रकाशनाकरीता विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे.

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार लेखकाधीन असून, या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, तक्ता किंवा तत्सम संकल्पना यांची कोणत्याही प्रकारे नक्कल करणे किंवा यांत्रिकी साधनांनी फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग करणे कायद्याने गुन्हा असून, असे आढळून आल्यास तत्काळ कारवाई करण्यात येईल. तसेच या पुस्तकातील सर्व मते ही लेखकाची वैयक्तिक असून प्रकाशक प्रत्येक मताशी सहमत असेलच असे नाही.

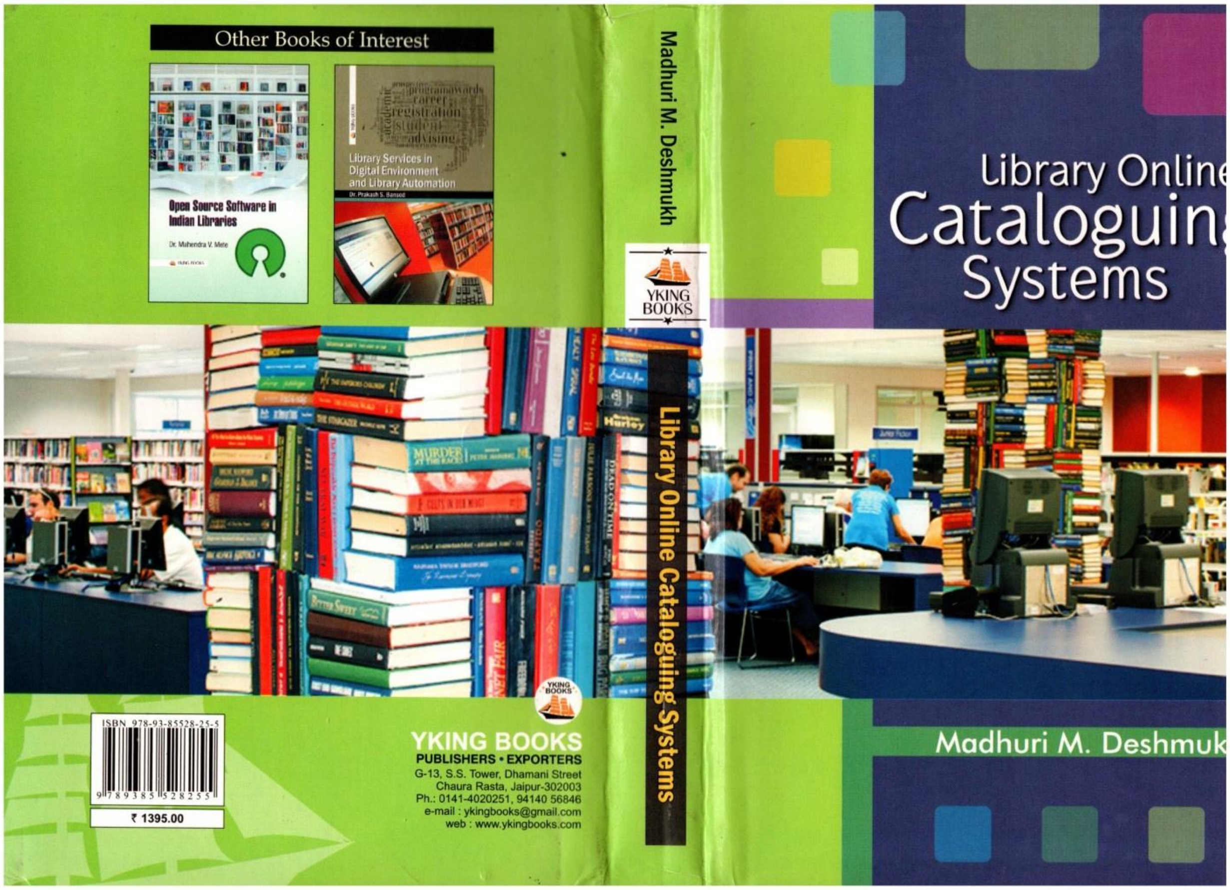
Other Books of Interest
Open Source Software in Indian Libraries
Library Services in Digital Environment and Library Automation
Madhuri M. Deshmukh
YKING BOOKS
Library Online Cataloguing Systems
ISBN 978-93-85528-25-5
₹ 1395.00
YKING BOOKS
PUBLISHERS • EXPORTERS
G-13, S.S. Tower, Dhamani Street
Chaura Rasta, Jaipur-302003
Ph.: 0141-4020251, 94140 56846
e-mail : ykingbooks@gmail.com
web : www.ykingbooks.com
Library Online
Cataloguin
Systems
Madhuri M. Deshmuk

Publication
Akanksha Tankalekhan
Multipurpose Society,
warkhed Tq. Telhara Dist. Akola
9096593842

ISBN 978-81-932950-1-4
9 788193 295014

ISBN : 978-81-932950-1-4

Step Toward
Research Paper Writing

Written & Edited
By
Dr. D. S. Thakare
Mr. U. T. Bhati

Articles Contribution of B.Sc.-III Students (2016)
Shri Shivaji Arts, Commerce &
Science college, Akot

A TEXT BOOK OF BOTANY PRACTICAL

Dr. Ujwala G. Malode
M.Sc., Ph.D, M.Phil,
B.Ed. M.Sc. (sub. Comm.)
Associate Professor & HOD
Jagdamba Mahavidyalaya
Achalpur
Teaching Experience - 30 Yrs.
Research Experience - 17 Yrs.
Book Published - 2

Dr. Manik M. Dhore
M. Sc., Ph. D, M.Phil
Associate Professor & HOD
Shri Shivaji Arts, commerce and
Science College, Akot
Teaching Experience - 25 Yrs.
Research Experience - 16 Yrs.

Dr. Vanita U. Pochhi
M. Sc., Ph. D,
Associate Professor & HOD
Shri Shivaji Science and Arts
College, Chikhali
Teaching Experience - 25 Yrs.
Research Experience - 15 Yrs.

Dr. Prashant N. Pawade
M. Sc., Ph. D, M.Phil.
Associate Professor and HOD.
Art, Commerce and Science
College, Amravati
Teaching Experience - 18 Yrs.
Research Experience - 15 Yrs.
Book Published - 2

Dr. Minal J. Keche
M. Sc., Ph. D, B.Ed.
Assistant Professor and HOD.
Rajarshee Shahu Science
College, Chandur Rly.
Teaching Experience - 08 Yrs.
Research Experience - 05 Yrs.

Dr. Vishal P. Deshmukh
M.Sc., Ph.D., NET (ICAR),
NET (CSIR-UGC)
Assistant Professor
Jagdamba Mahavidyalaya,
Achalpur
Teaching Experience - 13 Yrs.
Research Experience - 13 Yrs.

नभप्रकाशन
Shyam Nagar, Amravati-444606
Mob.- 7798204500, 9923145400
nabhprakashan@gmail.com
www.nabhprakashan.com
ISBN-978-81-905776-105-2

Rs.120/-

A Text Book of Pract
BOTAN

B.Sc. - I

First and Second Seme

Authors

Dr. Ujwala G. Malode
Dr. Manik M.
Dr. Vanita U. Pochhi
Dr. Prashant
Dr. Minal J. Keche
Dr. Vishal P. I

Editing Author

Dr. Ujwala G. Malode

नभप्रकाशन

T BOOK OF
EMISTRY

B.Sc.
Semester- II

tures:
s per syllabus of semester pattern of
Amravati University, Amravati.
by the experienced members of AUCTA.
y written in easy language.
nd Clear Diagrams
s and Numerical at the end of each unit.

OTHER USEFUL BOOKS:

A Text Book of Chemistry 1st Sem.
A Text Book of Chemistry 2nd Sem.
A Text Book of Chemistry 3rd Sem.
A Text Book of Chemistry 4th Sem.
A Text Book of Chemistry 5th Sem.
A Text Book of Chemistry 6th Sem.

AMRAVATI UNIVERSITY
CHEMISTRY TEACHERS'
ASSOCIATION'S

AUCTA
Chemistry for all

B.Sc
Semeste

A TEXT BOOK OF
CHEMISTRY

AUTHORS:
R. F. Pagariya | Dr. P.R. Padole | Dr. H.S. Chandak
G.H. Murhekar | Dr. S.P. Wagh | Dr. Ms. Y.S. Thakare

EDITORS:
Dr. P.R. Mandlik | Dr. S.R. Aswale | Dr. R.M. Jumle

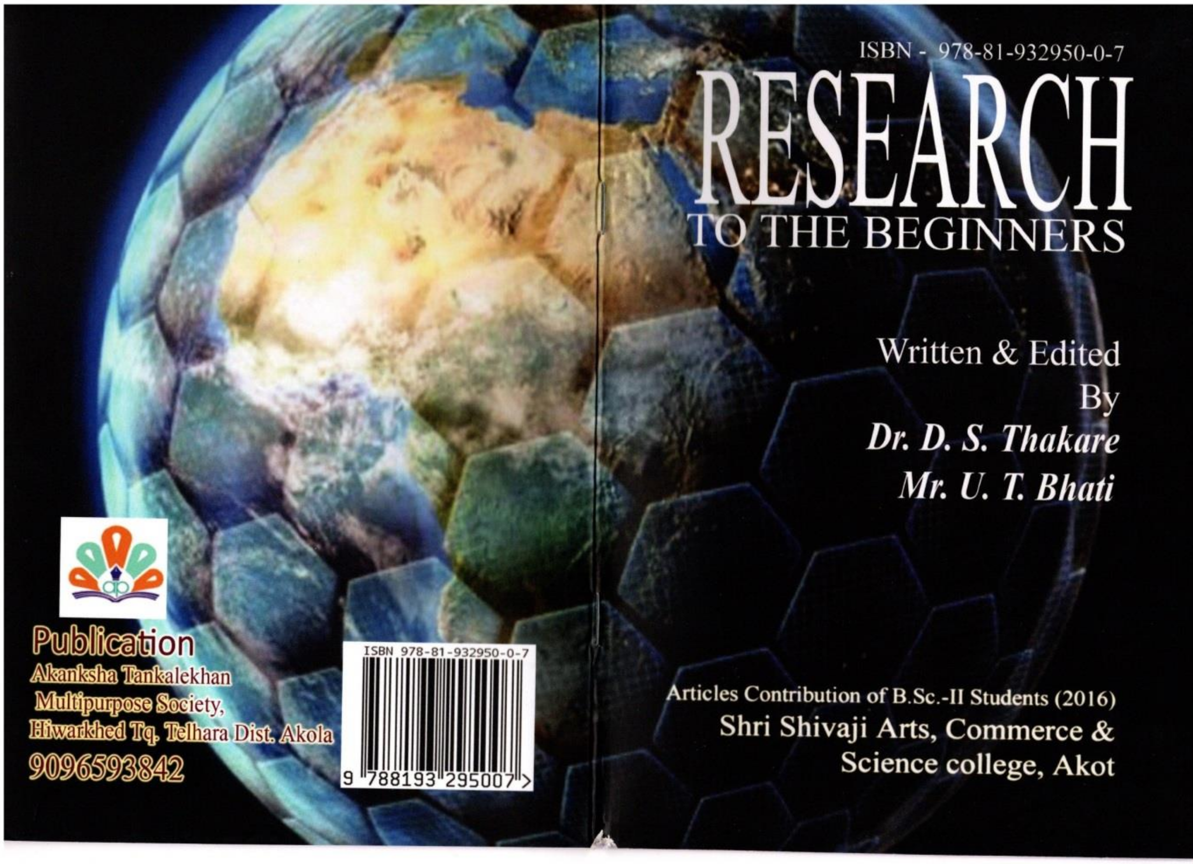

ISBN - 978-81-932950-0-7

RESEARCH
TO THE BEGINNERS

Written & Edited
By
Dr. D. S. Thakare
Mr. U. T. Bhati

Articles Contribution of B.Sc.-II Students (2016)
Shri Shivaji Arts, Commerce &
Science college, Akot

Publication
Akanksha Tankalekhan
Multipurpose Society,
Hiwarkhed Tq. Telhara Dist. Akola
9096593842

ISBN 978-81-932950-0-7
9 788193 295007 >

प्रा. डॉ. विलास विश्वनाथ तायडे
एम.ए., एम.फील., नेट, पीएच.डी.

- श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट येथे मराठी विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत.
- संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक.
- माजी सदस्य, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ वाणिज्य भाषा अभ्यास मंडळ.
- माजी सदस्य, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ विज्ञान भाषा अभ्यास मंडळ.
- माजी अध्यक्ष, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्राध्यापक संघटना संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
- माजी अध्यक्ष, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारमंच आकोट, जि. अकोला.
- सदस्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बहुउद्देशिय उत्कर्ष प्रतिष्ठाण, अकोला.
- तीन वाङ्मयीन प्रवाह (प्रा.रू.बा.पाटील) गौरव ग्रंथाचे सहसंपादक.
- संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, ज्ञानदीप भाग - १ : मराठी पाठ्यपुस्तक, बी.कॉम भाग - १, सहसंपादक.
- ज्ञानदीप भाग - २ : मराठी पाठ्यपुस्तक, बी.कॉम भाग - २, सहसंपादक.
- नामदेव ढसाळांची कविता: स्वरुप आणि आकलन - समीक्षा ग्रंथ २०१५ ला प्रकाशित.
- नामदेव ढसाळांची कविता: स्वरुप आणि आकलन - ग्रंथाला अस्मितादर्श २०१५ चा उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ पुरस्कार प्राप्त.
- नामदेव ढसाळांची कविता: स्वरुप आणि आकलन - ग्रंथाला अंकुर साहित्यसंघ २०१६ चा उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ पुरस्कार प्राप्त.
- विविध नियतकालिके व वृत्तपत्रांतून समीक्षा लेखन.
- आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात विशेष रूची.
- सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्याबद्दल २०१३ चा आकोट भुषण पुरस्कार प्राप्त.
- २० शोधनिबंध नॅशनल व इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स मधुन प्रसिद्ध.
- डॉ. बाबासाहेब, शाहू, फुले, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या जीवन कार्यावर विविध व्याख्यानाद्वारे प्रबोधन.

Prashant

समीक्षा ₹ 160

ISBN 978-93-85021-78-7

www.prashantpublications.com
prashantbookhouse@gmail.com

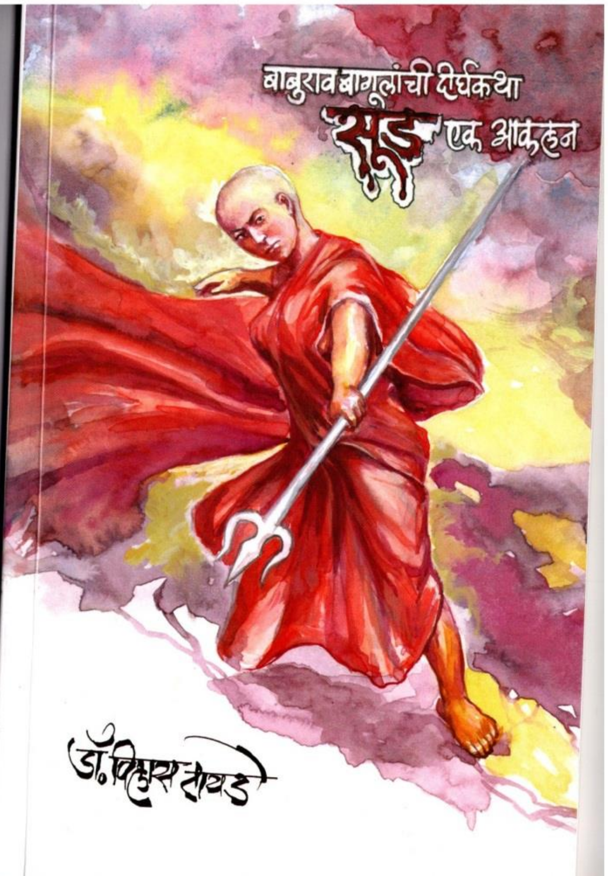

प्रा.डॉ.विलास विश्वनाथ तायडे

एम.ए.,एम.फील.,नेट, पीएच.डी.

- श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आकोट येथे मराठी विभाग प्रमुख.
- संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक.
- माजी सदस्य, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ,अमरावती वाणिज्य भाषा अभ्यास मंडळ.
- माजी सदस्य, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ,अमरावती विज्ञान भाषा अभ्यास मंडळ.
- माजी अध्यक्ष, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्राध्यापक संघटना संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
- माजी अध्यक्ष, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विचारमंच आकोट, जि.अकोला.
- सदस्य, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर बहुउद्देशिय उत्कर्ष प्रतिष्ठाण अकोला.
- राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी (२०१३ ते २०१५).
- तीन वाङ्मयीन प्रवाह (प्रा.रु.वा.पाटील) गौरव ग्रंथाचे सहसंपादक.
- नामदेव ढसाळांची कविताः स्वरुप आणि आकलन – समीक्षा ग्रंथ २०१५ ला प्रकाशित.
- नामदेव ढसाळांची कविताः स्वरुप आणि आकलन – ग्रंथाला अस्मितादर्श २०१५ चा उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ पुरस्कार.
- नामदेव ढसाळांची कविताः स्वरुप आणि आकलन – ग्रंथाला अंकुर साहित्यसंघ २०१६ चा उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ पुरस्कार.
- बाबूराव बागूलांची दीर्घकथा सूड एक आकलन – समीक्षा ग्रंथ २०१७ ला प्रकाशित.
- बाबूराव बागूलांची दीर्घकथा सूड एक आकलन – समीक्षा ग्रंथाला आंबेडकरी साहित्य व कला अकादमी, २०१७ चा उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ पुरस्कार.
- सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्याबद्दल २०१३ चा आकोट भुषण पुरस्कार.
- सदस्य, दि. नांदुरा अर्बन को–ऑपरेटीव्ह बॅंक, नांदुरा शाखा–आकोट.
- विविध नियतकालिके व वृत्तपत्रांतून समीक्षा लेखन.

प्रकाशक

आकांक्षा टंकलेखन

बहुउद्देशिय संस्था

हिवरखेड (रूप.)ता.तेल्हारा जि.अकोला

ISBN 978-81-937918-5-1

9 788193 791851

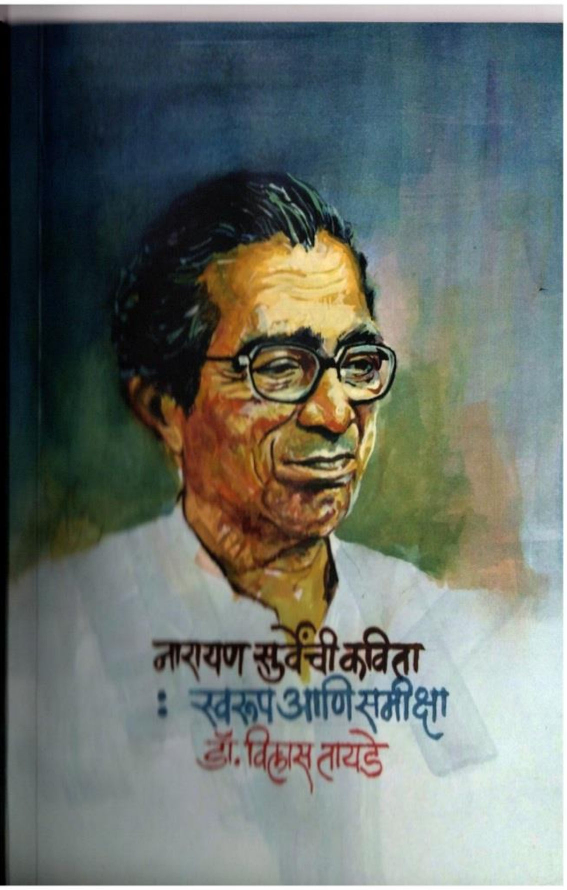

नारायण सुर्वेंची कविता : स्वरूप आणि समीक्षा

डॉ. विलास तायडे

A TEXT BOOK OF BOTANY

About Authors...

Dr. N. H. Shahare
M.Sc., B. Ed., Ph.D., SET.
Associate Professor,
Department of Botany
Brijlal Biyani Science College,
Amravati
Teaching Experience: 19 years
Research Experience: 14 years
Books Published : 04

Dr. P. A. Gawande
M.Sc., Ph.D., SET.
Assistant Professor,
P.G. Department of Botany,
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati
Teaching Experience: 13 years
Research Experience: 07years

Mr. S. V. Satpute
M.Sc., B. Ed., SET.
Assistant Professor
Department of Botany,
Mahatma Fule Arts, Commerce and
S. C. Science Mahavidyalaya, Warud
Teaching Experience: 15 years

Dr. D. K. Koche
M.Sc., Ph.D., NET
Assistant Professor
Department of Botany,
Shri Shivaji College, Akola
Teaching Experience: 12 years
Research Experience: 14 years

Dr. V. D. Hutke
M.Sc., Ph. D.
Associate Professor,
Department of Botany,
Govt. Vidarbha Institute of Science
and Humanities, Amravati
Teaching Experience: 10 years
Research Experience: 15 years

Mr. R. S. Dhande
M.Sc., NET
Assistant Professor,
Department of Botany
Shri Shivaji College, Akot
Teaching Experience: 09 year

नभप्रकाशन
Shyam Nagar, Amravati-444606
Mob.- 7798204500, 9923145400
nabhprakashan@gmail.com
www.nabhprakashan.com
ISBN- 978-81-905776-102-1

₹120/ $ 3

Molecular Bi
And
Biotechnolog

Authors

Dr. N. H. Shahare
Dr. P. A. Gawande
Mr. S. V. Satpute
Dr. D. K. Koche
Dr. V. D. Hutke
Mr. R. S. Dhande

नभप्रकाशन

डॉ. संतोष नारायण कायंदे

ब्रिटनचे संविधान लिखित नसून काळाच्या ओघात त्याचा विकास झाला आहे. या संविधानाच्या विकासाची प्रक्रिया प्रदीर्घ स्वरूपाची आहे. अलिकडेच पार्लमेंटने केलेल्या २००५ च्या संविधानिक सुधारणा कायद्याने लॉर्डसभेच्या रचनेत आधारभूत बदल घडून आला आहे. या संविधानिक सुधारणा कायद्याला अनुसरून शासनसंस्थांच्या रचनेत व अधिकारक्षेत्रात झालेल्या बदलासह शासनसंस्थांसंबंधी विस्तृत आणि अद्ययावत विश्लेषण प्रस्तुत पुस्तकात करण्यात आले आहे.

अमेरिकेचे संविधान जगातील पहिले लिखित संविधान आहे. अमेरिकन संविधान अंमलात येऊन दोन शतकाहून अधिककाळ (२२९ वर्षे) होऊनही संविधानात फक्त २७ दुरूस्त्या झाल्या आहेत. तिथे आधीच्या राज्यसंघापासून नवीन संघराज्य निर्माण करण्यात आले. अमेरिकेची पार्श्वभूमी, नवीन संविधानाच्या निर्मितीची पार्श्वभूमी, संविधानाची वैशिष्ट्ये आणि संविधानिक शासनसंस्थांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत पुस्तकात करण्यात आले आहे.

दक्षिण आशियायी विभागीय सहकार्य संघटना (सार्क) बांगलादेश (ढाका) येथे ८ डिसेंबर १९८५ रोजी स्थापन झाली. सार्कच्या निर्मितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सार्कची उद्दिष्ट्ये व तत्वे, सार्कची संघटनात्मक बांधणी आणि सार्कच्या कार्याचे सविस्तर विवेचन केले आहे. सार्कच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय कार्यासह इतर कार्याचा आणि विभागीय सहकार्याचा अभ्यास करण्यासाठी सार्कच्या स्थापनेपासून (१९८५) आतापर्यंत झालेल्या सर्व परिषदांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com
ISBN 978-93-87129-72-6
₹ - 200/-

ब्रिटन व संयुक्त राज्य अमेरिकेचे शासन आणि सार्क

डॉ. संतोष नारायण कायंदे

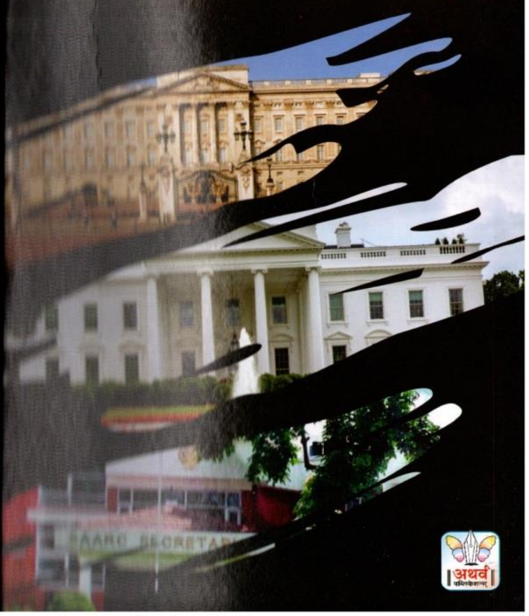

ooks Published

Dr. Prashant Kothe

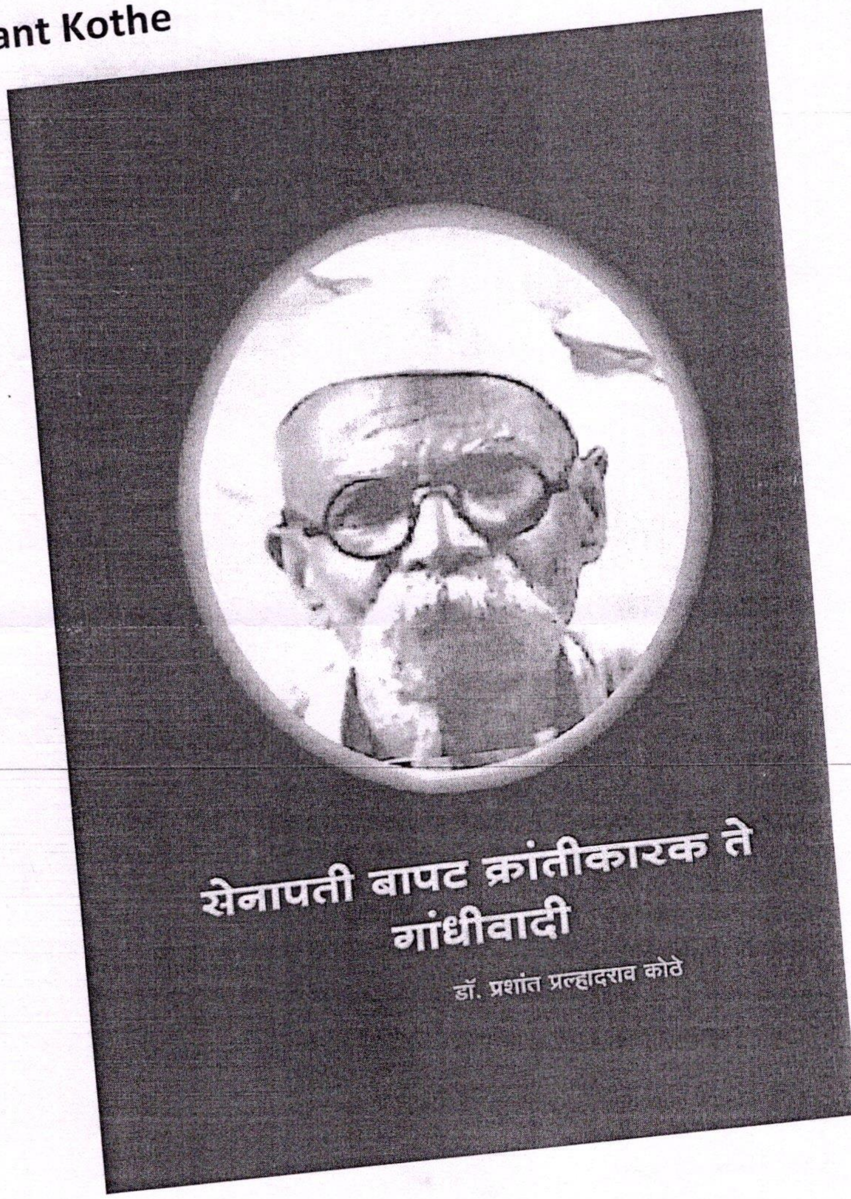

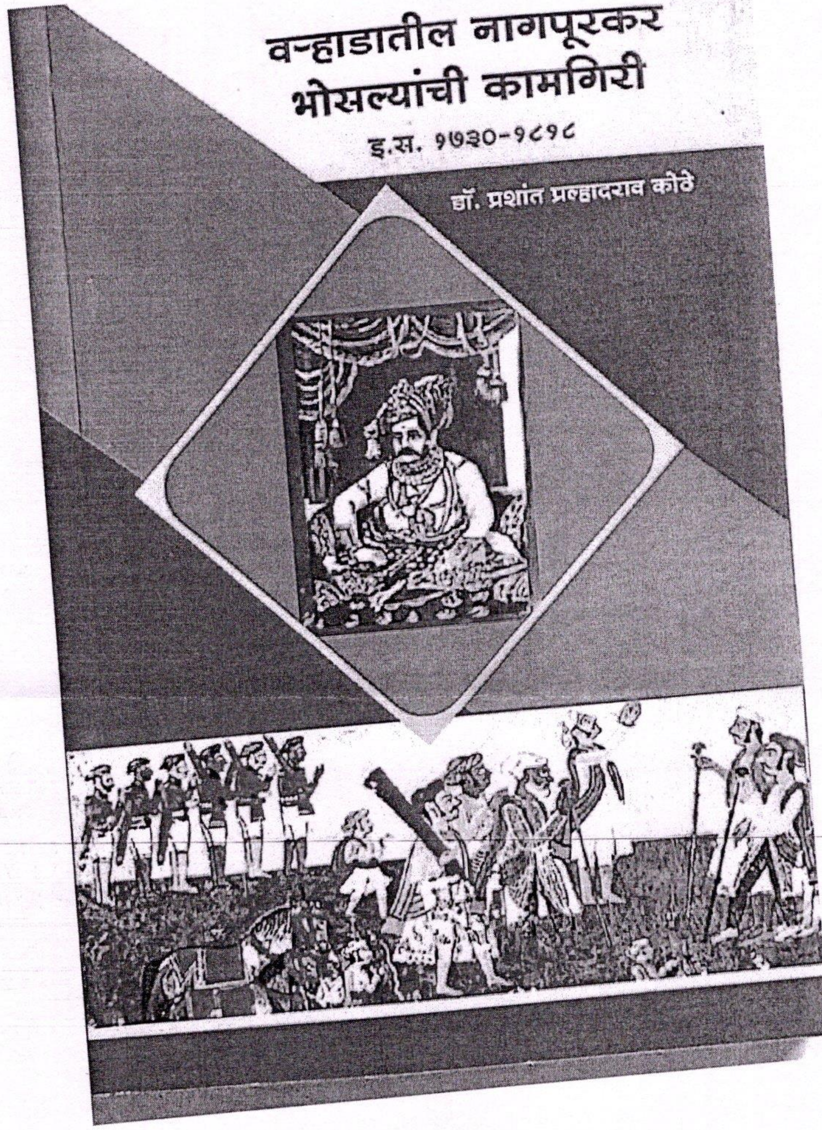
वऱ्हाडातील नागपूरकर
भोसल्यांची कामगिरी
इ.स. १७३०-१८१८
डॉ. प्रशांत प्रल्हादराव कोठे

AMRAVATI UNIVERSITY CHEMISTRY TEACHERS' ASSOCIATION'S

A TEXT BOOK OF

CHEMISTRY

FOR FIFTH SEMESTER OF B.Sc.

AUTHORS
- Dr. S. G. Bhadange
- Dr. A. S. Aswar
- Dr. S. S. Thakare
- Mr. A. U. Ganar
- Dr. R. M. Jumle
- Dr. U. E. Chaudhari

EDITORS
- Dr. P. R. Mandlik
- Dr. G. H. Murhekar
- Dr. S. P. Wagh

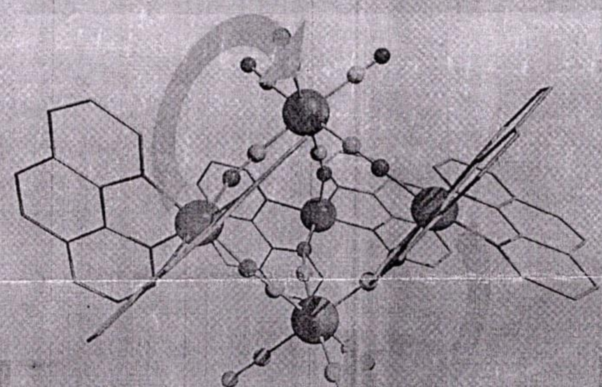

DnyanPath Publication
Write well - Right now

Scanned by CamScanner

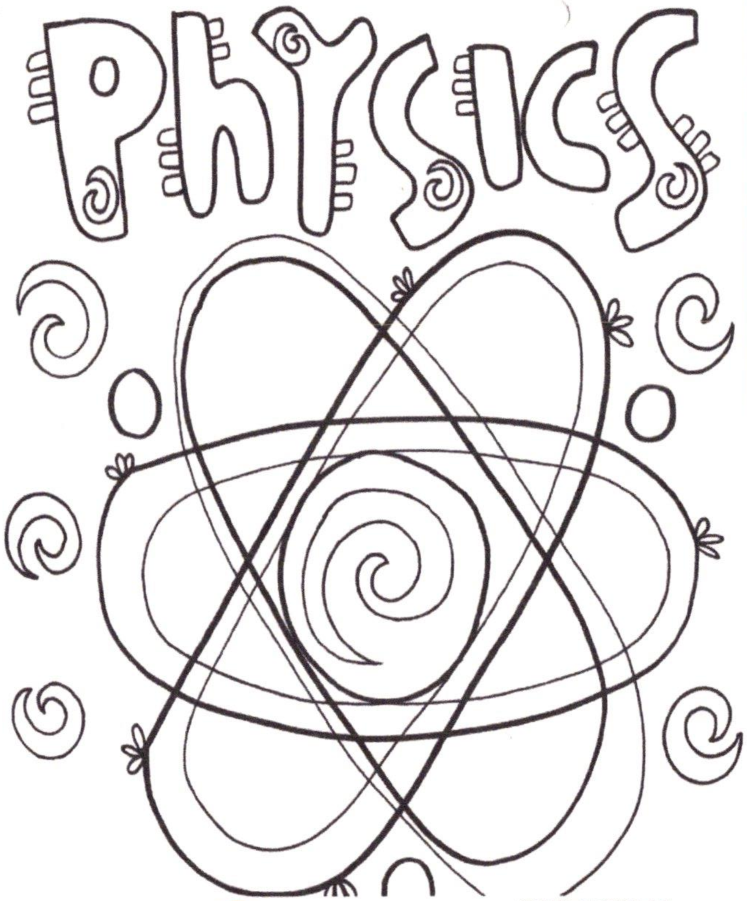

ISBN 978-81-932950-7-6
9 788193 295076

Publication
Akanksha Tankalekhan Multipurpose Society,
Hiwarkhed (Rup), Tq. Telhara Dist. Akola

ISBN :978-81-932950-7-6

Practical Physics Volume- II

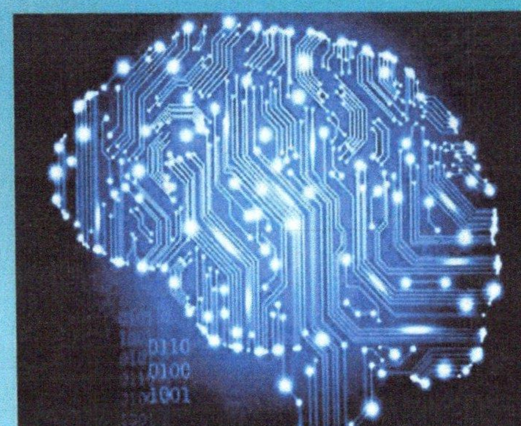

Written By
Mr. U. T. Bhati

Edited By
Dr. D. S. Thakare